

Op 11 oktober 1980 fuseerden KVP, ARP en CHU in het CDA.

Dertien bewogen jaren zijn daaraan vooraf gegaan. Jaren waarin veel problemen, meningsverschillen en ook achterdocht overwonnen moesten worden rond de grondslag, de politieke koers, de verkiezingen en de deelname aan de kabinetten De Jong, Biesheuvel, Den Uyl en Van Agt. Jaren waarin het CDA toch stapje voor stapje naderbij is gekomen.

Dit boek gaat over deze groei naar het CDA. Het is een openhartige beschrijving van een uniek proces in de Nederlandse politieke verhoudingen.

Het is geen wetenschappelijke geschiedschrijving, maar een „document humain”: een relaas van hoe een aantal betrokkenen de groei naar het CDA persoonlijk heeft beleefd. De lezer vindt terugblikken van de heren Schmelzer, Biesheuvel, Tilanus, Andriessen, De Zeeuw, Aantjes, De Koning, Steenkamp, Van Verschuer en vele anderen. Ook de „gewone” partijleden komen aan het woord (de actie „Wij horen bij elkaar”), evenals het CDA-Vrouwenberaad, de jongeren en de rechtstreekse leden. Deze impressies zijn geplaatst in een zo volledig mogelijke chronologische weergave van wat zich de afgelopen jaren feitelijk heeft afgespeeld tussen de drie partijen op weg naar het CDA. Het boek is geschreven en samengesteld door een werkgroep vanuit de samenwerkende wetenschappelijke instituten van het CDA.

Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren

Wetenschappelijk instituut CDA

DE GROEI NAAR HET CDA

Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren

Colofon

Omslagontwerp: Hans Sturris

Lettertype: Garamont

Papier: 100 grs. houtvrij offset, gesatineerd

Print: Drukkerij Gierhoorn, Meppel

Illustraties: Boekbinderij v/h P. Abbringh B.V., Groningen

Samenstelling en eindredactie: drs. H. Borstlap en drs. C. J. Klop

Uitgever: T. Wever B.V., Franeker

Copyright © 1980 by Studiecentrum CDA, 's-Gravenhage

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90-6135-312-2

In opdracht van de wetenschappelijke instituten van het CDA ter gelegenheid van de fusie van ARP, CHU en KVP op 11 oktober 1980

uitgegeven door

UITGEVERIJ T. WEVER B.V. - FRANEKER

INHOUD

TEN GELEIDE	7
I. INLEIDING	9
II DE SAMENWERKING VAN PROTESTANTEN EN ROOMS-KATHOLIEKEN TOT 1967	13
<i>a.</i> De coalitie: 1880-1939	13
<i>b.</i> De doorbraak mislukt: 1945-1950	21
<i>c.</i> Het aftasten van de samenwerking: de jaren '50	24
<i>d.</i> De stormachtige jaren '60	26
– ontwikkelingen in de KVP	28
– ontwikkelingen in de ARP	30
– ontwikkelingen in de CHU	31
<i>e.</i> De verhoudingen in 1967	33
III. FORMELE CONTACTEN: 1967-1972	36
<i>a.</i> „De Achttien”	36
<i>b.</i> Verkiezingen 1967, kabinet-De Jong, spijststemmers, christenradicalen	39
– ontwikkelingen in de KVP: de oprichting van de PPR	40
– ontwikkelingen in de ARP: AR-radicalen, Arjos en ESP	44
– ontwikkelingen in de CHU: Centrum Gespreksgroep en CHJO	48
<i>c.</i> Samenwerking in parlement en verkiezingen van 1971	51
<i>d.</i> De verhoudingen eind 1971	53
<i>e.</i> Gesprek met de heren Schmelzer, Biesheuvel en Tilanus	55
IV. VAN CONTACTEN NAAR FEDERATIE: 1972-1976	67
<i>a.</i> De nota van de Contactraad: Op weg naar een verant- woordelijke maatschappij	67
– de oproep van het Evangelie	67
– het karakter van de nieuwe partij	70
<i>b.</i> Samenwerking in het parlement; gesprek met C. F. Kleisterlee	75
<i>c.</i> Verkiezingen 1972	80
<i>d.</i> Gevolgen formatie kabinet-Den Uyl: juni 1973	81
<i>e.</i> Het CDA in oprichting: 23 juni 1973 – 25 april 1975	87
– pre-federatieve fase	87
– het groeimodel en de rechtstreekse leden	91

– het bestuursorgaan	93
– „ontslagbrief” Steenkamp: februari 1974	95
– Provinciale Statenverkiezingen: maart 1974; de samenwerking aan de basis	96
– de secretaris vertelt	101
<i>f.</i> De samenwerking tussen de wetenschappelijke instituten vanaf 1972	104
<i>g.</i> Het CDA-Vrouwenberaad: oktober 1973	107
<i>h.</i> Woudschoten: februari 1975	111
<i>i.</i> Vertrek De Zeeuw: maart 1975	114
<i>j.</i> Opnieuw de grondslag	116
– ARP-Partijraad Zwolle (mei 1975) en Hervormd Nederland (juli 1975)	116
– gesprek met J. de Koning	118
– eerste CDA-congres: 23 augustus 1975	125
– open brief Albeda, Hoogendijk c.s. (september 1975)	128
– de afloop: brief CHU-top, Berg en Dal en Haaften, Hoogeveen en KVP-noodprocedure	129
<i>k.</i> „Wij horen bij elkaar”: november 1975	131
<i>l.</i> De stand van zaken eind 1975	135
<i>m.</i> Gesprek met O. W. A. Baron van Verschuer	137
V. VAN FEDERATIE NAAR FUSIE; 1976 – 11 oktober 1980	144
<i>a.</i> De ene lijsttrekker op het tweede CDA-congres (december 1966): Dries van Agt	144
<i>b.</i> Parlementaire vorderingen: eerste gemeenschappelijke fractievergaderingen	147
<i>c.</i> Verkiezingen mei 1977: het kabinet-Van Agt en fractieleider Aantjes	150
<i>d.</i> Federatie CDJA: 15 april 1977	156
<i>e.</i> Samenwerking in Europa: verkiezingen juni 1979	163
<i>f.</i> De grondslag: de politieke overtuiging van het CDA	166
<i>g.</i> Toch geen fusie?	171
VI. DE GROEI NAAR HET CDA	178
<i>a.</i> De opstelling van KVP, ARP en CHU	179
<i>b.</i> Enkele voorlopige indrukken	184
<i>c.</i> Gesprek met de scheidende voorzitter Steenkamp	190
Bijlagen	203

TEN GELEIDE

„De groei naar het CDA” is een boek dat de samenwerkende wetenschappelijke instituten van ARP, CHU en KVP op 11 oktober 1980 aanbieden aan het CDA, bij wijze van gelukwens aan al diegenen die een bijdrage hebben geleverd aan het fusieproces naar het CDA.

Het is een in korte tijd geschreven verslag van de groei naar het CDA vanaf 1967. Er wordt bovendien kort ingegaan op de samenwerking tussen protestanten en rooms-katholieken vanaf 1880 tot 1939 en wat uitvoeriger op de aanloop sinds 1945 naar de officiële besprekingen die vanaf 1967 werden gevoerd. Het boek is geschreven op basis van de inbreng van 52 personen die een bijdrage hebben ingezonden naar aanleiding van ons verzoek, persoonlijke herinneringen aan het fusieproces ten behoeve van dit boek op schrift te stellen. Velen van hen worden geciteerd; vele anderen niet. Ook de niet geciteerde personen hebben op indirecte wijze een belangrijke inbreng gehad bij de totstandkoming van dit boek. Wij zijn hen allen veel dank verschuldigd; zonder hen had dit boek niet geschreven kunnen worden.

Deze opzet verklaart tevens dat het gebodene geen wetenschappelijk verantwoorde geschiedschrijving pretendeert te zijn. Dit boek wil meer een „document humain” zijn: een relaas van hoe een aantal betrokkenen de groei naar het CDA persoonlijk heeft beleefd. Deze impressies worden beschreven tegen de achtergrond van een zo volledig mogelijke chronologische weergave van wat zich de afgelopen jaren feitelijk heeft afgespeeld tussen de drie partijen.

Het boek beoogt een zo objectief mogelijke weergave te zijn. De gebeurtenissen liggen evenwel nog zo vers in het geheugen dat het voor de leden van de werkgroep die dit boek heeft samengesteld, moeilijk is de benodigde afstand te nemen. Wij menen evenwel dat dit nadeel opweegt tegen het nut van publikatie van deze „momenten en impressies” thans: het boek voorziet in een lacune.

De werkgroep die zich binnen de wetenschappelijke instituten met het uitbrengen van dit boek heeft belast, bestond uit: drs. C. J. Klop (voorzitter), drs. H. Borstlap (redactie), drs. A. J. van Dulst, R. C. M. van Glansbeek, met administratieve ondersteuning vanuit het secretariaat van de Kuypersstichting.

Tenslotte nog dit: het boek is een tamelijk openhartige en naar wij hopen realistische beschrijving geworden van een uniek proces in de

Nederlandse politieke verhoudingen. Er blijkt uit dat dit met niet geringe spanningen gepaard is gegaan. Geen enkele fusie komt zonder strubbelingen tot stand. Wat opvalt is dat, ondanks de interne problemen, het CDA werkelijk is gegroeid. Wij zijn niet zachtzinnig met elkaar omgegaan. Maar het is zeer de vraag of wij in een grotere rust ons even diepgaand met elkaar hadden bezig gehouden als wij de afgelopen dertien jaar hebben gedaan.

Momenten en impressies bij dertien bewogen jaren: moge het CDA nog één keer terugzien op hoe het is gegroeid. Maar niet te lang. Want hoezeer er ook gestreden is om formules en politieke lijnen: het werken aan een geïnspireerde christen-democratische politiek zal steeds opnieuw ontdekt en in praktijk gebracht moeten worden.

Prof. mr. P. H. Kooijmans
voorzitter van de Dr. A. Kuiperstichting

Dr. G. H. Veringa
voorzitter van het Centrum voor Staatskundige Vorming

Prof. dr. E. Bleumink
voorzitter van de Jhr. mr. A. F. de Savornin Lohmanstichting.

I. INLEIDING

„Steenkamp wordt na een succesvolle avond in De Lier door de voorzitter van de CDA-vergadering, de ARP-burgemeester Paats, volgens goed reformatorisch gebruik gevraagd de vergadering met gebed te besluiten. Ik zag Piet van kleur verschieten. Hier was volstrekt niet op gerekend. Een snelle suggestie mijnerzijds aan Piet om hardop het Onze Vader uit te spreken leek uitkomst te bieden. Het tempo waarin dit gebeurde was echter voor de reformatorische broeders zo hoog, dat het gezamenlijk opzeggen nogal de mist in ging. Bovendien stopte het katholieke deel, inclusief de voorspreker Steenkamp na de woorden „en leid ons niet in bekoring”. Een duidelijk kleiner deel van de vergadering vervolgde met „want van U is het Koninkrijk” . . .”

Aldus CDA-secretaris *mr. J. G. H. Krajenbrink* in zijn reactie op onze uitnodiging herinneringen aan het fusieproces van het CDA op schrift te stellen. Het voorval is typerend voor de culturele en religieuze klimaatsverschillen die zich de afgelopen jaren tussen de ARP, CHU en KVP hebben gemanifesteerd.

Het waren, zoals bekend, niet de enige barrières die overwonnen moesten worden, getuige bijvoorbeeld de politieke meningsverschillen, botsende ambities en de vraag naar de grondslag van de nieuwe partij. „Het CDA is tegen de verdrukking in tot stand gekomen”, schrijft *prof. dr. F. A. M. Alting von Geusau*. „Het is er niet gekomen vanwege de talloze rapporten en commissies; het CDA is ondanks dit alles tot stand gekomen. Het CDA is vooral het resultaat van de overtuiging en overtuigingskracht van enkelen – prof. dr. P. A. J. M. Steenkamp in het bijzonder – en het houvast dat zij gaven aan een grote groep kiezers op zoek naar een nieuwe identiteit.”

De onverwoestbare Steenkamp, taaie Piet, de rode professor: hij is in het hele proces van vitale betekenis geweest als bindende figuur. „Wij hadden hem als permanente factor in het CDA broodnodig temidden van de onderhandelende en conflicterende partijen”, aldus Krajenbrink, „al had ook hij stellig zijn gebreken”.

Maar Steenkamp was natuurlijk niet de enige. Op kritische momenten zijn er achter de schermen doorbraken bewerkstelligd die van even zo vitale betekenis zijn geweest. Vooral in de beginperiode is het een handjevol mensen geweest dat, zondig tegen de stroom in, bleef geloven in het ideaal van een geloofwaardige christen-democratische

partij.

En niet te vergeten: de basis. Allereerst de kiezers die bij de raads- en statenverkiezingen van 1974 een keerpunt hebben bewerkstelligd in de ontwikkeling naar het CDA. Niet eens omdat de uitslag van deze verkiezingen op zichzelf zo florissant was. Het CDA stabiliseerde zich ten opzichte van de uitslag voor KVP, ARP en CHU bij de Kamerverkiezingen van 1972 op ruim 30%. Maar men had bij de verkiezingen van 1974 op een forse teruggang gerekend vanwege alle problemen die zich hadden voorgedaan: discussie over de open partij en de vorming van het kabinet Den Uyl. Deze formatie heeft een zware slag toegebracht aan het proces van samenwerking en integratie. De KVP was ernstig gedemoraliseerd na de zware verkiezingsnederlaag van november 1972, de ARP was verlamd door interne twisten over de resultaten van de kabinetsformatie en de CHU was in de oppositie gemanoeuvreerd en stelde zich op tegenover het kabinet-Den Uyl. CDA-fractiemedewerker *J. P. van Rijswijk*: „Een zinvolle samenwerking tussen de drie partijen was vóór deze verkiezingen naar mijn mening illusoir geworden. Ik had, de ruïne overziende die na de formatie van 1973 was ontstaan, alle hoop op een spoedige integratie verloren.”

De kiezers van 1974 hebben het initiatief genomen en de politici op het Binnenhof tot de orde geroepen. Achteraf gezien zijn deze verkiezingen van zeer grote betekenis geweest. Het proces verloopt na 1974 allerminst rimpelloos; de basis, met acties als „wij horen bij elkaar” van de heer P. J. Rijpstra, heeft zich nog regelmatig laten horen. „Maar toch”, aldus Krajenbrink, „was de materiële beslissing gevallen. Het ging nu nog slechts om effectuering van een bestaande politieke wil en over het tempo waarin een en ander haar beslag zou kunnen krijgen.”

Dit boek, dat binnen de wetenschappelijke instituten van het CDA is samengesteld, wil proberen enkele hoofdmomenten in en impressies van de ontstaansgeschiedenis van het CDA in beeld te brengen. Het is ons niet te doen om een uitgebalanceerde geschiedschrijving, maar om een overzicht in grote lijnen voor een breed publiek. Een van de grootste problemen is immers het tegelijk beschrijven van de wijze waarop drie partijen (en verschillende stromingen binnen die partijen) hebben gereageerd op de vele gebeurtenissen. Het ontbreekt ons ook aan de mentale afstand ten opzichte van het hele CDA-gebeuren die daarvoor vereist is. De gebeurtenissen zijn bovendien van te recente

datum. Wij hopen dat deze uitgave aanleiding wordt voor een wetenschappelijk verantwoorde geschiedschrijving van de groei naar het CDA; daar is alle aanleiding voor bij een zo uniek fenomeen in onze politieke geschiedenis.

Wij willen een zogenaamd „document humain” presenteren, waarin het accent ligt op de vraag hoe enige tientallen betrokkenen, die de afgelopen jaren zowel aan de top als aan de basis de ontwikkelingen van nabij hebben meegemaakt, dit alles hebben beleefd. Daartoe zijn eind april 1980 84 personen schriftelijk door ons benaderd met het verzoek herinneringen aan de afgelopen jaren op schrift te stellen. In dit boek zijn de 52 reacties, die wij daarop ontvingen, aangevuld met documentatie uit andere bronnen, verwerkt in een zo getrouw mogelijk beeld van de ontwikkelingen. De motieven van de overige 32 om niet te reageren betreffen vooral gebrek aan tijd. Slechts een enkeling voelde er niet voor een bijdrage te leveren. Wij menen dat de selectie die daardoor heeft plaatsgevonden niet tot grove onevenwichtigheid heeft geleid. In een bijlage achterin dit boek zijn de namen vermeld van diegenen die zijn aangeschreven en diegenen die hebben gereageerd.

Waar geciteerd wordt uit zo'n terugblik is de naam van de betrokkene gecursiveerd. De samenstellers zijn uiteraard verantwoordelijk voor de verwerking van de reacties en de selectie van citaten daaruit. Lang niet allen, die gereageerd hebben, worden geciteerd; zij hebben wel allen op indirecte wijze een belangrijke invloed gehad op de inhoud en de strekking van dit verhaal over de groei naar het CDA. Wij hebben bovendien enige interviews afgenomen, waarvan de weergave is opgenomen.

De opzet van het boek is een chronologische, onderbroken door enkele paragrafen, waarin dieper wordt ingegaan op een thema, zoals de samenwerking tussen de wetenschappelijke instituten, de jongeren, de vrouwen, aan de basis, rechtstreekse leden, Europa, het CDA-secretariaat.

Het eigenlijke proces van het totstandkomen van het CDA begint in 1967 en valt uiteen in drie perioden.

De eerste periode, *de formele contacten*, begint met de vorming van de „Groep van Achtien”, in april 1967 vlak na de verkiezingen van februari 1967. Het is een rumoerige periode: spijstemmers en christen-radicalen roeren zich. De PPR wordt opgericht, maar er is ook de Centrum-gespreksgroep in de CHU en het Democratisch Centrum

Nederland (DCN) in de KVP.

De tweede periode, *van contacten naar federatie*, begint in 1972 met het publiceren van de nota van de Contactraad „Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij”. In deze periode staan de grondslagdiscussie en de gevolgen voor de samenwerking van de formatie van het kabinet-Den Uyl centraal.

Hierin vallen tevens de belangrijke besluiten over de pre-federatieve samenwerking vanaf juni 1973 en de federatie in april 1975.

De derde periode, *van federatie naar fusie*, loopt van begin 1976 na de beraden over de grondslag in Berg en Dal en Haften tot aan de fusie op 11 oktober 1980. In deze periode valt de nadruk op de afronding van de grondslagdiscussie met het rapport van de commissie-Van Verschuer en het Program van Uitgangspunten van de commissie-Kremers, en voorts op de verhoudingen binnen de CDA-fractie en haar verhouding tot het kabinet-Van Agt. Dit boek sluiten wij af op 8 augustus 1980.

Toch kan een beschrijving van de groei naar het CDA niet beginnen in 1967. Dan starten weliswaar de besprekingen, maar er is al veel langer sprake van een bijzondere verhouding tussen protestanten en rooms-katholieken in de politiek; in feite al vanaf het moment dat zij zich politiek organiseerden, dus ruwweg vanaf 1880. Daarom moeten wij in het eerste hoofdstuk ingaan op de samenwerking (en de verwijdering) tussen protestanten onderling en tussen hen en de rooms-katholieken. Wij doen dat echter heel summier, omdat over deze periode van onze politieke geschiedenis al wél uitvoerige geschiedschrijving bestaat. Dit hoofdstuk sluiten wij af met wat meer aandacht voor de jaren '60 die ook voor KVP, ARP en CHU stormachtig waren en waarin de drie partijen ontwikkelingen hebben doorgemaakt die gedurende het gehele fusieproces herkenbaar zijn gebleven.

In het laatste hoofdstuk, getiteld „De groei naar het CDA”, willen wij proberen een paar voorlopige indrukken over het fusieproces samen te vatten. Wat is door de jaren heen de kenmerkende opstelling geweest van KVP, ARP en CHU? Wat is de kracht geweest waardoor, ondanks alle tegenwind, het CDA er toch is gekomen?

II. DE SAMENWERKING TUSSEN PROTESTANTEN EN ROOMS-KATHOLIEKEN TOT 1967

De verhouding tussen protestanten en rooms-katholieken is vanaf hun georganiseerd politiek optreden in het laatste kwart van de vorige eeuw van meet af aan een bijzondere geweest. Men was ieder voor zich natuurlijk overtuigd van de noodzaak van een eigen organisatie. Maar regelmatig is ook de vraag naar samenwerking aan de orde. En als de één dit onderling samenwerken presenteert als het meest praktische in een gegeven situatie, is de ander – waar het immers gaat om de samenwerking van christelijke partijen – gebelgd over zulk een afstandelijkheid en pragmatisme. Daarbij speelt, dat de protestantse achterban in die tijd nog niet teveel betoon van genegenheid jegens de rooms-katholieken kan verwerken en andersom. Maar wie goed luistert naar de redevoeringen van hun voormannen in die tijd hoort ook – soms tussen de regels door, soms in alle duidelijkheid – dat er gemeenschappelijke trekken zijn in de onderscheiden uitgangspunten. Wij kunnen stellen dat er vanaf 1880 sprake is van samenwerking; deze wordt veelal aangeduid met „de coalitie” of „de rechtse coalitie”. Deze coalitie manifesteert zich in tal van kabinetten en in het parlement.

a. „De coalitie”: 1880-1939

Protestanten onder leiding van dr. A. Kuiper en Jhr. mr. A. F. de Savornin Lohman in de nog ongedeelde anti-revolutionaire richting en rooms-katholieke afgevaardigden onder leiding van dr. H. J. A. M. Schaepman vinden elkaar in de jaren '70 van de vorige eeuw in het bestrijden van de liberale onderwijswetgeving. Ook mr. G. Groen van Prinsterer, de belangrijkste vertegenwoordiger van de anti-revolutionaire en christelijk-historische denkrichting vóór Kuiper en Lohman, dringt in 1874, twee jaar voor zijn sterven, aan op samenwerking. De liberalen zijn er namelijk op uit de neutrale openbare school te laten overheersen, ter verbreiding van een vrijzinnige wereldbeschouwing. Bijzondere scholen achten zij gevaarlijk voor de nationale eenheid. Rooms-katholieken en protestanten nemen daartegen stelling. In 1865 geven de Nederlandse bisschoppen een mandement uit: „Het onderwijs moet in alle opzichten katholiek en godsdienstig zijn en het onderwijs op de openbare scholen mag nooit anders beschouwd worden dan als een droevige noodzaak”. De Anti-Revolutionaire Partij

wordt in 1879 opgericht als vervolg op het Anti-Schoolwet Verbond van 1872.

In 1875 schrijft Schaepman in De Tijd:

„Een verbinding met anti-revolutionairen behoorde lang tot hetgeen wij het minste wilden. Daar bestaan eerlijke en eervolle bedenkingen tegen een meegaan met de anti-revolutionairen. Wij waarden ten volle de fijngevoelige fierheid, waardoor ze worden ingegeven. Maar ze hier op het ogenblik goed te keuren is onmogelijk. Want tussen katholieken en anti-revolutionairen bestaat op het ogenblik een gemeenschappelijk belangdoel. Hun gemeenschappelijk belang is het onderwijs, dat beiden „bijzonder” willen; hun gemeenschappelijk doel is dit langs wettelijke weg met de meeste ernst en de meeste kracht te verkrijgen. Wij willen beiden de bestaande overheersing van het openbaar neutraal onderwijs breken, wij willen de tirannie onmogelijk maken.”

De „coalitie” tussen protestanten en rooms-katholieken groeit in de jaren '80. De onderlinge steun in de districten en de uitbreiding van het kiesrecht in 1888 brengen de anti-revolutionairen in dat jaar op 28 zetels van de 100 (waarvan 12 te danken zijn aan de steun van rooms-katholieke kiezers) en de rooms-katholieken op 26 (waarvan 4 met behulp van anti-revolutionairen). Voor het eerst ontstaat er een meerderheid in de Tweede Kamer voor rooms-katholieken en protestanten: het eerste coalitiekabinet, onder leiding van Mackay, treedt in 1888 aan. Toch moeten al gauw anti-revolutionairen „bukken voor Rome”, althans zo voelen zij het zelf, wanneer de rooms-katholieken in 1891 de plaatsvervangings wens te handhaven en tegen een persoonlijke dienstplicht zijn waar de anti's nu juist vóór zijn. Het kabinet-Mackay strandt en bij de verkiezingen komt men weer in de minderheid. Het duurt tot 1901 wanneer het tweede coalitie-kabinet tot stand komt: het kabinet-Kuyper.

In de tussentijd is evenwel de Anti-Revolutionaire Partij verzwakt geraakt door de breuk tussen Kuyper en De Savornin Lohman. De directe aanleiding voor de breuk is de kiesrechtuitbreiding, waar Kuyper als partijleider vóór is, maar Lohman, als leider van de anti-revolutionaire kamerleden, tegen. Als Kuyper in 1894 in de Kamer wordt gekozen, ontstaan er twee fracties, een anti-revolutionaire onder leiding van Kuyper, en een vrij-anti-revolutionaire, zoals zij zich later zou gaan noemen, onder leiding van Lohman.

Dit gescheiden optrekken leidt in 1898 tot de oprichting van de Vrij-Anti-revolutionaire Partij. Ook in 1898 ontstaat de „Bond van

Spotprent uit „De Lantaarn” (1886) met het onderschrift: „Als er één schaap over de brug is, volgen er meer.”

Kiesverenigingen op Christelijk-Historische Grondslag in de provincie Friesland”. Eerder al, in 1886/87, was de Christelijk-Historische Kiezersbond opgericht. Beide christelijk-historische groepen bundelden vooral kiezers uit de Hervormde Kerk. De Vrij-Anti-revolutionaire Partij en de Kiezersbond sluiten zich in 1903 aaneen in de Christelijk-Historische Partij en deze partij fuseert in 1908 met de Friesch Christelijk-Historischen in de Christelijk-Historische Unie.

De achtergrond van het conflict Kuyper-Lohman heeft ook te maken met verschillen van inzicht over de sociale kwestie. Meer algemeen is er een verschil van mening tussen hen over wat politiek is en zou moeten zijn. In 1877 schrijft Lohman aan Kuyper daarover:

„Daar is tussen ons beiden een vrij diep verschil, geloof ik: misschien slechts een uitvloeisel van de meerdere vlugheid van uw geest en omvatendheid van uw blik. Misschien het gevolg van een verschil van beginsel. Ik weet het niet: doch in elk geval belemmert dat verschil ons samenwerken, zodat het beter is dat ieder op zijne wijze, onbelemmerd, voortwerke. Dat verschil is, dunkt mij, dit.

Ik ben een vijand van plannen maken. Naar mijn overtuiging ligt de leiding van de wereld geheel in Gods Hand, en heeft de mens niets te

doen dan het werk dat voor de hand ligt. Dat werk bestaat in verkondiging, door daad en woord, van de ons door God geopenbaarde Waarheid; in de regel slechts in kleine kringen; slechts waar de wereld, de staat, een belemmering in de weg stelt, kan het des christens roeping zijn, ook op staatsgebied op te treden.

... Mij dunkt uit dit alles is duidelijk dat ik voor een politiek man niet deug. Mijn „Beschränktheit“ zou u in uw vaart belemmeren. Ik kan slechts werken onder het volk; dit laten gevoelen wat de hoge eisen zijn van het christelijk geloof; en waar de logica der wereld wetten schept ter belemmering van dat geloof, logica stellen tegenover logica.

Gij daarentegen, gelooft meer aan de verplichting om het volk te leiden, en er een Staatskundige Partij in tot stand te brengen. Ik voel dat ik geen recht heb u daarin te keer te gaan. Ook onze jongere vrienden volgen u gaarne daarin. Zij zijn verder ziende dan ik. Hen hinderen wil ik niet.”

Een schets van de verschillen in karakter tussen twee personen en wellicht in het verlengde daarvan ook van de partijen die zij hebben opgericht.

De rooms-katholieken zijn al die tijd verdeeld en nog niet in staat één partij te vormen. Schaepman ziet in dat het kiesstelsel dwingt tot het oprichten van een partij en pleit daar ook voor vanaf 1878. Hij wordt door Kuyper geïnspireerd tot het ontwerpen van een partijprogramma, waarvan in 1883 een proeve verschijnt.

Er komen rooms-katholieke kiesverenigingen, maar het wachten is vooral op één landelijke partij die zich in het parlement kan manifesteren. Er zijn voorlopig twee rooms-katholieke groeperingen: een stroming-Schaepman die voor kiesrechtuitbreiding is en een stroming-Bahlmann die daar tegen is.

Het kabinet-Mackay heeft een positieve uitwerking gehad op de organisatie van rooms-katholieke kamerleden: in 1891 ontstaat een club van rooms-katholieke Kamerleden. In 1896 aanvaarden deze een Program van Actie dat door Schaepman is opgesteld. In 1904 wordt opgericht de Algemene Bond van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen in Nederland. Een echte partij-organisatie laat toch nog op zich wachten tot 1926: onder leiding van Ruijs de Beerenbrouck wordt dan de Rooms-Katholieke Staatspartij opgericht. Ze is dan in omvang de grootste partij in ons land.

Ondanks de voor een ieder zichtbare voordelen van nauwe samenwerking tussen protestanten en rooms-katholieken (zeker onder het

Spotprent uit „De Lantaarn“ (1886). Het ministerie (Heemskerk Azn.) tracht de lastige honden te muilkorven. De meest rechtse honden zijn Lohman, Kuyper en Schaepman, waarvan eerstgenoemde het been (art. 194) tussen zijn kaken houdt. Artikel 194 was het befaamde grondwetsartikel waarmee nog steeds de subsidiëring van het Bijzonder Onderwijs werd tegengehouden.

districtenstelsel) gaan er achter die samenwerking toch ook grote verschillen schuil. De verhouding van protestanten tot rooms-katholieken kenmerkt zich door een zekere tweeslachtigheid. Uitspraken van Kuyper illustreren deze verhouding. In zijn briefwisseling met Groen schrijft hij over het „Rome vierkant weerstaan“ en in De Standaard van januari 1877:

„Nooit mogen, nooit kunnen wij onzerzijds de vermeerdering van Roomse invloed op het staatsbestuur ondersteunen . . . De hulp, ook van Rooms-Katholieken, ter verovering ener, wellicht mede voor hen voordeliger vrijheid is ons welkom. Ondersteuning van hen, die in beginsel tegenover ons staan, ook van Roomsens dus, achten wij uit beginsel ongeoorloofd.”

De Tijd bijt Kuyper hierop toe (naar aanleiding van de wederzijdse pogingen in de districten elkaars kandidaat te ondersteunen om de

liberale overmacht te doen breken):

„Indien men naar de woorden van De Standaard luistert, dan gruwelt hij van iedere katholieke stem die de hagelwitte orthodoxie zijner kandidaten bevlekt. Indien wij het eens geloofden en naar dat geloof handelden! Voor ons echter zijn alle verkiezingen niets anders dan een deel in de grote strijd tussen de christelijke en anti-christelijke wereld.”

Niettemin: Kuypers argumenteert de samenwerking aanvankelijk op heel pragmatische gronden. Bijna 90 jaar later zou de Katholieke Volkspartij in haar Structuurrapport van januari 1966 een zelfde soort pragmatisme aanhangen, waarop vervolgens ARP-voorzitter dr. W. P. Berghuis zijn beklag doet over zo'n mager fundament voor verdere samenwerking.

Kuypers scherpe uitspraken moesten ook gezien worden tegen de achtergrond van „anti-paapse” stromingen in zijn eigen partij, en zeker ook in de christelijk-historische richtingen. De CH-Kiezersbond met name was fel gekant tegen samenwerking met rooms-katholieken. Uit christelijk-historische kring en vanuit kleinere christelijke partijen (de Christelijk Sociale Partij van Van de Laar bijvoorbeeld en de Christen-democratische Partij van Staalman) worden de ARP begin deze eeuw heel wat verwijten gemaakt over een te nauwe samenwerking met Rome.

Toch legt Kuypers in 1901 (in „Volharden bij het ideaal”) al een duidelijk ander accent:

„Voor ons staat de zaak dan ook eenvoudig zo: sluit Ge de Roomschen buiten de hedendaagse christenheid, dan is de protestantse gelovige christenheid met handen en voeten gebonden, en voor altoos, aan de ongelovige meerderheid overgeleverd, en wordt alle verzet tegen het revolutie-beginsel doelloos. Wilt ge daarentegen de strijd voor de christelijke grondslag van ons staatsleven met hoop op zegepraal aanbinden, zij het u dan een oorzaak van bemoediging, dat de roomsen u in dit uw christelijk bedoelen nog krachtadig steunen kunnen, en leg af alle hooghartigheid, die ook tegenover hen, als uw medeburgers niet past.”

Later, in 1912, houdt Kuypers terugkijkend op de onderlinge samenwerking (in „Uit het diensthuis uitgeleid”) zijn gehoor voor:

„Eer er van coalitie sprake kon zijn, behoorden wij ons zelf op eigen terrein te organiseren. Maar nauwelijks waren we hiermee gereed en was het toenmalig conservatisme opzij geworpen, of, door Groen van

Prinsterer hiertoe aangespoord, ontwierp ik onverwijld het veldplan, waarin samen optreden met de Roomse Partij regel zou zijn. Van Roomse zijde is men toen ons op heuse wijze tegemoet gekomen. Dr. Schaepman's verdiensten zal ik in dit opzicht nimmer vergeten.”

Kuypers is ten opzichte van de afgescheiden christelijk-historischen meer eenduidig dan ten opzichte van de rooms-katholieken. In 1916 (Deputatenrede „De wortel in dorre aarde”) zegt hij:

„Steeds lag die heraansluiting in mijn begeerte, niet alleen, maar ook in mijn bede, en ik ga er vast op: vroeg of laat komt ze, al voel ik zelf, dat het lichter vloten zal als mijn zelfverdwijning een grendel te meer van de scheidsdeur zal hebben afgeschoven.”

Antirevolutionaire politiek.

Schaepman tot Kuypers: „Wat voer jij daar toch uit, vriend?” Kuypers: „Ik zoek spijkers op laag water.”
(Spotprent uit het tijdschrift Orion.)

De samenwerking tussen anti-revolutionairen, christelijk-historischen en rooms-katholieken in kabinetten en in districten is er niet onafgebroken geweest. De eerste loyalist dient zich aan: Lohman in 1901 ten opzichte van het kabinet-Kuyper. Hoewel de Vrij Anti-Revolutionairen en later de Christelijk-Historische partij niet in het kabinet worden opgenomen, verklaart Lohman bij de begrotingsdebatten in 1901:

„Mijn vrienden en ik zullen onze loyale steun verlenen aan dit kabinet; wij zullen staan tegenover elk ontwerp ten eerste als anti-revolutionairen doch tevens als vrij man.”

Lohman is met zijn fractie daaraan trouw gebleven. Kuyper schrijft hem in 1905:

„Het was mij een behoefte U bij het einde van mijn ministeriële carrière eens hartelijk dank te zeggen voor de broederlijke wijze waarop Gij deze vier jaren het kabinet op alle manieren gesteund hebt en waardoor veel mogelijk is geworden dat anders mis zou zijn gelopen.”

Lohmans antwoord is tekenend:

„Hoe teleurstellend voor mij het vroeger voorgevallene moge geweest zijn, in geen geval mocht ons land, mocht *onze partij* daar meer dan onvermijdelijk was onder lijden.”

Na Kuyper treedt in 1908 het coalitiekabinet-Heemskerk aan tot 1913. Daarna wordt de draad weer opgepakt in 1918 met drie coalitie-kabinetten-Ruijs de Beerenbrouck (1918-1922, 1922-1925, 1929-1933) en twee zuivere coalitie-kabinetten-Colijn: zijn eerste van 1925-1926 en zijn vierde: 1937-1939.

Rond 1920 treedt een nieuwe generatie politieke leiders aan. Bovendien zijn de parlementaire krachtsverhoudingen inmiddels sterk gewijzigd, na de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918. De rooms-katholieken krijgen in 1918 30 zetels, beide protestantse groeperingen 20. De rooms-katholiek Ruijs de Beerenbrouck zou te beginnen met het in 1918 door hem gevormde kabinet leiding gaan geven aan diverse coalitie-kabinetten. De groeiende rooms-katholieke machtspositie leidt tot de oprichting van nieuwe protestantse partijen. Met name de Staatkundig Gereformeerde Partij onder leiding van Ds. Kersten, verzwakt de anti's. De CHU

ondervindt enige concurrentie van de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij onder leiding van Ds. Lingbeck. Ds. Kersten zou in 1925 ook het voorlopig einde inluiden van de coalitie-kabinetten in de naar hem genoemde nacht: op 11 november 1925 steunen de Christelijk-Historische Kamerleden het amendement van Kersten om het gezantschap bij de Paus op te heffen. Twee jaar daarvoor had de vlootcrisis (mede veroorzaakt door de steun van 10 rooms-katholieke afgevaardigden aan een oppositiemotie) de coalitie al geen goed gedaan, maar deze Vaticaan-crisis treft de coalitie in het hart.

Het daarop volgend kabinet onder leiding van De Geer (1926-1929) is geen zuiver coalitie-kabinet. Ook de kabinetten-Colijn II (1933-1935) en III (1935-1937) bestaan uit de voormalige coalitie-partners aangevuld met liberale en/of vrijzinnig democraten en aan het slot van deze periode in het kabinet-De Geer zelfs met een belangrijke sociaal-democratische inbreng.

Met het laatstgenoemde kabinet-De Geer dient zich een zeer brede basis aan: rooms-katholieken, sociaal-democraten, vrijzinnig democraten, christelijk-historischen en één anti-revolutionair. De oude coalitie is op haar eind, de ARP werkt al niet meer van harte mee. De ene anti-revolutionair in het kabinet-De Geer is Gerbrandy, die toetreedt tegen de wens van zijn partijbestuur in. Bovendien: pal voor de oorlog in 1939 struikelen twee kabinetten-Colijn mede onder invloed van de rooms-katholieke fractie. Aanleiding is o.m. het beleid ter bestrijding van de werkloosheid: te liberaal naar het oordeel van RKSP-fractieleider Romme. Op partijraden blijkt de coalitiegedachte ver weg te zijn. Romme houdt het hoofd koel:

„Ondanks alles wat deze zomer is gebeurd en naar mijn mening dezerzijds niet anders kon en niet anders mocht gebeuren – hoedt u voor de gedachte dat de anti-revolutionaire volksgroep daarom uw politieke vijand zou moeten zijn.”

b. De doorbraak mislukt: 1945-1950

De oorlogsjaren lijken aanvankelijk een stroomversnelling te veroorzaken in de organisatie van het politieke krachtenveld in ons land. De verwachtingen in de Nederlandse Volksbeweging, voortgekomen uit het elite-beraad in het gijzelaarskamp St. Michielsgestel, zijn hoog gespannen. In een brede Nederlandse volksbeweging zullen de verschillende politiek-sociale stromingen van voor de oorlog moeten

samenvloeien om eendrachtig het herstel van ons land ter hand te nemen. Aan de verzuimdheid van de samenleving moet een einde komen.

Men wil zich baseren op gemeenschappelijke doeleinden, in een onderling respect voor daarachter liggende uiteenlopende politiek-religieuze motieven. Met partijvorming op uitgesproken christelijke grondslag, zal het derhalve afgelopen moeten zijn.

Op basis van deze plannen vormt zich spoedig na de oorlog de Partij van de Arbeid, die oproept tot een „doorbraak” van de partijpolitieke verhoudingen van weleer. Zo profileert de nieuwe sociaal-democratische groep zich opeens als de concurrent voor hen die partijformatie op christelijke grondslag voorstaan. De doorbraak-poging roept een hevige politieke strijd op en brengt de confessionele partijen in verwarring.

Een groot deel van de leiding van de voormalige Rooms-Katholieke Staats-partij was tijdens de oorlog betrokken geraakt bij verschillende politieke experimenten inclusief die, welke werden voorbereid in de Nederlandse Volksbeweging. Daarbij speelde tevens een rol de invloed die rooms-katholieken in Nederland ondergingen van de christen-democratie elders in Europa, op basis van een gemeenschappelijke katholieke achtergrond. Inmiddels was in 1944 een bisschoppelijke commissie ingesteld die zou adviseren over de opbouw van het rooms-katholieke organisatiewezen na de oorlog. Het episcopaat steunt na de oorlog de voorkeur voor de opbouw van rooms-katholieke organisatievormen.

Er is evenwel weinig enthousiasme om de oude RKSP te herstellen. Dit leidt op 22 december 1945 tot de oprichting van de Katholieke Volkspartij, die naast beginselpartij nadrukkelijk ook programpartij wil zijn met een open lidmaatschap en een vooruitstrevende politiek op sociaal-economisch terrein.

De Anti-Revolutionaire Partij heeft haar onderlinge contacten tijdens de oorlog onderhouden. Zij is vrijwel geheel buiten de politieke experimenten van de jaren '40-'45 gebleven. Wel manifesteert zich na (en ook al tijdens) de oorlog een neiging om tot een nieuwe politieke organisatievorm te komen met de andere protestantse partij, de CHU. Vooral bij een groep jongeren rond de verzetskrant Trouw leeft het streven te komen tot één christelijke volkspartij met een vernieuwend beleid vooral op sociaal-economisch terrein. *H. Algra:*

„Na de bevrijding waren er massale samenkomsten, waarin we onze

nauwe verbondenheid hebben doorleefd. Wij droomden van een christelijke volkspartij, die erfgename zou zijn, zowel van de ARP, als van de CHU, en waarin ook voormalige leden van de CDU zouden kunnen meedoen. Onder de „gewone mensen” was er voor deze gedachte veel sympathie en wij hebben in Friesland verschillende vergaderingen gehouden, o.a. een massa-meeting in de Harmonie te Leeuwarden, waarin deze gedachten krachtig werden bepleit.”

Maar de anti-revolutionaire verzetsleider J. Schouten meldt pal na de oorlog: „Ik ben niet veranderd.” En dus verandert ook de Anti-Revolutionaire Partij niet. Wel wordt in '45 onder leiding van mr. J. A. de Wilde en dr. H. W. Tilanus een commissie van samenwerking ingesteld tussen de beide dagelijkse besturen, waarbij de wenselijkheid van federatieve samenwerking en een gemeenschappelijk urgentie-program wordt uitgesproken.

De ARP blijkt op een in begin '46 gehouden Deputatenvergadering hiertoe in beginsel bereid. Maar de CHU wil niet verder gaan dan contact. De bezwaren richten zich tegen de antithesepolitiek van de ARP en haar conservatieve vooroorlogse sociaal-economische beleid.

De Christelijk Historische Unie wordt eveneens na de oorlog in de oude vorm hersteld vooral dankzij H. W. Tilanus. Maar de Unie wordt wel beroofd van een niet onbelangrijk deel van haar intellectuelen, die tot de Partij van de Arbeid toetreden (o.a. Van Walsum, Lieftrinck, Patijn en Van Rhijn).

De verkiezingen van 1946 en 1948 tonen aan dat de doorbraak in ieder geval getalsmatig mislukt. Toch hebben de oorlogsjaren en deze doorbraakpogingen de confessionele partijen in verwarring gebracht. De samenwerking is van de baan en het duurt enige jaren voor men elkaar weer vindt.

De KVP gaat direct na de oorlog met de Partij van de Arbeid in een rooms-rode coalitie, gericht op een snelle wederopbouw van ons land. Later wordt deze coalitie met andere partijen uitgebreid, waardoor tot 1958 een hecht fundament ten grondslag ligt aan het wederopbouw-beleid. In 1948 voegt de CHU zich erbij. Het isolement van de Anti-Revolutionaire Partij duurt tot 1952. Zij krijgt eerst de afsplitsing van het GPV te verwerken. De ARP kan voorts het Indonesië-beleid niet voor haar rekening nemen. In 1952 is deze kwestie geregeld en treden Zijlstra en Algra toe tot het kabinet-Drees.

Inmiddels blijkt het verlangen naar nauwe samenwerking en mogelijke hergroepering van de protestantse partijen allerminst van de baan. *Algra*:

„Er kwam toen, vooral na 1956, een merkwaardige situatie, wat de verhouding tussen AR en CH betreft. Dr. Berghuis had er periodiek behoefte aan een soort huwelijksaanzoek te doen, dat even periodiek werd afgewezen, prompt en duidelijk. Ik heb hem sterk afgeraden zijn aanzoek steeds te herhalen: de afwijzing wordt er in de regel maar nadrukkelijker door. Landelijk wilde de leiding van de CHU niets van toenadering weten. Zij was op dat punt allergisch. Ik noem een voorbeeld. In de AR-fractie van de Eerste Kamer nam J. Schipper, oud-secretaris van het CNV, de begroting Sociale Zaken voor zijn rekening. In de fractie van de CHU werd dat gedaan door mr. dr. J. van Bruggen. Hij was vele jaren voorzitter van een Raad van Arbeid geweest. Beide heren vonden dat zij best samen konden zorgen voor een inbreng voor het voorlopig verslag, een inbreng namens beide fracties. Zij stelden samen een stuk op. Maar de voorzitter van de CHU-fractie, mr. Pollema, stak er een stokje voor en de vice-voorzitter, mr. Vixseboxse, kwam het in onze fractie meedelen: een dergelijke zaak zou door de CH-kiezers niet worden begrepen.”

Mr. W. F. de Gaay Fortman meldt het vervolg van dit verhaal:

„Mr. Dr. J. van Bruggen was het met dit CHU-standpunt niet eens. Hij en ik – wij hadden in vele opzichten dezelfde „portefeuille” – pleegden met vrucht veel overleg, maar in het geheim. Overleg met de KVP-fractie kwam in die tijd bij de CHU niet eens aan de orde.”

De anti-revolutionaire Eerste Kamerfractie had destijds al (vanaf het begin van de jaren '60) een goede samenwerking met de KVP-leden, hetgeen tot uitdrukking kwam in het op elkaar afstemmen van de inbreng in het voorlopig verslag en van redevoeringen in de openbare zittingen.

De achtergrond van de houding van de CHU zijn niet alleen de traditionele verschillen tussen beide partijen; men is ook bevreesd voor de behoudende ARP-koers o.l.v. Schouten en de strakke, hiërarchische partijstructuur.

De waarschuwing van *Algra* ten spijt: dr. W. P. Berghuis die in '56 J. Schouten als partijvoorzitter opvolgt, kan het niet nalaten met een grote regelmaat signalen naar de CHU te blijven uitzenden. Het gaat

hem om het behoud van een georganiseerde protestants-christelijke invloed, waarover hij zich zorgen maakt. Maar hij krijgt van dr. H. W. Tilanus, en later van mr. H. K. J. Beernink, steeds de kous op de kop. In 1958 onderbouwen negen leden van de CHU de afwijzing in de brochure: „Waarom wij CH zijn en blijven”. De CHU wenst te blijven zichzelf. S. Kooistra in zijn bijdrage aan de brochure: „De CHU vertegenwoordigt een eigen geluid dat we nog niet kunnen missen. Laat ons daarom open blijven staan naar alle kanten, open naar het gesprek met onze AR-broeders, maar ook open naar het gesprek met PvdA en VVD. Als de CHU haar synthetische roeping vervult, is er nog hoop dat in de toekomst zowel de antithese als de neutraliteit in ons staatsbestel wordt overwonnen.”

Inmiddels had dr. Berghuis ook de KVP in de discussie betrokken: „Ondanks alle verschillen is er meer dat de kinderen der reformatie met de rooms-katholieken verenigt, dan ons van hen scheidt”, verklaart hij op 27 april 1957 voor het AR-Partijconvent. Hij zou even op het antwoord van Romme moeten wachten, maar toen het kwam, bood het wel perspectief. Op 16 oktober 1959 verklaart de KVP-leider op de KVP-Partijraadsvergadering dat de rooms-katholieke- en protestantse partijen in Nederland zoveel gemeenschappelijks hebben dat een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma niet op voorhand als onwerkkelijk terzijde moet worden geschoven. Een paar jaar later, voor de verkiezingen van 1963, neemt KVP-partijvoorzitter mr. P. J. M. Aalberse het initiatief voor een gesprek met zijn collega's Berghuis en Beernink om te pogen in de programma's enkele hoofdpunten op elkaar af te stemmen.

Maar de tijd blijkt te kort te zijn en de poging mislukt. Ook vanwege de gebeurtenissen die daarna plaatsvinden verklaart Berghuis in 1967 dat de samspraak met alleen de CHU „een gepasseerd station” is.

Buiten onze landsgrenzen verloopt de christen-democratische samenwerking voorspoediger. Sinds 1952 werken vertegenwoordigers van de drie partijen nauw samen in het Europees Parlement en gevolgen blijven niet uit. Zo krijgt prof. dr. G. C. van Niftrik door zijn contacten in Europees verband een andere kijk op ARP en KVP; hij pleit vanaf de CHU-zomerconferentie van 1961 voor meer onderlinge samenwerking: „Officieel kan het natuurlijk niet: het disciplinaire politieke denken van de ARP te verenigen met het vrijere, persoonlijke, existentiële CHU-denken. Om dan nog maar te zwijgen van

samenwerking met de rooms-katholieken. Wij moeten echter goed begrijpen dat alles wat nu officieel is, eens als officieus begonnen is. Als er nieuwe wegen moeten worden ingeslagen, moet u nooit verwachten dat de leidende instanties beginnen zullen. De nieuwe dingen moeten van onderop komen." Een opmerkelijke uitspraak, gelet op de latere ontwikkelingen in de groei naar het CDA.

d. De stormachtige jaren '60

De jaren '60 brengen het politieke stelsel en de partijen die daarin veelal reeds tientallen jaren functioneren, aan het wankelen. De bestaande kanalen zitten, naar het oordeel van velen, verstopt; de traditionele partijen en zeker de confessionele, moeten ontploffen, want zij maskeren de werkelijke tegenstellingen die er in de samenleving zijn, aldus D'66 en ook Nieuw Links in de Partij van de Arbeid.

Een ander verschijnsel dat verwarring te weeg brengt is de verzorgingsstaat; in confessionele kring kijkt men hier aanvankelijk vreemd tegen aan. Sociaal beleid was uit het verleden bekend, maar brengt het economische beleid dat in deze verzorgingsstaat sinds de jaren '50 wordt gevoerd, de overheid niet in een te actieve rol? Toch verlegt de aandacht zich vrij spoedig naar de nieuwe vraagstukken die zich in die verzorgingsstaat opdringen: de brandende internationale sociale kwestie wordt ontdekt en er rijzen twijfels over de deugdelijkheid van de economische groei zoals die zich in de westelijke wereld voordoet, gelet op de nadelige effecten voor het milieu, schaarse grondstoffenvoorraden en de ontwikkelingskansen van arme landen.

Er is nog een ander belangrijk breekpunt te signaleren.

De socialisten beëindigen in 1958 de samenwerking met de confessionelen. De coalitie eindigt omdat het werk van de wederopbouw van ons land erop zit. De partijen hebben behoefte aan nadere bezinning over de verdere koers die zij moeten gaan. Berghuis en ARP-fractievoorzitter dr. J. A. H. J. S. Bruins Slot verklaren terug te verlangen naar de zuivere coalitiekabinetten van de beginperiode van de christen-democratische samenwerking.

De uitslag van de verkiezingen van 1959 betekent echter een dikke streep door deze plannen: voor het eerst sinds 1918 duiken ARP, CHU en KVP onder de 50%. Een zuiver coalitiekabinet zit er dus getalmatig niet in. Het kabinet-De Quay wordt geformeerd: KVP, ARP en CHU gaan met de VVD in zec. De coalitie met de VVD lijdt in 1965 schipbreuk als het kabinet-Marijnen valt op de omroepkwestie. Dan

Congres van Europese Christendemocraten, 9 mei 1958; v.l.n.r.: mr. B. W. Biesheuvel, mr. H. van Doorn, M. R. H. Calmeyer, dr. W. P. Berghuis, dr. J. A. H. J. S. Bruins Slot (foto: ANP).

Het dertiende Congres van de Europese Unie van Christendemocraten, in Venetië, 15 september 1968; v.l.n.r.: drs. A. D. W. Tilanus, mr. W. C. D. Hoogendijk, dr. C. Boertien (foto: Attualita).

wordt de na-oorlogse coalitie hersteld, maar zonder de CHU. Een goed jaar later, in de nacht van 14 op 15 oktober 1966, brengt de KVP onder leiding van Schmelzer het kabinet-Cals ten val. Deze „Nacht van Schmelzer” is voor een deel van de aanhang van de confessionele partijen het sein de verdere ontwikkelingen met grote achterdocht te volgen. De ARP-fractie blijft het kabinet trouw. In confessionele kring leeft de gedachte, dat als de KVP het niet ten val had gebracht, de PvdA dit zelf spoedig daarna gedaan zou hebben; dit in verband met de zeer slechte Provinciale Staten-verkiezingen voor de PvdA in 1966.

– Ontwikkelingen in de KVP

In januari 1966 verschijnt het rapport „Grondslag en karakter van de KVP”. In dit rapport worden protestanten uitgenodigd voor een gesprek over de vorming van een christen-democratische partij van rooms-katholieken en protestanten. Centraal in dit rapport staat de declericalisering: het zich als politieke partij losmaken van de kerk. De KVP heeft op dit punt een ingrijpende ontwikkeling doorgemaakt. In de proeve van een program die Schaepman in 1883 publiceert, luidt artikel 2: „De katholieke partij in Nederland erkent in God, als de bron van alle gezag, en in gehoorzaamheid om des gewetenswil, de enige waarborgen van het vaste bestand der overheid en de vrijheid der onderzaten.”

In 1896 voegt Schaepman hieraan toe: „Naast de bovennatuurlijke door Christus de mens geworden Zoon Gods gestichte orde, bestaat in de wereld de natuurlijke orde der menselijke maatschappij; de boven-natuurlijke orde is belichaamd in de kerk; tot de natuurlijke orde behoort de staat.” De grondslag van de RKSP van 1926 wordt op deze artikelen gebaseerd.

De na-oorlogse Katholieke Volkspartij wil naast beginselpartij ook programpartij zijn. Een ieder die zich kan verenigen met dat program, wordt uitgenodigd op de partij te stemmen. Nicuw was in 1945 dat het lidmaatschap van de KVP ook voor niet-katholieken wordt opengesteld:

„De Katholieke Volkspartij is een vereniging, welke openstaat voor alle Nederlanders en ten doel heeft het algemeen welzijn in het Koninkrijk der Nederlanden door deelneming aan het staatkundig leven te bevorderen.

Zij staat op de grondslag van de beginselen van de natuurlijke zedenwet en de Goddelijke Openbaring, waarbij zij de uitspraken van het kerkelijk leergezag aanvaardt.”

Het bisschoppelijk mandement van 1954 verwerpt vervolgens iedere scheiding tussen godsdienst en openbaar leven als een fundamentele dwaling. Deze oproep tot eenheid wordt door velen ervaren als een door de kerk opgelegde plicht tot eenheid.

Tegen de achtergrond van bovenstaande ontwikkelingen moet het Structuurrapport uit 1966 gelezen worden. Het rapport bevestigt dat de KVP beginsel- en programpartij wil zijn. Over de betekenis van het gezag van de kerkelijke overheid, stelt het rapport:

„De bepaling in het Algemeen Staatkundig Program: „De KVP staat op de grondslag van de beginselen van de natuurlijke zedenwet en de Goddelijke Openbaring, waarbij zij de uitspraken van het kerkelijk leergezag aanvaardt”, kan beter vervangen worden door een omschrijving in dezer voege, dat de partij zich laat leiden en inspireren door een christelijke mens- en maatschappijbeschouwing, doch dat zij bij de bepaling van het politiek te voeren beleid onafhankelijk is van kerkelijke instanties. Want de huidige omschrijving van het Algemeen Staatkundig Program wekt de indruk, dat de natuurwet en de openbaring zelf de inhoud van het politieke beleid bepalen en dat de partij daarbij te luisteren heeft naar de Paus en bisschoppen. Het een noch het ander is waar. Ongetwijfeld zal een christenpoliticus luisteren naar elk vermaan of boodschap van kerkelijke zijde, maar hij moet zelfstandig verwerken welke toepassing daaraan gegeven kan worden of moet worden op het politieke terrein, waar hij altijd samen met alle anderen moet handelen.”

Het rapport roept veel interne discussie op, en ook kritiek. Bijvoorbeeld van het Democratisch Centrum Nederland (DCN) dat onder leiding van dr. S. W. Couwenberg in de KVP actief is sinds begin 1966. Het DCN streeft naar het omvormen van de KVP (met andere confessionele partijen) tot een open, gedeconfessionaliseerde partij; een centrumpartij. Couwenberg:

„De DCN-stroming was geenszins een wezensvreemd element in de christen-democratische beweging in de wereld. Zij streeft naar een niet-confessionele voortzetting van de christen-democratische traditie in Europa. Als zodanig is deze stroming een politieke exponent van het open katholicisme, dat gericht is op de dialoog met andere levensbeschouwingen en op bewustwording van een wezenlijke solidariteit met

de andersdenkende medemens. Als zodanig is zij voorstandster van een uitbouw van het sociale volkspartij-type, zoals ontwikkeld door de christelijke partijen, in de richting van een algemene vooruitstrevende volkspartij, die openstaat voor mensen uit verschillende maatschappelijke kringen en van verschillende geestelijke richtingen."

- *Ontwikkelingen in de ARP*

De Anti-Revolutionaire Partij ondergaat in de jaren '60 eveneens een ingrijpende heroriëntering. De ommezwaai van Bruins Slot inzake de Nieuw Guinea-crisis is een typerend voorval in deze heroriëntering, die zich daarna vooral op het sociaal-economische terrein zal richten. Dr. W. P. Berghuis op het najaarsconvent van 1962:

„Wij hebben in de na-oorlogse periode aan het gevaar bloot gestaan met onze beginselen te verstarren in een veranderende wereld, waardoor het levende en stuwende karakter van een christelijke beginselpolitiek aan betekenis zou hebben kunnen ingeboet. Ik dacht dat wij over dat gevaar nu heen zijn en dat wij thans bezig zijn de bocht te nemen naar de tijd waarin wij zeer reëel leven en waarin wij met dezelfde geestelijke opdracht als die van het verleden ons naar de toekomst richten."

Later houdt dr. Berghuis zijn gehoor voor dat de AR-richting in het kerkelijke occumenisch is, in het politieke mondiaal en in het sociale radicaal.

De brochure „De samenleving vernieuwen" van mr. W. C. D. Hoogendijk, in 1967 geschreven voor een Arjos-studieconferentie, vertoont alle kenmerken van de stroomversnelling, waarin het denken in de Anti-Revolutionaire Partij is terecht gekomen. „Er zijn thans", zo stelt Hoogendijk, „problemen aan de orde zoals werkloosheid en inflatie die naar hun aard niet door werknemers of werkgevers individueel aangepakt kunnen worden. Men kan zich evenmin individueel onttrekken aan de risico's van de moderne welvaartsstaat. Uitbreiding van de overheidstaak is daarom nodig, hetgeen allerm minst op gespannen voet staat met het anti-revolutionaire denken, zoals dikwijls wordt beweerd. Het is immers een drogreden dat naarmate de overheid meer ingrijpt de persoonlijke vrijheids- en verantwoordelijkheidssfeer kleiner wordt. Een belangrijke uitbreiding van het overheidsoptreden is juist voorwaarde om deze vrijheid en verantwoordelijkheid mogelijk te maken."

Ook in 1967 verschijnt (in AR-Spraakkunde, het maandblad van de

Dr. A. Kuypertstichting) een bijdrage over „Christelijke politiek en christelijke partijvorming" van de hand van zes leden van de partij, waaronder dr. W. Albeda en dr. H. J. van Zuthem. Dit artikel wijst eveneens op de grote veranderingen in een tijd „waarin de problemen in belangrijke mate politieke problemen zijn". De „maakbaarheid" van de samenleving overheerst. Men noemt zich „nog anti-revolutionair", maar met groeiende twijfel over de mogelijkheid van christelijke politiek, tenzij christenen op politiek terrein een geheel eigen bijdrage kunnen leveren aan het inrichten van de maatschappij.

Tegen de achtergrond van deze heroriëntatie reageert Berghuis op het KVP-Structuurrapport. Hij begroet het stuk aan de ene kant als een goed gespreksdocument. Maar hij plaatst er wel veel vraagtekens en punten van kritiek bij. Allereerst signaleert Berghuis het gevaar dat het loskomen van de kerk kan doorschieten tot een losgeraken van een christelijke mens- en maatschappijbeschouwing. Berghuis erkent dat een politieke partij slechts een middel is, maar het rapport relativeert de betekenis van christelijke partijformatie wel zeer. Hij verwijt het stuk bovendien te opteren voor een loutere programpartij in een centrumpositie. Hij mist tezeer „het eigen radicalisme van een christelijke politiek, waardoor zij niet ergens tussen socialisme en liberalisme in zit, maar zowel tegenover het socialisme als tegenover het liberalisme met een eigen radicaliteit staat".

De ARP keert zich met name tegen het DCN en gaat niet in op verzoeken van het DCN tot gesprekken op bestuursniveau.

- *Ontwikkelingen in de CHU*

De CHU maakt onder partijvoorzitter Tilanus Sr. en Beernink een stabiele ontwikkeling door. Er is een zekere beduchtheid voor de anti-revolutionaire organisatie; men vreest bij eventuele nauwe samenwerking door de anti's te worden overheerst. Men is van mening dat de CHU een eigen geluid vertegenwoordigt dat nog niet gemist kan worden. Een sprong naar de rooms-katholieken wordt, gelet op anti-papistische stromingen, evenmin overwogen. Dr. E. Bleumink en J. Baarda (in het Christelijk Historisch Tijdschrift van februari 1973):

„Bij KVP en ARP werden de identiteit en de band met de kiezers bepaald door het feit dat deze partijen emancipatiebewegingen waren, opkomend voor de gelijkberechtiging van minderheidsgroepen, door de gemeenschappelijke confessie (kerk) en door een voor die groep vrij specifieke

maatschappijbeschouwing. Bij de CHU lag dat anders. Een typische protestantse partij, ondogmatisch, zoekend naar harmonie (voor heel het volk) met een romantisch nationalistische geschiedenisopvatting, samen te vatten in de trits „God, Nederland en Oranje”. Een dergelijke mentaliteit verdroeg zich slecht met de ARP van Kuypers, die nogal sterk antithetisch dacht. Wellicht is het succes en de stabiliteit van de CHU ook na de tweede wereldoorlog mede te verklaren door haar geringe orthodoxie, door haar gouvernementele instelling en het door dr. Tilanus Sr. gerepresenteerde harmoniemodel. Politieke keuzen worden immers vaak door contrast-ervaringen ingegeven. De CHU contrasteerde met de andere partijen door haar ondogmatische optreden. Op het moment echter dat na 1960 er andere ondogmatische partijen ontstonden (Boerenpartij, D'66) en de bestaande partijen ontzuilden, viel ineens die contrastwerking weg.”

Deze ondogmatische opstelling bepaalt onder Tilanus Sr. de brugfunctie van de CHU. „Onder Beernink”, aldus Bleumink en Baarda, „gleed de partij af naar traditionalisme (wij wensten te blijven onszelf) en kleurloosheid”.

Tot 1966 is de leiding van de CHU gekant tegen samenwerking. Toch is er in de Unie meer aan de hand dan het botweg negeren van de avances van ARP en KVP. Dit is zeker het officiële beeld in die jaren, maar in de Unie broeit meer dan uit het optreden van de leiding kan worden afgeleid. Een goed voorbeeld daarvan is wat Van Niftrik op de zomerconferentie van 1961 zijn gehoor voorhoudt:

„Er zijn in onze rijken mensen die politiek denken en handelen onder invloed van het 19de eeuwse anti-revolutionaire denken. Er zijn er in de ARP die alsnog doorgebroken zijn tot hetgeen ik als wezenlijk CH beschouw. Dat betekent dat er een AR- en CH-mentaliteit is ook al vallen zij niet samen met de beide organisaties. Dat betekent ook dat de historische continuïteit van deze organisaties een zekere onwaarschijnlijkheid inhoudt die geen stand kan houden: er moet wat gebeuren.

Het kan en mag niet gaan om een nieuwe partij waarbij de mensen van echte CH-signatuur als waterdragers en houthakkers worden ingepalmd, het moet gaan om de samenstroming van twee rivieren die beide met de volheid van hun water een nieuwe rivier vormen.

Ik heb bemerkt dat ook de anti-revolutionairen gaan inzien wat de 20ste eeuw van hen vraagt. Die veranderingen ten goede moeten we eertlijk honoreren. We beleven onze verantwoordelijkheid pas dan ten volle wanneer we serieus nagaan of in deze nieuwe situatie samengaan mogelijk is geworden!”

Wanneer in 1966 drs. A. D. W. Tilanus de leiding van Beernink overneemt blijkt al onmiddellijk een forse koerswijziging: Tilanus Jr. is bereid de mogelijkheden tot samenwerking te onderzoeken. Fractievoorzitter Mellema ondersteunt zijn visie evenals de nieuwe Unie-secretaris mr. W. Scholten. Tilanus mengt zich dan ook in de discussie KVP-ARP over het KVP-Structuurrapport van 1966. Hij verklaart op de Algemene Vergadering van zijn partij van 28 en 29 april 1967: „Er is een crisis in het politieke denken. Ook binnen christelijke partijen bestaat onzekerheid en wordt de kreet van deconfessionaliseren gehoord. Met name de KVP is daaraan onderhevig. Ik ben ervan overtuigd dat de overgrote meerderheid in de KVP misschien wel Kerk en politiek wil ontkoppelen maar niet Evangelie en politiek!”

e. De verhoudingen in 1967

De stand van zaken is eind 1966 als volgt.

De ARP noemt zich vanaf 1966 Evangelische Volkspartij. Zij spreekt zich uit voor een beleid, waarin de radicaliteit van het Evangelie herkenbaar is. Daarmee sluit zij een na-oorlogse periode af, waarin in hoge mate werd teruggegrepen op vooroorlogse beleidsconcepties. En dat terwijl in het feitelijke kabinetsbeleid, dat in de na-oorlogse opbouwjaren werd gevoerd, de bakens wel degelijk waren verzet. Het opbouwbeleid in ons land bracht de overheid, in het verlengde van het vooroorlogse crisisbeleid, in een veel actievere rol dan leidinggevende anti-revolutionairen destijds voor gewent hielden.

Het zijn vooral KVP-ers geweest die een voortrekkersrol in dit beleid hebben vervuld: Van den Brink, Veldkamp, Cals, Klompé. En ook vanuit het parlement was de houding van bijvoorbeeld Romme een andere dan die van Schouten. Anti-revolutionairen waren tot 1960 toeschouwers, met mensen als bijv. dr. J. Zijlstra, W. F. de Gaay Fortman en M. Ruppert als uitzonderingen.

Juist in een periode, waarin de ARP bezig is één van de minder inspirerende perioden uit haar bestaan af te sluiten en opnieuw op zoek gaat naar de vernieuwende betekenis van het christelijk-sociale denken ontmoet zij de KVP, die in de jaren '60 initiatieven neemt om met de protestantse partijen te spreken over vormen van samenwerking. Deze ontmoeting van ARP en KVP lijkt op een ontmoeting tussen twee bergbeklimmers: de één haastig bergopgaand, vol ver-

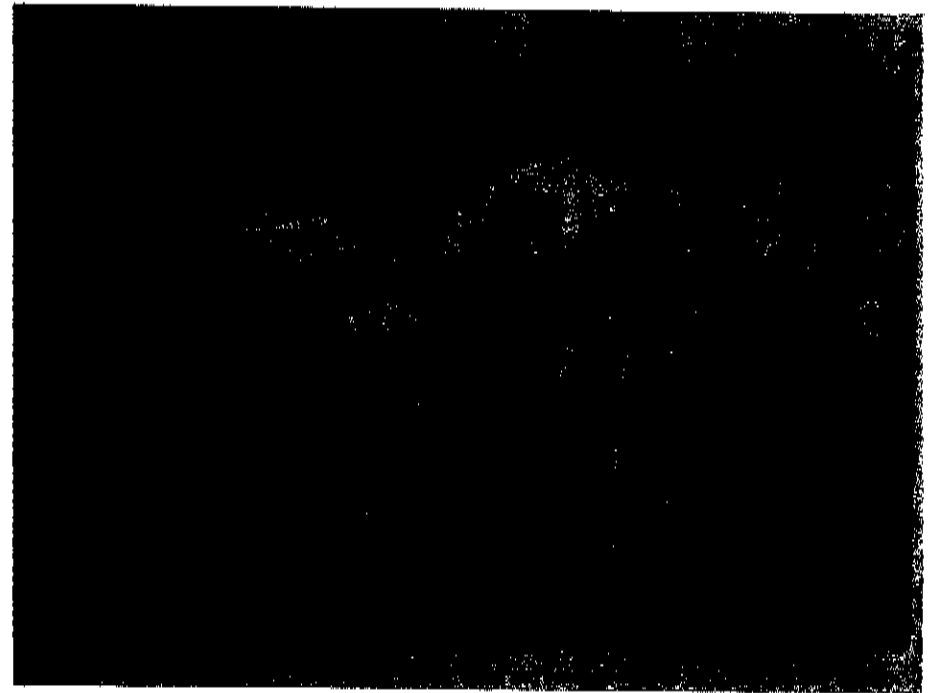
wachting van het uitzicht dat hem aan de top wacht, de ander reeds op de terugweg, goeddeels verzadigd en lichtelijk vermoeid. Want de KVP was juist bezig een glorieperiode uit haar bestaan af te sluiten. Zij was het immers die vanaf de eerste na-oorlogse jaren voortdurend mede leiding heeft gegeven aan de opbouw van ons land en de uitbouw van het sociaal-economisch beleid. Zij had wél kans gezien in de politieke praktijk van alledag werkelijk vernieuwend op te treden op het gebied van bijvoorbeeld de sociale zekerheid, de volkshuisvesting, het onderwijs.

De KVP krijgt bovendien de impulsen te verwerken van het vernieuwde rooms-katholieke denken uit de jaren '60. Zij gaat dan ook op zoek naar het eigene van de katholieke politiek in aansluiting op haar open karakter vanaf 1946 en in reactie op het gesloten katholieke wereldbeeld uit de jaren '50.

Aldus kruisen de lijnen elkaar in zekere zin: komend vanuit een positie rechts van het midden ontwikkelt de leiding van de Anti-Revolutionaire Partij een meer hervormingsgezinde politieke koers en benadrukt zij de vernieuwende betekenis van het Evangelie voor de politiek. Op hetzelfde moment komen uit de KVP de eerste signalen die wijzen op declericalisering en op een doorschieten naar een deconfessionalisering, althans op een nevenschikking van inspiratiebronnen (men grijpt over de jaren '50 terug op de positie in 1946). Bovendien wordt hiermee een centrumpositie in het politieke krachtenveld gemotiveerd.

Dit alles brengt de ARP en de KVP in grote verlegenheid. De houding van de ARP kenmerkt zich door een zekere tweeslachtigheid: enerzijds een dankbare herkenning van mede-christenen in de politiek die haar uitnodigt voor een gesprek. Maar anderzijds is er ook zorg dat de KVP, in haar pogen los te geraken van de kerk, snel zal doorschieten naar een geheel loslaten van het christelijk geloof als uitgangspunt voor politiek handelen. Dat is een zorg voor de katholieke geloofsgenoten; dat is ook een zorg voor de eigen positie, want een ontbonden katholieke zuil zal het protestantse organisatiepatroon niet onberoerd laten.

De verlegenheid van de KVP schuilt in haar pogen de grenzen af te tasten van de reeds lang door haar beleden openheid en in haar verlangen zich tegelijkertijd te hergroeperen met protestantse partijen. Deze zijn echter niet geïnteresseerd in de grenzen van het bijbelse uitgangspunt maar juist in de kern ervan. De anti-revolutionairen vragen zich namelijk af: Wat is de radicale betekenis van christelijke

Cartoonist Opland bracht de onzekerheid in de KVP medio de jaren '60 over de te volgen koers in De Volkskrant in beeld.

politiek voor de noden van de tijd? De KVP is in de jaren '60 vooral bezig met de vraag: met wie kunnen rooms-katholieken, die los van de kerk een eigen politieke verantwoordelijkheid willen waarmaken, zich politiek hergroeperen?

De CHU staat in de periode tot 1967 nog enigszins buiten deze discussie. Zij zal evenwel na 1967 snel door de bocht gaan, zichzelf vernieuwen en tussen ARP en KVP in het verdere verloop van de christen-democratische eenwording vrijwel voortdurend een belangrijke bemiddelende rol spelen.

III. FORMELE CONTACTEN: 1967-1972

Op 15 februari 1967 vinden verkiezingen plaats voor de Tweede Kamer. De uitslag is zeer opmerkelijk: de ARP wint twee zetels. De CHU verliest aanzienlijk ten opzichte van de Statenverkiezingen van 1966, de KVP verliest 8 zetels, de PvdA 6. D'66 wint 7 zetels.

De ARP, Evangelische Volkspartij, heeft een bewogen verkiezingscampagne gevoerd, gebaseerd op een sterk vernieuwingsgericht beleid. Biesheuvel bepleit onder meer een aparte belasting voor het verhogen van de Nederlandse bijdrage aan de ontwikkelingssamenwerking.

Dr. J. Zijlstra wordt informateur. De PvdA valt al betrekkelijk snel af in de formatie-onderhandelingen. Een formatie-Biesheuvel mislukt op ongeschikte KVP-kandidaten voor Economische Zaken. Een poging van De Jong slaagt wel: er komt een coalitie tussen KVP, ARP, CHU en VVD.

a. „De Achttien”

Op de verkiezingsavond van 15 februari spreekt Tilanus zijn KVP-collega Aalberse. Even later volgt een gesprek van beiden met collega Berghuis, die reeds eerder positief was ingegaan op de uitnodiging voor een gesprek in het KVP-Structuurrapport van begin 1966. Er wordt overeengekomen een officieel gesprek te beleggen tussen drie delegaties uit de partijen. Op 24 april 1967 start een werkgroep van drie maal zes personen, „de Achttien”, met als opdracht na te gaan of men het over de uitgangspunten van de samenwerking eens kan worden en vervolgens of daar in programmatische zin vorm aan kan worden gegeven. De deelnemers waren: Voor de KVP: mr. P. J. M. Aalberse, drs. G. J. M. Horbach, dr. L. A. Albering, mr. J. M. L. Th. Cals, mr. E. C. M. Jurgens en H. B. M. W. Gielen. Voor de ARP: dr. W. P. Berghuis, dr. A. Veerman, mr. P. J. Verdam, prof. dr. H. van Riessen, mr. W. Aantjes, H. A. de Boer. Voor de CHU: drs. A. D. W. Tilanus, dr. H. A. Schuring, jhr. mr. L. E. de Geer van Oudegein, mevr. mr. M. Grooten-van Boven, prof. dr. G. C. van Niftrik en R. Vermaas. Secretaris was mr. J. H. Prins. Halverwege het gesprek worden de fractievoorzitters mr. B. W. Biesheuvel, drs. W. K. N. Schmelzer en J. T. Mellema aan de delegaties toegevoegd. *Tilanus:*

„Ik herinner mij van de eerste vergadering dat de drie partijvoorzitters

hun verwachtingen over dit gesprek aanduidden. Volgens de notulen heb ik mij afgevraagd waar we naar toe wilden en wat we wilden bereiken. Het zou kunnen blijven bij het minimale van incidenteel contact tussen de fractievoorzitters van Eerste en Tweede Kamer en tussen de wetenschappelijke instituten. Maar het zou ook kunnen gaan naar een verder perspectief. Als mijn perspectief heb ik toen aangegeven: één brede christelijk geïnspireerde volkspartij.”

De Achttien stellen een werkgroep in, die zich belast met het opstellen van anderhalf kantje principiële uitgangspunten. Leden van de werkgroep zijn: drs. J. M. Aarden en prof. dr. P. A. J. M. Steenkamp voor de KVP, mr. W. Scholten en dr. I. N. Th. Diepenhorst namens de CHU en mr. P. J. Verdam en mr. J. H. Prins voor de ARP. In maart 1968 wordt een interim-rapport gepubliceerd. Een paar citaten:

„Het Evangelie roept op tot erkenning van het Koningschap van Christus. Het is een kracht tot heil en redding van deze wereld. Het is een kracht die ons leven en samenleven daadwerkelijk wil omzetten, wil vernieuwen. Het Evangelie roept dan ook op tot een kritische instelling ten opzichte van onze samenleving.”

„Het Evangelie geeft geen uitgewerkte politieke gedragsregels, doch het inspireert tot een visie op mens en maatschappij, waaruit een politiek beleid moet voortvloeien.”

„Wij menen . . . dat door middel van een politieke organisatie die zich door het Evangelie wil laten gezeggen, de Evangelische boodschap op de meest vruchtbare wijze in de politiek tot uitdrukking kan worden gebracht.”

„Een partij die erkent, dat in het Evangelie het meest centrale uitgangspunt en de meest fundamentele inspiratiebron voor de politiek liggen, en die bereid is zowel de samenleving als haar eigen handelen daaraan te toetsen.”

Het is opmerkelijk dat de KVP-delegatie deze tekst accepteert. De opsteller ervan, *mr. J. H. Prins*, toen directeur van de Kuypersstichting, zegt er nu over:

„Als ik het mij goed herinner stonden mij bij het maken van het concept de volgende drie overwegingen voor ogen:

1. Het is geen eenvoudige zaak, voor ieder te vertolken wat de vernieuwende kracht van het Evangelie betekent. Dus kies ik de woorden die ik gewend ben te gebruiken; deze zullen door de partners wel worden aangevoeld of verbeterd.

2. Voorkomen moet worden dat ook maar de indruk ontstaat, dat een partij die het Evangelie als haar grondslag kiest, min of meer automatisch komt tot een politiek die „christelijk” mag heten. Dus moet er duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen de christelijke norm en de politieke praktijk.
3. De ervaring heeft geleerd, dat ook indien men zich bij het politieke handelen door het Evangelie wil laten leiden, men niet altijd tot dezelfde politieke gedragslijnen komt. Dus is voor een gezamenlijke partijformatie een uitgewerkt politiek program, waarover ook werkelijk eensgezindheid bestaat, onontbeerlijk. De formuleringen onder 1. zijn veel te gemakkelijk aanvaard. Hierdoor werd aanvankelijk de indruk gewekt, dat over het confessionele karakter van de nieuwe partij alsmede over de persoonlijke verbondenheid aan het Evangelie geen verschil van mening zou bestaan. De moeilijkheden hierover zijn derhalve pas later aan het licht getreden en nog veel later ongeveer opgelost. De strijd hierover is mijns inziens evenwel ten koste gegaan van de noodzakelijke duidelijkheid over de politieke praktijk.”

ARP en CHU aanvaardden de teksten zonder veel moeite; de KVP heeft er meer moeite mee. *Veerman*, destijds voorzitter van de ARP:

„Het stuk over het evangelisch uitgangspunt was van de hand van Prins en had volledig een reformatische klank, die voor de KVP eigenlijk in alle stadia niet te verteren was. Men kon er geen nee tegen zeggen, maar de taal, de uitdruckswijze was hun volkomen vreemd. Dat is ons tenslotte wel opgebroken. De KVP Partijraad heeft in 1968 het stuk ook niet kunnen verstouwen. Daarmee was bij ons dan weer een stuk wantrouwen gegroeid jegens de KVP, die op een essentieel punt de zaak toch liet zitten. Mijns inziens onze eigen schuld, want van het begin af was dit protestants getoonzette stuk voor onze rooms-katholieke partners een onbegrepen geval geweest.”

De groep van Achttien publiceert daarnaast programmatische stukken over vrede en ontwikkelingsbeleid, rechtvaardige inkomens- en vermogensverdeling en het functioneren van de overheid in de moderne samenleving. Deze stukken worden als interimrapporten aan de partijvergaderingen voorgelegd. Na het groene licht van deze vergaderingen legt in het najaar van 1968 de ARP de werkzaamheden in de groep van Achttien stil voor intern beraad vanwege de ontwikkelingen in de KVP. Op 22 september 1969 worden de laatste rapporten gepubliceerd over de herziening van de ondernemingsstructuur, de

economische macht van de onderneming, het welzijnsbeleid en over de verdere concretisering van de samenwerking. Nadat in de loop van 1970 de partijraden het voorstel van de groep van Achttien, om een gemeenschappelijk urgentieprogram op te stellen, aanvaardden (zij het wat de ARP betreft onder een aantal programmatische voorwaarden) wordt op 17 augustus 1970 hiervoor een stuurgroep geformeerd. Dit program wordt opgesteld door drie personen uit die stuurgroep: de heren dr. E. Bleumink van de CHU, drs. B. Goudzwaard van de ARP en drs. W. K. N. Schmelzer van de KVP. Nog in december 1970 geven de partijen hun goedkeuring aan het Urgentieprogram. Het speelt een rol bij de verkiezingen van 1971.

b. Verkiezingen 1967, kabinet-De Jong, spijstimmers, christen-radicalen

De formatie van het kabinet-De Jong met liberalen brengt grote onrust teweeg. Op 15 maart 1967 melden zich 11 spijstimmers op de ARP, waaronder: mr. B. de Gaay Fortman, mr. P. J. Boukema, L. de Graaf, drs. D. Th. Kuiper, drs. J. van Putten. Hun stem op de vernieuwingsgezinde Anti-Revolutionaire Partij dreigt ten onrechte aangewend te worden voor een coalitie met de VVD. Ze hebben nu spijt van hun stem. Berghuis steunt hen openlijk in een tv-uitzending van de partij. In hotel Americain te Amsterdam komen op 22 maart tientallen jongeren bijeen, waaronder – naast spijstimmers uit de ARP – mr. E. C. M. Jurgens, dr. F. A. M. Alting van Geusau, dr. M. van Hulsten en drs. R. F. M. Lubbers uit de KVP, en drs. H. J. Viersen, mr. C. A. Bos, D. J. de Geer en drs. A. J. van Dulst uit de CHU. Men maakt zich zorgen over de koers van de formatie in de richting van de VVD. Op 5 april wordt het kabinet-De Jong geformeerd.

Uit het Americain-overleg wordt op 11 mei de Werkgroep Christen-Radicalen opgericht. Later zouden zich daar kopstukken bijvoegen als Bogaers en Aarden. Er wordt een secretariaat ingesteld en er komen een zevental studiecmissies ter voorbereiding van een op 10 en 11 november te houden christen-radicalen-congres in Op Gouden Wieden te Scheveningen, dat wordt voorgezeten door W. F. de Gaay Fortman. Deze was zelf geen spijstemmer, maar sympathiseerde wel met de opvattingen van Berghuis en de spijstimmers over de coalitie met de VVD en de wijze waarop Zijlstra als informateur de PvdA buiten spel had gezet.

Toch zijn de christen-radicalen allerminst eensgezind. Zij wensen allen een omvorming van hun partij in vooruitstrevende richting.

Daarnaast ijveren zij voor samenwerking met andere hervormingsgezinde partijen. De KVP-radicalen benadrukken de samenwerking met andere partijen terwijl de anti-revolutionairen het accent leggen op het behouden van de eigen christelijke identiteit en het werken in de eigen partijen.

– *Ontwikkelingen in de KVP: de oprichting van de PPR*

Op de partijraad van 8 en 9 december 1967 in Arnhem blijken zich vier stromingen binnen de KVP af te tekenen. Allereerst een stroming-Aalberse (de partijvoorzitter), die aankoerst op een algemeen christelijke volkspartij en als tussenfase samenwerking met ARP en CHU zoekt. Het Democratisch Centrum Nederland (DCN) onder leiding van dr. S. W. Couwenberg wil daarentegen onmiddellijk de exclusief christelijke grondslag verlaten en bepleit een louter programmatische profilering voor de nieuwe partij. Een stroming-Van der Grinten wil geen ingrijpende verandering aanbrengen en wil de KVP vooral rooms-katholiek houden. De christen-radicalen onder leiding van Bogaers willen een radicaal-voortuitstrevende KVP om vervolgens daarmee een breder progressief samenwerkingsverband aan te gaan (met onder meer de PvdA).

Na lange discussies wordt op deze partijraad vastgelegd dat de KVP in samenwerking met ARP en CHU streeft naar een algemeen christelijke volkspartij voor allen die een consequent voortuitstrevend program onderschrijven. Bovendien wordt de inbreng van de radicalen als belangrijk onderkend en zal er gezocht worden naar „alle vormen van samenwerking”. De formulering van de slotresolutie luistert nauw, getel op de aanwezigheid van zoveel verschillende meningen en de reeds in gang gezette gesprekken in het kader van de Achtien. De resolutie ligt in het verlengde van het Structuurrapport van de KVP van januari 1966, zij het dat de centrumpositie, waarvoor dit rapport pleit, thans nadrukkelijk wordt verlaten; men wenst aan te koersen op een consequent voortuitstrevend program.

De KVP-stroming binnen de christen-radicalen zou ondanks deze resolutie er toch een paar maanden later de brui aan geven. Allereerst weigert het bestuur begin januari 1968 Bogaers te accepteren als vice-voorzitter. Later stemt het daarin toch toe, maar dan is het te laat. De radicalen worden nog pijnlijker getroffen wanneer op 14 februari de drie fractieleiders Biesheuvel, Mellema en Schmelzer in een KVP tv-uitzending verklaren dat het voor hen voortaan is: samen uit, samen

thuis. *Mellema*, nu dertien jaar later, over deze tv-uitzending:

„Dat deze uitzending in de geschiedenis bekend is gebleven door mijn uitspraak „samen uit, samen thuis”, is toevallig. Op een vraag die mij gedurende het geënceneerde vraaggesprek gesteld werd, namelijk of ik het denkbaar vond dat in een volgend kabinet één van de drie partijen buiten de formatie zou vallen, reageerde ik: „Ondenkbaar! Voor ons geldt nu we samen op weg zijn „samen uit, samen thuis!” Het was een spontane uitlating van mij, en niet een van te voren bedacht motto.”

Maar hoe spontaan ook: een week later wordt een en ander nog eens krachtig herhaald tijdens een gezamenlijk optreden van de heren in Drachten. Biesheuvel heeft de tv-uitzending dankbaar aangegrepen om, zoals hij in het gesprek aan het eind van dit hoofdstuk zegt, in zijn partij nu eens een grote steen in de vijver te gooien. De christen-democratische samenwerking ging hem te langzaam.

HET VERLOVINGSFEESTJE BIJ OOM SCHMELZER...

... Het is nog niet zeker of deze foto in het KVP familie-album komt...

Opland-cartoon n.a.v. het televisie-optreden van de drie fractieleiders Schmelzer, Biesheuvel en Mellema in 1968 (De Volkskrant).

De leus valt bij velen verkeerd. Vooral het onvoorwaardelijke van de uitspraak wordt bekritiseerd. Het wordt als een inbreuk ervaren op het langzaam op gang gekomen en moeizame overleg over uitgangspunten en programmatische opstelling in de Achttien. ARP-voorzitter Veerman neemt afstand van de leus. Op een AR-Partijconvent zegt hij, dat de samenwerking voor hem geen axioma is. Ze moet blijken uit overeenstemming over uitgangspunt, program en beleid. „Wij gaan samen uit, maar of wij samen thuis blijven, moet nog blijken.” Jurgens schrijft (in *Civis Mundi* van juli/augustus 1971) over een putsch van Schmelzer. Biesheuvel verklaart echter (in het gesprek aan het slot van dit hoofdstuk) dat het een putsch van de drie was.

De tv-uitzending leidt tot grote spanningen in de KVP Tweede Kamerfractie. Op 27 februari al treden de radicalen mr. H. van Doorn, drs. J. M. Aarden, drs. P. Janssen en mej. A. Kessel uit. Zij vormen de groep Aarden. Van Doorn verlaat het parlement. Andere radicalen, waaronder drs. P. Bogaers, verlaten de partij. Onder hen leeft het gevoel dat – anders dan in de ARP en CHU – de KVP-leiding bewust op een breuk heeft aangestuurd. De „samen uit, samen thuis”-filosofie strookt volgens de KVP-radicalen niet met de uitspraken van de partijraad van december in Arnhem, waarin alle vormen van samenwerking zouden worden opgehouden. Op 27 april 1968 wordt de PPR in Dronten opgericht onder voorzitterschap van Bogaers. De oprichters, aldus Jurgens, voelen zich christen.

Maar er is wel verschil van mening over de verdere koers van de PPR met betrekking tot haar uitgangspunt. Bogaers was een verklaard voorstander van een christelijke beginselpartij. De verschillen tussen christendom en humanisme moeten niet verdoezeld worden „door allen in één organisatie te willen persen; dan immers zal de geestelijke inspiratie opdrogen”. Hij is ook van mening dat een politieke partij beslist niet uitsluitend op programmatisch onderscheid gebaseerd kan worden. Het wordt voor Bogaers al snel duidelijk dat de PPR hem in deze denkbeelden niet volgt. In 1970 verlaat hij de PPR, omdat ze te ver is afgeraakt van „de geest van Dronten”. Later zal hij terugkeren naar de KVP.

Het vertrek van de KVP-radicalen uit hun partij werpt de AR- en CH-radicalen terug op hun partijen. De stemming onder hen is bitter over de wijze waarop door KVP-leiding is opgetreden. Maar men bestrijdt ook de strategie van de KVP-radicalen, die men minder effectief acht.

Niet alle KVP-radicalen treden uit. Cals, Lubbers, Westerterp, Mommersteeg en *Alting van Geusau* gaan niet mee. De laatste, nu terugkijkend op de uittocht van zijn voormalige kameraden:

„Met de oprichting van de PPR is aan de partijvernieuwing in ons land een slechte dienst bewezen. Wat mij in die tijd voor ogen stond was deconfessionalisering en een partijstelsel, dat zowel de regeerbaarheid als de directe invloed van de kiezers zou verbeteren. De PPR en de toen opkomende linkervleugel in de PvdA gingen echter een geheel andere kant op. In plaats van het deconfessionaliseren van de politiek en het „depolitiseren” van de kerken na te streven, poogden zij confessioneel en principeel denkende politici te winnen voor extreem linkse ideologieën. Hun versie van de scheiding der geesten leidde tot polarisatie. De PvdA schoof in haar geheel naar links op, verloor haar functie van doorbraakpartij en maakte ons land nog moeilijker regeerbaar dan het vóór 1966 al was.”

Als de kruitdampen van de confrontatie met de radicalen wat zijn opgetrokken komt de KVP-partijraad bijeen op 8 juni 1968.

Professor Steenkamp verschijnt op het toneel en hij zal er ruim 12 jaar op blijven. Hij houdt een rede en kiest duidelijk positie in de discussie over het uitgangspunt van de KVP en de eventueel te vormen nieuwe partij. „Het Evangelie bevat dan ook geen politieke boodschap, maar het bevat wel Evangelische waarden die wij in gemeenschappelijke bezinning en in grote bescheidenheid moeten vertalen voor onze samenleving.” Steenkamp spreekt van de klemmende oproep en opdracht van het „gij zult Mijn getuige zijn”, waar hij het beste gestalte aan kan geven in een moderne Evangelische volkspartij. De woorden „oproep” en „opdracht” zullen in de loop van de jaren '70 centrale begrippen worden in de grondslagdiscussie.

Maar Steenkamp vraagt zich ook af, kennelijk gericht tegen Bogaers c.s. en de ARP, „wanneer wij in dit theologiserende volk ophouden elkaar voor het röntgenapparaat te zetten om de mate van christelijke inspiratie te bepalen. Wanneer stoppen we er toch mee om elkaar door te lichten op de hoeveelheid Evangelische gezindheid?” Ook deze vragen zullen wij in de loop van de jaren '70, vooral op het hoogtepunt van de grondslagdiscussie in 1975, opnieuw tegenkomen. Hij signaleert tien kernvraagstukken voor de politiek: de armoede elders in de wereld, veiligheidsbeleid, Europa, inkomens- en vermogensverhoudingen, woningbouw, werkgelegenheid, een sterker accent leggen op de collectieve voorzieningen, onderwijs- en cultuurbeleid, democrati-

sering en vernieuwing van ons staatsbestel.

Partijvoorzitter Van der Stee concludeert aan het slot van de partijraad dat het interimrapport van de groep van Achttien een goed uitgangspunt vormt voor verdere samenwerking. „Ons streven naar samenwerking met ARP en CHU mag ons immers niet leiden tot de vorming van een gesloten blok, maar moet open blijven staan voor samenwerking met andere partijen; met andere woorden: wij streven niet een antithese christelijk-niet christelijk in Nederland na.”

In de loop van 1969 wordt een „Blauwdruk voor de jaren zeventig” gepubliceerd. De partijraad vindt dit stuk te vaag. Steenkamp trekt zich daarop tussen de Kerstdagen en de jaarwisseling met o.m. prof. mr. A. A. M. van Agt terug in het klooster in Heeze om een kernprogramma op te stellen. Dit program is van invloed geweest op het Gemeenschappelijk Urgentieprogram dat in de loop van 1971 door de drie partijen zal worden opgesteld.

De ontwikkelingen in de KVP worden in deze jaren beheerst door de vier stromingen, zoals die zich op de Arnhemse partijraad manifesteerden. Later krijgt de KVP nog een kleine afsplitsing te verwerken aan de rechter kant: de RKPN van K. Beuker, die met één zetel van 1973 tot 1977 in de Tweede Kamer wordt vertegenwoordigd.

– Ontwikkelingen in de ARP: AR-radicalen, Arjos en ESP

De AR-radicalen en de anti-revolutionaire jongerenorganisatie Arjos willen voorkomen dat de ARP opgaat in de Achttien. Met twee zetels winst en verlies voor CHU en KVP zit de ARP niet te springen om de samenwerking. De radicalen pleiten voor een voorkeursuitspraak voor samenwerking met de PvdA. De radicalen en de Arjos hebben een zeer krachtige invloed in de ARP, mede ook vanwege de steun die zij krijgen van partijvoorzitter Berghuis, die zich zeer met hen verwant voelt.

De ARP wordt hierdoor al snel als een vertragende factor ervaren in het gesprek van de Achttien. Berghuis verklaart dit als volgt op het najaarsconvent van 21 oktober 1967:

„Dat komt, omdat zowel KVP als CHU eerst nu in het begin van een ontwikkelingsproces zijn geraakt, als dat wat de ARP al een vrij groot aantal jaren heeft doorgemaakt en dat bij haar tot zekere uitkomsten heeft geleid, die zij niet meer wil prijsgeven, maar ten aanzien waarvan zij hoopt dat wij het daarover met elkaar eens worden.”

Berghuis en de kritische jongeren hebben in deze jaren belangrijke elementen aangegeven die de koers van de komende jaren mee zullen bepalen. Op het eerstvolgende partijconvent op 25 mei 1968 wordt een resolutie aanvaard, waarin het voortgaan van de samenwerking wordt gebonden aan de voorwaarden van eenheid van uitgangspunt, program en beleid. Daarnaast wordt in de resolutie vastgelegd dat de interimrapporten van de Achttien een voortgang van de gesprekken rechtvaardigen. *Veerman* herinnert zich over deze periode:

„Aanvaarding van de interimstukken van de Achttien ging in onze kring toch niet van harte. In het voorjaar van 1968 meldden zich al een aantal radicalen, die het een papieren overeenstemming vonden, aardig gefor-

MATERIAALMOEHEID

Daarom bekeek ik het met belangstelling. „Ik stap geloof ik maar af, want ik heb alweer een leuke band...”

In de jaren '67 tot '70 kennen ARP, CHU en KVP groeperingen „radicalen” die kritisch staan tegenover het samengaan van de drie partijen. In de KVP komt het tot een afsplitsing: op 27 april '68 wordt PPR opgericht. De CH- en AR-radicalen blijven in hun partijen. Boven: cartoon van Opland in *De Volkskrant*.

muleerd, maar wat stelde het in de praktijk voor? Het waren spijtsromers, die bij de verkiezingen van 1967 al een tik gekregen hadden: mooie verhalen, maar bij de formatie werd prompt op een coalitie met de liberalen aangekoerst. Zoiets verwachtte men nu ook van de stukken van de Achttien: progressieve verhalen, waar men in de politieke praktijk nog alle kanten, ook de liberale kant, mee uit kon. Zo groeide de negatieve beoordeling. Aldus liep de eerste fase van het eenheidsgesprek uit op een dood spoor. Ondanks alle positieve „resultaten” was het echte resultaat nihil.

Nadat de stukken van de Achttien in goede orde waren aanvaard (met de nodige twijfels inzake de oprechte liefde van de KVP) gebeurde er dus enkele jaren niets. Het gewone beeld werd: avances van de zijde van de KVP, terughouding van onze kant. We maakten nota's en discussieerden daarover. We zaten samen in het kabinet-De Jong en ook daar werden we niet heet of koud van. Typisch was de gang van zaken bij de voorbereiding (eind 1969) van de verkiezingsactie voor de verkiezing van de staten en raden in 1970. Er zou een brief uitgaan van de drie partijbesturen naar organen in het land, om bij deze verkiezingen goed samen te werken. Deze brief was wat nadrukkelijk gesteld. Zij werd onzerzijds als te positief beoordeeld; men moest partijorganen niet tegen hun zin een vorm van samenwerking opdringen „waar ze nog niet rijp voor waren”. Ondanks deze bezwaren lekte de brief uit – misschien welbewust, dachten wij – en zij verwekte nogal wat deining bij onze mensen die zich gemanipuleerd voelden. Een partijraad bracht de zaak tot haar echte proporties terug en het incident werd gemakkelijk gesloten.”

De AR-radicalen opponeren krachtig tegen deze aansporing tot samenwerking op het grondvlak. Maar op dit punt tevergeefs. Het gebaar naar de lagere partijorganen wordt door de ARP-leiding afgedaan als een onschuldige concessie aan CHU en KVP. Een paar jaar later zou de partijleiding ontdekken dat het „AR-volk” in groten getale het CDA tot stand wil brengen. Er zijn anti-revolutionairen geweest die pijnlijk zijn verrast door deze oogst die men zelf een aantal jaren daarvoor had gezaaid.

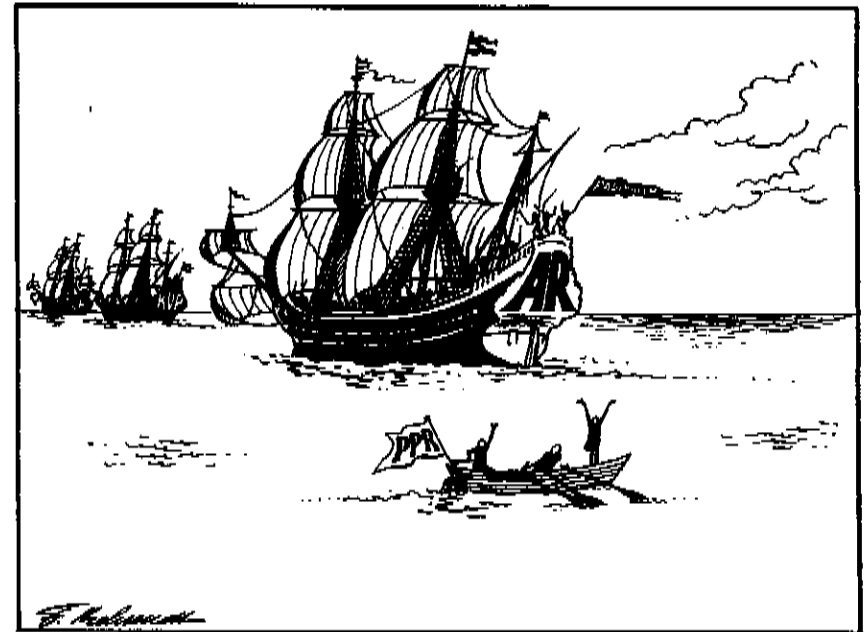
Het optreden van AR-radicalen en de Arjos is zeer invloedrijk geweest. Maar er ontstaan ook verschillen van inzicht over de te volgen koers.

Op het partijconvent van 8 november 1969 wordt vastgesteld dat op grond van de resterende stukken van de Achttien (de op 22 september 1969 gepubliceerde stukken) het mogelijk moet zijn met CHU en KVP tot overeenstemming te komen. Volgens de „Acht-tien” zou er een gemeenschappelijk urgentieprogram moeten komen

bij de eerstvolgende verkiezingen in 1971. De ARP wil daarvoor eerst in eigen kring de programmatische voorwaarden formuleren. Zij stopt dan ook alle gesprekken met CHU en KVP. Er wordt op 30 mei 1970 in Utrecht een speciale bezinningsconferentie belegd. Er is aldaar een groeiende spanning tussen enkele radicalen en de partijleiding. Een breuk binnen de AR-radicalen wordt zichtbaar. Een duidelijke meerderheid waaronder Idenburg, Kuiper, Boukema, Scholten blijft. Het waarom beschrijft Idenburg in *Civis Mundi* in 1971:

„Omdat wij een werkelijke sympathie voor de eigen partij hadden en voor de gedachte van een christelijke politiek. En, niet in de laatste plaats, een bepaalde schatting van de politieke realiteiten – het gevoel dat ondanks alle lawines het grootste gedeelte van de partij toch niet met ons mee zou gaan, dat daarentegen een heilloos brok conservatisme gestalte zou krijgen.”

Niet allen maken deze afweging. Intern voelen de radicalen dat al aankomen en men besluit in mei 1970 de activiteiten in groepsverband te staken. Op het partijconvent van 12 en 13 juni 1970 worden de

Cartoon van F. Behrendt uit het Parool.

programmatische voorwaarden vastgesteld voor het formuleren van een gemeenschappelijk urgentieprogram voor de verkiezingen van 1971. De radicalen H. Feddema, de in Zambia verkerende B. de Gaay Fortman en anderen verlaten daarop de ARP. De eerste om de Evangelische Solidariteitspartij (ESP) op te richten; de tweede om zich aan te sluiten bij de PPR. Hij zal als lijsttrekker van zijn partij in 1972 bijna 5% van de stemmen halen.

De ontwikkelingen in de ARP worden in deze jaren beheerst door de radicalen, Arjos en aan de andere kant diegenen die positiever staan tegenover de christen-democratische samenwerking. Aan de rechterzijde vormt zich de groep AR-gezinden die evenwel geen grote invloed krijgt.

- Ontwikkelingen in de CHU: Centrum-gespreksgroep en CHJO

Ook in de CHU is veel in beweging en aanvankelijk in grote harmonie. Het is hier nog mogelijk met algemene stemmen resoluties te ondersteunen die pleiten voor verdere samenwerking met ARP en KVP. Dat gebeurt bijvoorbeeld op de algemene vergadering van 16 december 1967. „Een onvergetelijke ervaring”, aldus Mellema. En ook Tilanus heeft deze vergadering als een hoogtepunt ervaren. Zeventienhonderd leden dragen het bestuur op de pogingen om te komen tot een nauwer samenwerkingsverband voort te zetten.

Het congres besluit bovendien tot het opstellen van een nieuw eigentijds program van uitgangspunten en een vooruitstrevend politiek program.

Er gebeurt in 1967 veel binnen de Unie. De invloed van CHJO en het wetenschappelijk instituut, de Lohmanstichting, is merkbaar. Een aantal rapporten verschijnt in die tijd. Van belang is de CHJO-nota „Een poging tot heroriëntering” van april 1967 waarin het begrip „Verantwoordelijke maatschappij” wordt uitgewerkt. „Al enige jaren zijn vele leden van de CHJO verontrust over de verstarring, de immobiliteit in de CHU, heerst er onvrede over het feit dat de CHU zich politiek en partij-organisatorisch, praktisch en principieel maar slecht of in het geheel niet weet aan te passen aan de gewijzigde omstandigheden.” In deze nota wordt aangegeven dat christen-democratische samenwerking alleen mogelijk is wanneer de Unie eerst zichzelf zou vernieuwen. *Bleumink*: „De Unie moest langzijd gebracht worden.”

Maar het mag ook niet te snel gaan. Tilanus spreekt op de Alge-

mene Vergadering van 28 en 29 april: „Samen studeren: ja; samenwerken: waar mogelijk; fusie: de tijd zal het leren. Wij hebben ieder in onze partij een eigen klimaat, onze eigen gedachten- en ideënwereeld, zelfs onze eigen woorden. Wij zijn in het verleden als volksgroepen te gescheiden opgetrokken dan dat nu maar ineens alles in één partij kan. Het zal nog een lange weg zijn, voordat deze bevolkingsgroepen geestelijk en politiek geïntegreerd zijn. Ik wil niet uitsluiten dat wij daar naartoe groeien, maar thans is het bepaald nog niet zo ver.”

Toch schrijft columnist Bouwmeester in *De Nederlander* van 5 mei 1967: „Er is iets aan het veranderen in de Unie. De toenadering tot de andere christelijke partijen werd positief beoordeeld, zelfs toegejuicht, iets wat voorheen maar heel spaarzaam geschiedde.”

De vernieuwingen worden ook ingegeven door de op 27 februari 1967 ingestelde commissie-Y. Scholten (andere leden: A. J. Kaland en Coos Huijsen) die al op 3 juli verslag uitbrengt. Aanleiding voor deze commissie zijn de teleurstellende verkiezingsresultaten van 1967 en het algemene gevoel dat de Unie zich onvoldoende aanpast aan de veranderende tijden. De commissie brengt een uitvoerig en kritisch zelfonderzoek uit: de verkiezingscampagne moet beter worden opgezet, evenals de radio- en tv-uitzendingen, andere kandidaatstelling en partijstructuur en een beter Uniebureau. De Unie moet ook meer stelling nemen in actuele politieke vraagstukken. „Het vertrouwen in alleen beginselen en de vertegenwoordigers is voorbij.” De commissie pleit voor een nieuw beginselprogram en voor nauwe contacten met ARP en KVP. Samenwerking van de wetenschappelijke instituten zou kunnen; men denkt ook aan één verkiezingsprogram.

Het beeld van de Unie tot 1970 is dat van grote activiteit tot interne vernieuwing, waarover grote overeenstemming bestond. Een afgevaardigde uit Paterswolde doopt op de Algemene Vergadering van mei 1968 de CHU maar vast om in: Christenen Herenigt U. En zelfs Beernink zegt dat de Unie er verstandig aan doet de tekenen der tijden te verstaan: „Wij moeten nagaan wat voor gods in de vernieuwingsdrang zit. Ik ben blij dat de CHU, in samenwerking met andere partijen, de vernieuwing aangrijpt.”

Toch zou spoedig in de Unie het verzet opsteken. Aanvankelijk van de zijde van de behoudende Centrum-gespreksgroep, waarin Beernink na zijn ministerschap een leidende rol gaat spelen. De groep is tussen 1969 en 1975 actief geweest en heeft vooral aan de basis invloed gehad op de samenstelling van de verkiezingslijsten voor de Tweede Kamer in 1971 en 1972. Men is in deze kring tegen een verdere samenwerking

met ARP en KVP, tegen programmatische vernieuwing en tegen het nieuwe beginselprogramma van de CHU uit 1970.

De eensgezindheid van eind 1967 blijkt ook broos te zijn tijdens de verkiezingscampagne van CHU-lijsttrekker Udink in 1971. Zijn redevoeringen over gezag en orde, zijn optreden met pruik op de Dam te Amsterdam, zijn uitnodiging aan SGP en GPV om zich eventueel bij de confessionele samenwerking aan te sluiten, worden scherp afgekeurd door christelijk-historische jongeren en anderen in de Unie. Men wijst er op dat dit optreden onverenigbaar is met het gemeenschappelijk urgentieprogramma van de drie samenwerkende partijen. Jongerenkandidaat C. Huijsen wordt in 1971 op een niet-verkiezbare plaats gezet. Bij de verkiezingen in 1972 wordt het lijstvoorstel van het Uniebestuur (met Huijsen op de vierde plaats) door de kiesverenigingen drastisch gewijzigd. De Unie maakt een ruk naar rechts. De invloed van de centrumgespreksgroep is op het hoogtepunt.

Bleumink: „In feite ligt hier de oorzaak dat de CHU in 1973 niet meedoet in het kabinet-Den Uyl.”

De Unie heeft vanaf de gesprekken in de Achttien steeds een essentiële rol gespeeld als bruggebouwer tussen ARP en KVP; een rol die zij in de loop van de ontstaansgeschiedenis van het CDA vele malen met succes zal vervullen. Een goed voorbeeld daarvan is het volgende: *Tilanus* maakt zich in het midden van 1969 zorgen over de stagnatie in de Achttien:

„Het élan van het eerste jaar leek verdwenen. Wij waren er innerlijk van overtuigd dat wij als christenen ook na eeuwen van scheiding en van andere herkomst, samen zouden moeten zoeken naar wegen om in gebundelde krachten de bedoeling van God met deze wereld meer gestalte te doen krijgen. Toch leek de groep van Achttien toen op een in het zand gelopen vrijblijvende economische debatingclub. Afspraken over gemeenschappelijke activiteiten werden niet gerealiseerd, vergaderingen van de Achttien werden op het laatste moment afgezegd, omdat de stukken niet gereed waren. Om het werk van de Achttien uit de ivoren toren te halen, was tot een gemeenschappelijke vergadering van de drie partijraden besloten. Het KVP-bureau trof vele voorbereidingen, maar de bijeenkomst werd op het laatste moment afgezegd, omdat het niet paste in het vergaderschema van de ARP, hoewel de voorzitters van het begin af bij het initiatief betrokken waren geweest.”

Op 2 juli 1969 schrijft *Tilanus* vanaf zijn ziekbed een uitvoerige brief aan zijn collega-fractievoorzitters Biesheuvel en Schmelzer. Hij doet in

tien punten een voorstel om het overleg weer op gang te brengen. *Tilanus* denkt onder meer aan het opstellen van een basisprogramma, het aan partijsecretariaat en wetenschappelijke instituten opdragen zoveel mogelijk samen te werken, een gemeenschappelijk secretariaat in 1970 en overleg en onderlinge afstemming van de kandidatenlijsten bij de komende verkiezingen. *Tilanus*: „Norbert en Barend reageerden positief op mijn brief. Zij waren het eens met mijn analyse van het dieptepunt.”

c. Samenwerking in parlement en verkiezingen van 1971

Intussen ondernemen de Tweede Kamerfracties de eerste schuchtere pogingen tot samenwerking. Maar de spanningen tussen de partijen weerspiegelen zich in de verhouding tussen de fracties. Er waren allereerst persoonlijke tegenstellingen. *Mellema*:

„Na het mislukken van de formatie-Biesheuvel was de verstandhouding tussen Biesheuvel en Schmelzer uiterst formeel en koel. Biesheuvel nam het Schmelzer erg kwalijk dat deze laatste aan een KVP-er op Economische Zaken had vastgehouden, die hij voor deze post niet capabel achtte. De eerste maanden van mijn fractievoorzitterschap heb ik me dan ook indringend bezig gehouden om die relatie te verbeteren, wat in de loop van dat jaar gelukkig lukte. Wel heb ik met deze actie mijn fractie – achteraf gezien onverantwoord – wat verwaarloosd.”

Tilanus plukt hiervan de vruchten als *Mellema* een jaar met ziekteverlof is:

„Ik heb met Biesheuvel en Schmelzer een bijzonder goed, bijna dagelijks contact gehad over de zaken die op dat moment in de Kamer aan de orde waren. Ook stimuleerden wij onze fractiegenoten zoveel mogelijk om steeds overleg te plegen met de collegae van de twee andere fracties op de diverse departementale gebieden. Iedere maand hadden Norbert, Barend en ik een eetgesprek. Meestal zaten wij in Des Indes, waar niet te veel publiek kwam en wij gedurende de maaltijd en dikwijls een hele tijd daarna rustig alle politieke strategische zaken van wat langere termijn met elkaar konden doornemen. Wij spraken over het werk in de Kamer, maar ook over de ontwikkeling van de samenwerking van onze partijen.”

P. J. S. de Jong bevestigt dit beeld:

„Toen ik optrad als minister-president in 1967 waren de fractievoorzitters

bezig de drie partijen tot grotere samenwerking te brengen. Mijn opvatting was, dat zij dat deel van de politiek zouden behartigen, terwijl ik inmiddels mij zou beperken tot het voeren van het landsbeleid. In een vertaalde Engelse zeggswijze heb ik dat eens zo verwoord, dat ik op de winkel zou passen, „mind the shop”. Later heeft dit nogal aanleiding gegeven tot een verkeerde uitleg.”

Toch heeft met name Biesheuvel, gelet op de spanningen in zijn partij, van tijd tot tijd behoefte zich nadrukkelijk te profileren ten opzichte van het kabinet-De Jong. Daarmee verwijderd hij zich toch zo nu en dan van de CHU- en KVP-fracties. Hij levert regelmatig „schoten voor de boeg”. Er zijn in die jaren spanningen tussen fractieleider Biesheuvel en een deel van zijn partij over de christen-democratische samenwerking. *W. F. de Gaay Fortman:*

„Met enkele van de spijststemmers heb ik na het befaamde optreden van de heren Biesheuvel, Mellema en Schmelzer in Dronten een gesprek gehad met de heren Biesheuvel en Veerman. Wij betoogden dat, gelet op het onder leiding van de heren Mellema en Schmelzer door de CHU- en KVP-fracties in de Tweede Kamer gevoerde beleid, van AR-zijde terughoudendheid geboden was ten aanzien van een zo vergaande politieke samenwerking tussen de drie partijen, dat voor ieder van hen het innemen van een eigen standpunt los van de twee anderen niet meer mogelijk zou zijn. Dit standpunt verwierpen de heren Biesheuvel en Veerman in bewoordingen, die duidelijk maakten, dat zij een zo vergaande politieke samenwerking juist wel beoogden.”

Van Rijswijk bevestigt dit beeld terzake van Biesheuvel. Deze werkte, aldus Van Rijswijk, aan de vorming van een eensgezind beleid van de drie fracties met hart en ziel:

„Ook naar het oordeel van de heer Biesheuvel moesten de Evangelische noties in de te vormen christen-democratische volkspartij een integrale rol spelen. Hij was evenwel afkerig van exercities van theologische aard omtrent het begrip „eenheid van uitgangspunt” en van pogingen het begrip „eenheid van beleid” te zeer te verengen. Zijn redenering was in hoofdzaak deze, dat er nu eenmaal theologische verschillen zijn tussen rooms-katholieken en protestanten, alsmede verschillen in geestelijk klimaat en culturele achtergrond. Daarom concentreerde hij zich op hetgeen leden van KVP, ARP en CHU samenbond en niet op hetgeen hen scheidde. Het gemeenschappelijk christelijk fundament, het Evangelie, moest in algemene zin inspiratiebron zijn; een politieke partij is nu eenmaal geen kerk.”

De verkiezingen van 1971 naderen. *Van Tellingen*, toen stafmedewerker voorlichting van de ARP:

„Een lijsttrekker was in Biesheuvel voorhanden. Wie bovendien de malaise zag die de KVP ten toon spreidde, begrijpt dat er bij veel ARP-ers weinig animo was om snel één politiek verband binnen te stappen. De gehele sfeer rond de voorbereidingen van de campagne-1971 zoals ik die heb geproefd was er een van het benadrukken van de eigen identiteit. Biesheuvel liet zich al die anti-revolutionaire identiteit welgevallen. Veel heb ik toen niet van CHU en KVP gemerkt, laat staan van iets wat op samenwerking leek. Integendeel, er was sprake van een zekere opbloei van de ARP, al werden er in 1971 wel twee zetels bij de verkiezingen verloren.”

De uitslag van de verkiezingen van 28 april 1971 is voor CHU en KVP rampzalig: de CHU valt terug van 12 op 10 zetels, de KVP van 42 op 35. In acht jaar tijd verliest de KVP 30% van haar aanhang (1963: 31,9%, 1971: 21,9%). Bij de verkiezingen van 1972 valt zij verder terug naar 17,7%. De ARP moet in 1971 haar twee zetels winst van 1967 weer inleveren: van 15 naar 13. Niettemin: Biesheuvel mag een kabinet formeren nadat Steenkamp als informateur is opgetreden. Hij heeft deze keer meer succes dan in 1967: KVP, ARP, CHU, VVD en DS'70 vinden elkaar.

d. De verhoudingen eind 1971

De eerste periode van formele contacten ligt achter de rug. De trein is op de rails gezet en er is een zekere duidelijkheid over de vraag wie wel en wie niet mee willen. Toch blijft er, over en weer, het gevoel dat er zich nog wat spijtoptanten verborgen houden. Er is bovendien allerm minst eensgezindheid over de route. Maar er is wel de bereidheid daarover met elkaar te praten. Een zo desastreuze verkiezingsuitslag biedt ook niet zo veel andere mogelijkheden.

De christen-radicalen vallen uiteen. Zij zijn deels verdwenen uit de KVP, goeddeels gebleven in ARP en CHU. Een deel van de uitgetreden radicalen treedt toe tot de Actiegroep Nieuwe Partij (ANP) die actief is tussen zomer '72 en zomer '73. Een ander deel wordt lid van de PvdA of PPR. De jongeren blijven actief in ARP en CHU, maar in de Unie manifesteert zich ook de behoudende Centrum-Gespreksgroep.

In ARP- en CHU-kring blijft zorg bestaan over de KVP-verlangens met betrekking tot het principiële fundament van de samenwerking.

De verschillen tussen het Structuurrapport van 1966 en de stukken van de Achttien zijn te groot en de KVP wekt niet de indruk de spanning tussen beide stukken afdoende in eigen kring te hebben uitgepraat. In KVP-kring vraagt men zich af, of de principiële uitgangspunten in het rapport van de Achttien wel thuis horen in een politiek stuk. En dat is voor ARP en CHU nu juist van centraal belang.

Daardoorheen speelt de vraag naar de politieke koers. In deze periode is de basis gelegd voor het AR-accent op de eenheid van uitgangspunt, program en beleid als voorwaarde voor verdere samenwerking. De komende tien jaar zullen deze voorwaarden haar houding bepalen. Er is bij de anti's angst voor een centrum-koers.

Op 22 oktober 1971 wordt door de drie partijen besloten de zogenaamde Contactraad in te stellen, die op 1 februari 1972 voor het eerst bijeen zal komen.

Er vindt ook een aflossing plaats van het politieke leiderschap in de drie partijen. Op 27 november 1971 wordt dr. ir. D. de Zeeuw gekozen tot partijvoorzitter van de KVP. Hij en de even later gekozen nieuwe

Besprekingen tussen ARP, CHU en KVP, 1 oktober 1971; v.l.n.r.: mr. G. C. van Dam, mr. W. Aantjes, C. Kleisterlee, mr. F. H. J. Andriessen, drs. A. de Boo en J. T. Mellema (foto: ANP).

fractievoorzitter mr. F. H. J. Andriessen gaan het beeld van de KVP in de volgende periode bepalen. Schmelzer treedt toe tot het kabinet-Biesheuvel. In de ARP zullen begin 1973 Veerman en Biesheuvel terugtreden; drs. J. de Koning en mr. W. Aantjes nemen hun plaats in. De rol van Tilanus en Mellema wordt in de CHU overgenomen door dr. R. J. H. Kruisinga; mr. O. W. A. Baron van Verschuer zal prof. dr. J. W. van Hulst opvolgen als voorzitter van de Unie.

e. Gesprek met de heren Schmelzer, Biesheuvel en Tilanus

Wij hebben op 14 juli 1980 de heren Schmelzer, Biesheuvel en Tilanus uitgenodigd opnieuw bijeen te komen in Hotel Des Indes te Den Haag voor een gesprek over die eerste periode van de groei naar het CDA. Hieronder volgt de weergave van dit gesprek.

In 1948 is de student Schmelzer behulpzaam bij het leggen van contacten tussen christenen in West-Europa. In de Nieuwe Tilburgse Courant pleit hij dan reeds voor „een politiek samengaan van hen, of zij nu katholiek of protestant zijn, die de evangelische waarden diep en daadwerkelijk beleven”. Het Kamerlid Biesheuvel houdt in 1962 voor de christen-democratische fractie van het Europees Parlement al een pleidooi voor een gezamenlijk verkiezingsprogramma. Dat was tijdens een vergadering in Delft.

Biesheuvel: Dat was een soort ketterij in die tijd, maar daar hield ik wel van, omdat ik vond dat het die kant op moest: één verkiezingsprogram van KVP, CHU en ARP. In die tijd was daar nog heel veel weerstand tegen. Het had nauwelijks weerklank in de ARP, maar ik herinner mij ook dat ik onmiddellijk een telefoontje kreeg van de toenmalige minister van Onderwijs, de heer Cals. We bleken het gloriënd met elkaar eens te zijn.

In 1966 neemt de „jonge Tilanus”, zoals hij toen heette in onderscheid met zijn vader, van Beernink het voorzitterschap over van de CHU. Er verandert dan nogal wat, want hij verklaart meteen dat er gestreefd moet worden naar één duidelijke volkspartij die christelijk is geïnspireerd.

Tilanus: Het begon eigenlijk al voor die tijd. In 1963 was ik in de Kamer gekomen. Daar heb ik van het begin af aan geprobeerd om met mensen van de ARP- en KVP-fractie goede contacten te leggen en zoveel mogelijk gemeenschappelijke ideeën te ontwikkelen. Dat

lukte ook vrij aardig. Ik kreeg wel eens een keer op mijn kop van mijn eigen fractie dat ik wat te amicaal met AR en KVP omging, maar dat kon mij geen fluit schelen, ik deed het toch maar.

Met vlugge stappen zijn we zo al dicht bij 1967. Dat wordt een zeer turbulent jaar, met name voor de KVP, want hoewel we straks ongetwijfeld ook bij de spijstimmers terecht komen en bij de radicalen in de ARP en CHU, wordt in de KVP na de parlementaire „Nacht van Schmelzer” toch het eerst deze golfslag opgevangen.

Schmelzer: De aanzet tot de moeilijkheden vond inderdaad plaats na de beruchte nacht van de 14e oktober 1966, die zeer kritische en radicaliserende opstelling van de radicalen binnen de KVP opriep. Wat zijn daarvan de achtergronden geweest? Het is misschien makkelijker om dat nu te beoordelen dan toen. Ik zou zeggen dat een sterke neiging bij deze mensen bestond om eventueel met de ARP en de CHU erbij, maar niet noodzakelijkerwijs, samen te werken met de PvdA. Achteraf denk ik dat ook een andere factor belangrijk is geweest: bij hen leefde veel minder de overtuiging dan bij ons dat wij in Nederland en Europa behoefte hebben aan een christelijke grondslag en inspiratie als bindend en inspirerend element voor politiek handelen.

In 1967, begin 1968 was onze grote zorg: hoe kunnen we voorkomen dat deze mensen, die op zichzelf heel waardevolle elementen in onze partij inbrachten, er onnodig uitstapten.

Het uitreden uit de fractie van de groep-Aarden kwam echter op een moment dat we in het fractiebestuur tot de overtuiging waren gekomen dat het niet meer verantwoord was om een belangrijk offer te brengen om hen binnen boord te houden. Een offer nl. in de zin van afzien van het streven naar een hechte christen-democratische formatie in Nederland. Met een zekere pijn in het hart hebben we ze toen laten gaan. We hebben ze niet uitgestoten, maar zij vonden onvoldoende houvast om er in te blijven.

Voor het parlementaire beeld moeten we nog iets ophalen van wat er in die tijd politiek speelde. De heer Schmelzer wordt in 1963 voorzitter van de KVP-fractie die in die periode 50 leden telt. Dat is de toptijd geweest van de KVP: 1/3 van de Tweede Kamer. U drieën hebt in die periode van 1963 tot 1967 ook de switch meegemaakt van het kabinet-Marijnen naar het kabinet-Cals. Het kabinet-Cals is een belangrijke achtergrond geweest voor de

beweging van de radicalen, ook in ARP en CHU.

Tilanus: Niet alleen het kabinet-Cals, maar ook de val van het kabinet-Cals.

Schmelzer: Biesheuvel heeft zojuist herinnerd aan zijn Delftse pleidooi voor christen-democratische samenwerking, waar Cals positief op reageerde. Interessant is dat beiden zitting hadden in het kabinet, dat vooral door toedoen van de overgrote meerderheid van de KVP-fractie tot aftreden is gekomen. Toch hebben deze twee mensen daaraan geen enkele consequentie verbonden voor hun trouw, hun gerichtheid aan de gedachte van de christen-democratische samenwerking. Het was dus kennelijk niet noodzakelijkerwijs een gevolg van die nacht, maar de heren en de dame die dat wél vonden, die hebben toen een zekere droom ineen zien storten van „politieke reuzen” die het land progressief naar een betere toekomst zouden brengen. Dat heeft emotioneel zeker een grote invloed gehad.

V.l.n.r.: drs. A. J. van Dulst, drs. A. D. W. Tilanus, drs. W. K. N. Schmelzer, mr. B. W. Biesheuvel, drs. H. Borstlap (foto: Nick Morelis).

Is een verschil in opvatting over partijvorming op christen-democratische basis niet een saillant verschil tussen de KVP-radicalen enerzijds en de AR-radicalen anderzijds?

Schmelzer: Ik geloof dat er inderdaad een verschil was tussen de KVP- en de AR-radicalen. Verschillende KVP-radicalen, Bogaers was daar de meest prominente van, zijn later weer helemaal terug gekomen naar de CDA-gedachte en hebben eigenlijk altijd op een sterke evangelische grondslag gestaan. Maar de meesten bleken daar niet zo aan te hechten en een zogenaamd progressief beleid en samenwerking met de PvdA hoger te stellen dan het voortbouwen aan een nieuwe structuur op basis van die christelijke grondslag. Voorzover ik de AR-radicalen goed kan beoordelen, vonden zij een christelijke grondslag wel heel belangrijk, ook al hadden zij een duidelijke voorkeur voor samenwerking met de PvdA.

Hoe heeft de heer Biesheuvel deze periode ervaren?

Biesheuvel: De zestiger jaren zijn hele fascinerende jaren geweest, die vandaag nog invloed uitoefenen. Die switch van het kabinet-Marijnen naar het kabinet-Cals is door vele mensen niet begrepen, ook in christen-democratische kring niet. Geen verkiezingen en toch van partner wisselen. Daar ligt de opkomst van D'66 bijvoorbeeld. In de Anti-Revolutionaire Partij was het in het algemeen zo dat, wanneer de leidende mensen en met name de fractievoorzitter die daarvoor de politieke verantwoordelijkheid draagt, de mensen wist duidelijk te maken dat je met hetzij de VVD of de PvdA moest regeren, men dat accepteerde. En van het kabinet-Cals heeft men dat ook geaccepteerd. De CHU kon dat niet opbrengen. Het was moeilijk dat we in het kabinet-Cals zaten zonder CHU. Dat heeft een stuk spanning gegeven in die tijd.

Het kabinet-Cals heeft ook spanningen gegeven.

Biesheuvel: Ja, als de „Nacht van Schmelzer” er niet gekomen was, zou het kabinet gesneuveld zijn door de interne spanningen binnen de PvdA. Die waren enorm. Voorzover het mijn partij betreft, raakten na de val van het kabinet-Cals een aantal jongere intellectuelen teleurgesteld a) omdat ik aanvankelijk formateur was en b) ik van harte heb meegewerkt aan het tot stand komen van het

kabinet-De Jong met de VVD. Dat heeft de antirevolutionaire spijtstemmers in het leven geroepen, nogal krachtig gesteund door mijn partijvoorzitter, de heer Berghuis.

Dat alles heeft bij ons de christen-radicalen beweging doen ontstaan. Inderdaad een andere beweging dan Schmelzer die zojuist binnen zijn KVP geschetst heeft. De christen-radicalen in de ARP waren „geheide” anti-revolutionairen, dogmatisch bijna, maar zij meenden dat de ARP haar programma beter tot gelding kon brengen met de PvdA. Met een zeker heimwee keek men achterom naar het kabinet-Cals. Berghuis had dat ook sterk. Ik heb in het verleden bij de ARP wel eens meer bespeurd dat wanneer men in de ene combinatie zat, men heimwee had naar de andere en omgekeerd.

Schmelzer: Dat is niet alleen te verklaren omdat er maar twee partners zijn om uit te kiezen, maar ook omdat men een diep verlangen heeft om echt iets in de maatschappij tot stand te brengen, zelfs te veranderen.

V.l.n.r.: drs. A. D. W. Tilanus, drs. W. K. N. Schmelzer, mr. B. W. Biesheuvel (foto: Nick Morelis).

Biesheuvel: Ik heb wel eens de indruk dat dat in de ARP in de jaren '60 sterker aanwezig was dan bij de CHU en de KVP.

Door wie werden dit soort zaken aan de orde gesteld? Door de (jonge) AR-radicalen. Die hebben zich thuis gevoeld bij ons. En mensen die toen nogal wat bezwaren hadden tegen christen-democratische samenwerking, ik noem nu maar de huidige vice-voorzitter van de ARP van vandaag, dr. Kuiper, zijn vandaag promotors van het CDA. Ik denk dus dat het heel waardevol is geweest dat we een kern van christen-radicalen uit de jaren '60 binnen boord hebben gehouden.

Het kamerlid Tilanus maakte als voorzitter van de CHU ook vanuit een andere invalshoek die spanningen mee. Na de verkiezingen van 1967 legt hij met zijn collega-partijvoorzitters Aalberse en Berghuis de eerste bestuurlijke contacten.

Tilanus: Op de avond van de verkiezingsuitslag liep ik in de Ridderzaal Aalberse tegen het lijf en zei: „We moeten wat met elkaar, want zo gaar het niet”. Dat was niet een toevallige escalatie, maar iets waarvan ik zo langzamerhand het gevoel had dat het bij een helcboel mensen in de Unie ook leefde.

Het ging toen heel snel, want de verkiezingen vinden plaats op 15 februari en al op 24 april komen voor het eerst „de Achtien” bijeen. Dat heeft in enkele partijen nogal wat spanningen teweeg gebracht. Heeft het verliezen van een meerderheidspositie ook niet een belangrijke rol gespeeld bij het aangaan van de gesprekken? Bogaers schreef in die tijd bijvoorbeeld: „Eén ding is duidelijk, katholieken en protestanten halen met elkaar toch geen meerderheid. Dat betekent dat het samenbrengen van die twee in één partij geen wezenlijke vernieuwing toevoegt aan het politieke bestel.”

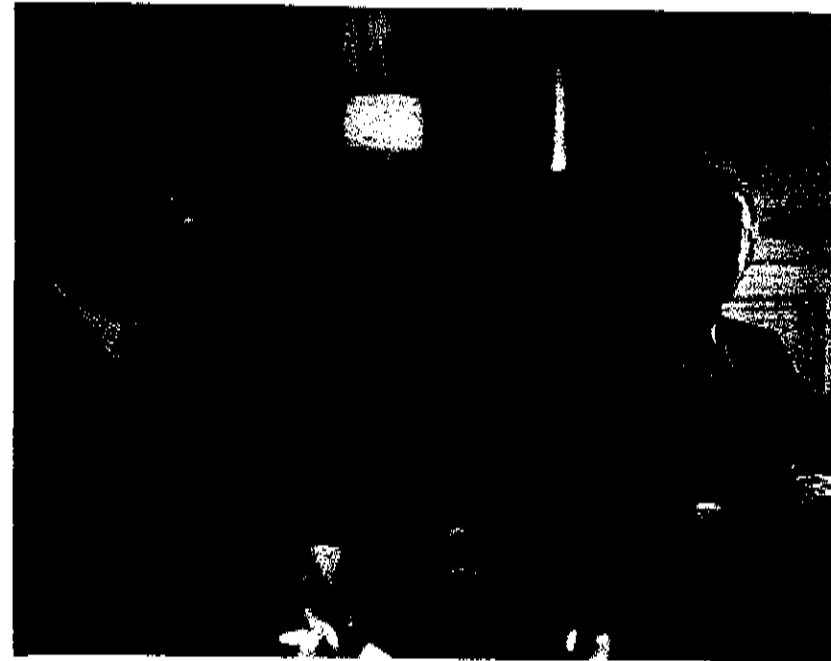
Biesheuvel: Het feit dat de drie christen-democratische partijen geen meerderheid meer hadden is naar mijn oordeel geen doorslaggevende factor geweest om de christen-democratische samenwerking tot stand te brengen. Dat is een uitermate hardnekkig misverstand. Het zal een factor geweest zijn: we verliezen de grip op de kiezers, maar ik denk toch dat de overwegingen dieper-liggend zijn geweest. Ik geloof dat de Europese factor, die we in het begin al noemden, ook een element is geweest, plus het feit dat een aantal mensen gewoon niet meer begrepen wat nou het verschil was

tussen de ARP en de KVP, tussen de ARP en de CHU! Dat kon ik zelf ook niet goed meer uitleggen, omdat je zo ontzaggelijk veel gemeen had.

Het zal bij sommige lieden om de macht zijn gegaan, maar ik denk niet dat het een doorslaggevende factor is geweest voor de mensen die er toen mee bezig waren: Aalberse, Tilanus, Berghuis en de fractievoorzitters.

In december werd in de KVP een intensieve partij-discussie afgerond en vond men elkaar op „de reddende formule van Schmelzer”: „Wij moeten in samenwerking met ARP en CHU streven naar een algemeen christelijke volkspartij met een consequent vooruitstrevend programma”. Wat bedoelde Schmelzer op dat moment precies met consequent vooruitstrevend?

Schmelzer: Dat „consequent” hebben mijn geestverwanten in de KVP en ik-zelf gezien als geworteld in de christelijke grondslag als bewegende kracht. Het „vooruitstrevend” is natuurlijk een term

Links drs. A. D. W. Tilanus; rechts drs. W. K. N. Schmelzer (foto: Nick Morelis).

die multi-interpretabel is, maar wij zagen die als een aanduiding van een wens om via de politiek te werken aan veranderingen in de samenleving die beantwoorden aan de veranderende wereld.

Biesheuvel: Als we zo zitten te praten, vind ik dat het toch allemaal nog vlug is gegaan. Toen ik in 1956 lid werd van de Tweede Kamer waren het drie geïsoleerde bolwerken, die ARP-, CHU- en KVP-fracties. In een periode van 10 jaar was dat drastisch gewijzigd.

Toch bleef er nog veel argwaan.

Biesheuvel: Ik denk dat u daar gelijk in hebt. Ik heb jaren moeten strijden tegen het wantrouwen in deze zaak.

De argwaan zat in alle drie de partijen. De heer Schmelzer heeft er zojuist al op geduid dat hij de radicalen in zijn partij onderscheidde in twee groepen. Over de befaamde tv-uitzending is wel gesproken als een „putsch van Schmelzer”. Heeft er een zekere bedoeling bij gezeten om in de KVP een scheiding der geesten te bewerkstelligen?

Schmelzer: Er zijn van die momenten, dat je vindt dat er stagnaties moeten worden doorbroken. Kijk, Biesheuvel, Mellema en ik waren volstrekt op een vertrouwensbasis met elkaar bezig. Al pratende hebben we gezegd: Zouden we niet eens een tastbaar teken geven? Politiek is toch ook laten zien dat mensen elkaar vertrouwen en willen samenwerken? Daar is televisie het medium voor, dus waarom zouden we niet eens met zijn drieën optreden in de zendtijd van één van de drie? Zo is dat gegaan. Ik heb persoonlijk bepaald niet gedacht dat de reactie van een deel van de radicalen in de KVP zo fors zou zijn als die is geworden. Later heb ik het wel op prijs gesteld, die reactie, want het was onthullend om de scheiding der geesten te zien, die zich eigenlijk al voltrokken had.

Tilanus: Het ging inderdaad om de duidelijkheid waar iedereen om vroeg.

Biesheuvel: Omdat nu de term „putsch van Schmelzer” valt, wil ik daar ook iets van zeggen. Mijn ervaring was, dat aan de basis van de partij de bereidheid om christen-democratisch samen te werken erg

groot was. Maar ik had daarbij te kampen met tegenweer van mijn partijvoorzitter, tegenweer ook van een aantal intellectuele AR-radicalen. Ik moet eerlijk zeggen dat ik Norberts suggestie dankbaar heb aangegerepen, om een geweldige steen in die AR-vijver te gooien. Zeer bewust hebben we dat samen gedaan. Het is net wat Schmelzer zegt: er zijn van die stagnerende momenten. Ook hier: er moest weer eens iets gebeuren. Je zou dus kunnen zeggen: als het een „putsch” was, dan een putsch van ons drieën.

Die eerste paragraaf over het uitgangspunt van „de Achttien” is geschreven in de traditie van het anti-revolutionaire denken. Hoe heeft u dat in CHU en KVP ervaren?

Tilanus: Mijn standpunt was, dat wij nu eenmaal alledrie al lang bestaande groeperingen zijn, ieder met zijn eigen taalgebruik, waarde van woorden, nestgeur, hoe je het noemen wilt. Dat moet je gewoon van elkaar accepteren, en als iemand vanuit een bepaalde nestgeur een stuk schrijft, dan moet je je proberen in te leven in dat taalgebruik om dat stuk goed te kunnen begrijpen. Als ik dat kan en ik begrijp het en ik ben het ermee eens, dan aanvaard ik dat stuk ook met zijn taalgebruik.

Lag dat voor een CHU-man in dit geval niet iets makkelijker?

Schmelzer: Toch heb ik niets toe te voegen aan de woorden van collega Tilanus, omdat dat precies was wat ons ertoe bracht om ook teksten te aanvaarden die wij misschien anders zouden hebben geschreven, maar waarvan we het gevoel hadden dat die een brug-functie konden vervullen in het onderlinge vertrouwen.

Vraag: Als wij u zo horen dan krijgen wij het gevoel dat de mensen, die toen een belangrijke rol speelden in de praktische politiek, duidelijk vóór een CDA waren en probeerden hun achterban mee te krijgen. Later is dit wel eens anders. Dan had je het gevoel alsof men zo in de jaren 1973-1976 een zekere vervreemding van het achterland in de hand werkte. Die actie van Rijpstra uit de Haarlemmermeer van „Wij horen bij elkaar” is daarop een reactie. U doet allen rond 1973 afstand van leidende partij-posities of verlaat de politiek. Hoe heeft u de klimaatsverschillen tussen de drie later ervaren?

Tilanus: Bij ons is er niet zo'n verschil tussen leiding en leden

geweest. In vele gevallen is het zo dat bij de staten- en raadsverkiezingen van 1974 de lokale mensen van de CHU vaak degenen waren die de anderen om de tafel riepen en zeiden: mensen we moeten wat samen gaan doen. Zo gezien zijn de jaren '70 voor de CHU een logische voortzetting van de lijn vanuit de jaren '60.

Was die centrum-gespreksgroep daar geen uitzondering op? Die was toch echt tegen?

Tilanus: Dat was een kleine groep die wat moeilijkheden veroorzaakte, maar die was eigenlijk zo klein dat die op alle vergaderingen met grote meerderheid werd overstemd.

Schmelzer: Moeten we niet ook in gedachten houden dat die actie-Rijpstra ten tijde van het kabinet-Den Uyl tot stand kwam. Er waren mensen uit KVP en uit ARP in het kabinet – en overigens niet helemaal volwaardig – maar niet uit de CHU. Het was een vrij onduidelijke toestand in hoeverre die fracties nu wel of niet dat kabinet moesten steunen. Het kabinet moest op zijn daden worden beoordeeld. De verhouding tussen de fractievoorzitters toen was volstrekt onvergelykbaar met de fase waarover wij gesproken hebben.

Het was een hele merkwaardige ontwikkeling in de groei naar het CDA, dat één van de drie partijen in de oppositie wordt gespeeld. Had u in die formatie-periode duidelijk het gevoel dat dit bewust gespeeld werd om het opkomende gevaar van één CDA te bezweren?

Biesheuvel: Als Burger hier zat, zou hij het in alle stelligheid ontkennen, maar hij was bezig ons uit elkaar te spelen. Dat heeft hij van het begin af aan geprobeerd. Er is nog een heel wonderlijke brief van Burger, die ook gepubliceerd is. Burger had op zijn manier een zwak voor de ARP. In die brief zei hij dat hij het liefst zou hebben een kabinet PvdA/ARP. Daar heeft hij met mij over gesproken, daar moest ik minister in worden. Zeventig zetels klonk best wel aardig, dan zou eindelijk de KVP in de oppositie komen, evenals de CHU, die toch niet goed was (Burger kwam uit een CHU-nest). Ik heb hem toen gezegd: Burger, dat kan je vergeten. Je hebt te maken met ARP, CHU en KVP. Je krijgt de ARP nooit alléén, daar is geen sprake van.

Wat zou het effect op het CDA geweest zijn, wanneer het kabinet-Biesheuvel was aangebleven in 1972? Zou het fusie-proces sneller zijn gegaan?

Biesheuvel: Ik denk het niet, omdat het in die laatste beslissende fase de partijen zijn, de partijbesturen, die de doorslag moeten geven. Ik denk dat we in de jaren '70 door dat hele proces heen moesten. Burger dacht aanvankelijk een splitsing tot stand te brengen en de christen-democratische partijen de genadeslag toe te brengen: het heeft het omgekeerde effect gehad. Tijdens het kabinet-Den Uyl is het wel duidelijk gebleken dat de grondslagen voor het CDA, die in de jaren '60 zijn gelegd, doodeenvoudig niet meer weg te krijgen waren. Het feit dat de CHU er buiten stond, was tenslotte toch maar een incident.

Tilanus: Mijn idee is, dat, wat er ook in de praktische politiek gebeurd zou zijn, de fusie toch doorgegaan zou zijn.

Schmelzer: Daar heb je volstrekt gelijk in.

Biesheuvel: Ik weet niet wat er allemaal nog voor andere dingen gebeurd zouden kunnen zijn, maar je hebt enorme golfbewegingen gehad. Die hele grondslagkwestie, laat ik dat nou als anti-revolutionair eens zeggen, daar kwam iets van anti-revolutionaire hovaardij naar boven. Dat heeft mij in de jaren '70 wel eens geïrriteerd. Ik vind dat de ARP dat zwaar overtrokken heeft. Aan de andere kant vind ik dat men het binnen de KVP zwaar onderschat heeft.

Schmelzer: Het werd zo gepresenteerd alsof er een aantal mensen zijn die uitsluitend of hoofdzakelijk vanuit hun beginsel leven en anderen die daar eigenlijk niet zo'n boodschap aan hebben en die alleen maar tastbare politieke doelen nastreven. Dat is een fundamentele vergissing, omdat dat zoeken en tasten en overleggen, dat politiek maken op basis van de inspiratie van het Evangelie, altijd mensenwerk blijft. Eigenlijk een integratie van uitgangspunt, beginsel en de praktische verwezenlijking daarvan met het instrumentarium dat je daarvoor hebt.

Heeft u gevoelens van weemoed, zo tegen de elfde oktober?

Biesheuvel: Ik ben al 25 jaar lang voorstander van de christen-de-

mocratische samenwerking. Toch vind ik het ook moeilijk dat ik straks op 11 oktober geen lid meer ben van de ARP. Het afscheid nemen is voor de anti-revolutionairen naar mijn idee moeilijker dan voor de beide anderen. Daar moeten de beide anderen begrip voor tonen. Anti-revolutionairen van hun kant zouden iets meer dandrang die jullie vroeger zo vreesden, tot stand moeten brengen binnen het CDA. Ik vind de ARP van de jaren '70, in tegenstelling tot de jaren '60, ten aanzien van christen-democratische samenwerking veel te defensief. Dat is mijn hoofdbezwaar tegen de ARP. Want het is in Nederland nogal een gebeurtenis dat je protestanten en katholieken in één partij verenigt. Dat vind ik een formidabele zaak. Dat zal op de Nederlandse manier gebeuren. We moeten ook niet over een optelsom van drie partijen praten. We hebben intussen al 30.000 rechtstreekse CDA-leden!

Tilanus: Wij hebben gezeten in een wat gesloten gemeenschap van de CHU, we hebben óók verlangd naar de ruimte van ruimere ontwikkelingsmogelijkheden en ruimere contacten. Mensen in gemeenteraden en statenfracties die met elkaar samenwerken in die ene CDA-fractie, die zeggen: het is voor ons een verruiming en een bevrijding. Je kunt natuurlijk wel met wat spijt terugkijken naar wat je gehad hebt, maar aan de andere kant kun je beter letten op waar je naartoe geleefd hebt.

Schmelzer: De nostalgie zal ook in de KVP-gelederen in zekere mate aanwezig zijn, maar toch niet op een dramatische manier. Ik ben er van overtuigd dat de echte steunpilaren voor het CDA ook in de KVP te vinden zijn en zich nu zullen inzetten om er gemeenschappelijk het beste van te maken. Daarbij worden we niet alleen geholpen door het grondslagrappórt, het program, het beleid, maar ook doordat men meer en meer gaat beseffen dat we in een samenleving zitten waarin zoveel materialisme, behoefte aan macht, pragmatisme, onrecht, geweld, op ons af komen dat het besef van een taak te hebben op basis van onze uitgangspunten en programma ook door die externe omstandigheden zal worden bevorderd.

IV. VAN CONTACTEN NAAR FEDERATIE: 1972-1976

Dit hoofdstuk omspannt de periode tussen het verschijnen van de nota van de Contactraad (voorjaar 1972) tot december 1975, wanneer door de drie partijen wordt aanvaard dat het gebleken verschil van inzicht over het functioneren van de grondslag voor vertegenwoordigers van het CDA geen beletsel behoeft te zijn voor de totstandkoming van één CDA.

Dit is voor het CDA de beslissende periode. Twee zaken overheersen: de discussie over de grondslag van het CDA en de formatie van het kabinet-Den Uyl, zonder de CHU.

a. De nota van de Contactraad: Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij

De nota „Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij” van de zgn. Contactraad komt in viereneenhalve maand tot stand: op 1 februari 1972 is de eerste vergadering; op 17 juni wordt de tekst vastgesteld. De samenstelling van de Contactraad is als volgt. Namens de KVP: mr. F. H. J. J. Andriessen, drs. L. P. J. de Bruyn, W. Nuyens, prof. dr. P. A. J. M. Steenkamp, dr. ir. D. de Zeeuw. Namens de ARP: mr. W. Aantjes, dr. B. Goudzwaard, mr. W. C. D. Hoogendijk, mr. W. de Kwaadsteniet, dr. A. Veerman. Namens de CHU: dr. E. Bleumink, dr. J. W. van Hulst, mr. J. L. Janssen van Raay, Jac. Huijsen, J. T. Mellema. Steenkamp wordt voorzitter. Het secretariaat is in handen van de wetenschappelijke instituten: mr. F. A. Bibo, drs. C. Dekker en mr. J. G. H. Krajenbrink.

De opdracht luidt: begeleiden van de verdere gesprekken tussen de drie partijen en concrete voorstellen uitwerken over de verdere samenwerking. De partijbesturen vragen derhalve thans concrete voorstellen na de tamelijk vrijblijvende gesprekken tot dan toe. De Contactraad is voor de drie partijen zo belangrijk, dat hun delegaties in de raad zich laten begeleiden door begeleidingscommissies uit de partijen, teneinde met deze commissies voortdurend de voortgang te bespreken.

—De oproep van het Evangelie

De nota van de Contactraad is voor de groei naar het CDA van beslissende betekenis geweest. Dit omdat, geheel anders dan de stuk-

ken van de Achttien, de nota van de Contactraad uitdrukking weet te geven aan een gemeenschappelijke bezieling in de politiek. Geen vertrouwde reformatorische klanken, maar evenmin een door rooms-katholieken bepleite openstelling voor andere inspiratiebronnen dan het Evangelie.

De groei naar het CDA is meer dan eens vergezeld door probleemstellingen, die door de partners als niet zuiver zijn ervaren. Met name geldt dit op het terrein van de grondslag. De nota van de Contactraad formuleert de probleemstelling op een wijze, die ongewoon was binnen de drie partijen, „maar toch (of juist daardoor) bij velen de herkenning geeft van de probleemstelling voor een christen-democratische beweging in de jaren '70. De nota etaleert een wezenlijke consensus. Daarop is in de jaren daarna vele malen gepoogd af te dingen, vooral in 1975, maar het rapport „Grondslag en politiek handelen” (de commissie-Van Verschuier) kan in 1978 een ieder weer tot de orde roepen door opnieuw het hart van de nota van de Contactraad op schrift te stellen, zij het in andere woorden.

Unievoorzitter Van Verschuier reageert in 1972 enthousiast op de nota:

„Ik vind één van de opvallende punten van het stuk dat niet in het eerste hoofdstuk het de laatste tijd zo veel bediscussieerde uitgangspunt is aangegeven, maar pas na de programmatische hoofdstukken over het verbroken evenwicht, internationale vraagstukken etc. Ik zie de reacties al op ons af komen; reacties die zoeken naar verschillen tussen een christelijke en een open partij, naar verschillen tussen KVP, ARP en CHU: wie zou de overhand hebben gekregen? Geen van alle, want er is op 17 juni niet meer gediscussieerd over een open of een christelijke partij, over een beetje meer van dit en minder van dat. Wij hebben dat achter ons gelaten.”

Bij de presentatie verklaart Contactraad-voorzitter Steenkamp, dat hij de christen-democratie ziet als een politieke doctrine. „De partij waar naartoe wordt gewerkt is geen confessionele partij, want de politieke strategie is het bindmiddel.” Ook ARP-voorzitter Veerman wil niet van een christelijke partij spreken, omdat deze benaming een vereenzelviging van een politieke partij met het christelijk geloof zou suggereren. „En die wijs ik af”, aldus Veerman bij de presentatie.

Aantjes is enthousiast over de nota. Onder de titel „Het waagstuk der vernieuwing” schrijft hij in Nederlandse Gedachten en Hervormd Nederland van 29 juli 1972, dat de nota uitkomt boven de problema-

tiek van de open partij. Nog geen drie jaar later echter zou Aantjes in juli 1975 in hetzelfde weekblad opnieuw hierover aan het woord komen, echter op een wijze, die door velen wordt ervaren als een opnieuw terugvallen in de problematiek open partij/beginselpartij.

„Onze tijd”, aldus de nota, „verkeert in velerlei opzicht in een overgangsfase van de cultuur. Lijnen moeten worden omgebogen, structuren diepgaand gewijzigd en verhoudingen ingrijpend worden veranderd. Wij moeten een antwoord geven op de problematiek van de arme landen, de moeizaam verlopende democratisering in tal van sectoren van politiek en maatschappij, onze samenleving is naar de technologische en economische kant scheefgegroeid. Wij zullen bereid moeten zijn onze handen te steken tussen de spaken van het wiel der menselijke geschiedenis. Wij zullen ook een appèl op het hart van ons volk moeten uitbrengen, omdat achter de uit het evenwicht geraakte verhoudingen de stootkracht heeft gezeten van een op eigen kunnen en kennen georiënteerde heilsverwachting.”

Met de conceptie van de verantwoordelijke maatschappij (ontleend aan de Assemblée van de Wereldraad van Kerken van 1948 te Amsterdam) wordt een voor de christen-democratische beweging kenmerkende maatschappijvisie aangeduid. Daarin heeft de overheid enerzijds een actieve ondersteunende en beschermende taak („de overheid... zet zich in voor de overwinning van het recht in de nationale en internationale verhoudingen en wel zo, dat de mensen in hun gezinnen, in hun werk en in al hun sociale relaties hun verantwoordelijkheid – voor de ander – kwijt kunnen”), maar schermt aan de andere kant al te overspannen verwachtingen van de overheid, van politiek of van structuren af: „de oorzaak van deze kwalen zit in ons zelf”.

Hoofdstuk 6, over de partijorganisatie, is van groot belang: „Het Evangelie is een uitdaging, een opgave en een gave tegelijk. Het is onze opdracht antwoord te geven op de oproep van het Evangelie in de hoop dat velen in ons volk met hun eigen bezieling het antwoord dat wij moeten geven mee willen bepalen. Het Evangelie is daarbij uniek, maar het is niet exclusief, d.w.z. het is niet ons bezit, wij mogen het niet monopoliseren. Het samenbindend element en het herkenningspunt zijn onze politieke strategie, ons actieprogramma en ons beleid zoals wij die als antwoord op de evangelische oproep blijvend vorm willen geven.” De nota vermeldt het streven naar een nieuwe politieke combinatie, een christen-democratische beweging.

Maar de gemeenschappelijke herkenning die deze formuleringen

binnen de Contactraad teweeg brachten, blijft vooralsnog beperkt tot de deelnemers aan het gesprek. De partijen hebben meer tijd nodig; zij moeten wennen aan de opzet en aan het taalgebruik. Ook de samenstellers van de nota hadden tijd nodig om aan elkaar te wennen, vooral ook aan elkaars taalgebruik. *Krajenbrink:*

„Het kostte, zeker in het begin, erg veel moeite om zich in elkaars benaderingen te verplaatsen, ook al was de bereidheid daartoe zeker aanwezig. De culturele klimaatsverschillen openbaarden zich soms ook in verschillend woordgebruik. Zo ontstond bijvoorbeeld grote verwarring over een passage waarin sprake was van het woord „Koninkrijk”. De verwarring bleek terug te voeren op het feit dat het protestantse deel van de deelnemers aan de discussie had begrepen, dat de auteur met dit woord het „Koninkrijk Gods” bedoelde, terwijl het rooms-katholieke deel meende dat hier sprake was van „koninkrijk der Nederlanden”.

Er is, aldus *De Bruyn*, in de Contactraad echt geknokt:

„Op 9 mei was de botsing tussen Andriessen/De Zeeuw enerzijds en Veerman/Aantjes anderzijds zodanig dat ik het einde van de federatiepogingen nabij zag. Dat was een van de weinige keren dat de KVP-leiding het debat hoog gespeeld heeft in al die jaren. Maar wanneer ze dat deed, dan hielp het ook. De ARP toonde in die gesprekken inschikkelijkheid in plaats van de gebruikelijke harde opstelling. De eis van 9 mei luidde: nu een intentieverklaring met betrekking tot het streven naar één partij. En op 17 juni werd de nota uitgebracht, met de intentieverklaring.”

Andriessen: „De nota van de Contactraad is van wezenlijke betekenis geweest voor het CDA en Steenkamp is van wezenlijke betekenis geweest voor de nota.”

Goudzwaard:

„De nota van de Contactraad is ondenkbaar zonder de stuwende kracht en het samenbindend élan van Steenkamp. Het waren dikwijls scherpe discussies met neiging tot exploderen, maar er zat diepte in en daardoor kwamen we echt verder.”

– *Het karakter van de nieuwe partij*

De achtergrond van dit geknok is de vraag, welk principieel funda-

ment de nieuwe partij moet krijgen. Op dit punt zijn de uitgangsposities van de drie partijen verschillend. Bij het aanvaarden van het voorzitterschap van de KVP in november 1971 verklaart De Zeeuw dat één ding hem in het bijzonder aan het hart gaat:

„De openheid van die nieuwe, hopelijk samen met ARP en CHU te formeren partij. Ik zou graag een partij creëren die alle mensen samenbindt, die onze politieke filosofie onderschrijven. Een partij dus die ook aantrekkelijk is voor hen die tot nu toe buiten een confessioneel organisatiepatroon zijn gebleven of zich daarvan hebben afgekeerd. Ik vermoed dat de vormgeving van die openheid een partij impliceert, die naast het Evangelie ook andere inspiratiebronnen erkent en die dus niet exclusief christelijk is. Vanzelfsprekend blijven wij putten uit Christus' getuigenis als richtsnoer voor ons politieke handelen.”

De Zeeuws benadering blijft in KVP-kring niet onweersproken. Andriessen publiceert in het februarinummer 1972 van *Politiek Perspectief* (het blad van het Centrum voor Staatskundige Vorming, het KVP-studiebureau) een artikel waarin hij stelt dat een nevenschikking van inspiratiebronnen een opgeven van inspiratiebronnen betekent. Nog voor de publikatie van de nota van de Contactraad wordt dit verschil van mening in Kaatsheuvel uitgepraat, waarbij De Zeeuw een stap terug moet doen.

Hoogendijk schrijft begin mei 1972 een nota over de concepten die in de raad aan de orde zijn. Hij gaat vervolgens op vakantie. Na drie weken keert hij terug en krijgt in het vliegtuig het dagblad *Trouw* van 25 mei uitgereikt. Het eerste wat hij tot zijn grote schrik leest is de grote kop op de voorpagina: *Partijtop KVP meent: confessionele fusie mislukt*. Daaronder leest hij het verslag van zijn nota, die hij pal voor zijn vakantie had ingediend. In deze nota spreekt hij van „onvoldoende spankracht”. De stukken getuigen onvoldoende van de kracht van het Evangelie om politieke en maatschappelijke impasses te doorbreken. „De geestelijke wortels van waaruit de crisis in onze cultuur wordt gevoed en waarop de gespletenheid van mens en maatschappij terug gaat, worden onvoldoende aan de orde gesteld.” *Trouw* verwacht dat de CHU-begeleidingscommissie niet minder kritisch zal zijn.

Toch komt het goed. *Krajenbrink:*

„De doorbraak kwam enerzijds geleidelijk en anderzijds nogal plotseling.

Wat de geleidelijkheid betreft: niet zozeer in de vergaderingen als wel in de wandelgangen ontstond in toenemende mate begrip voor elkaar, zij het dat de ene gespreksdeelnemer zich daar meer voor leende dan de ander. Aan de sfeer op de vergaderingen was evenwel te merken dat men ondanks blijvende moeiten bereid was tot een gezamenlijke stellingname te komen. Die gezamenlijke stellingname lag er evenwel nog niet in de concrete stukken. Juist echter vanwege de zojuist gesignaleerde bereidheid was men in staat om op een bepaald moment te zeggen: laten we nu alles wat er op tafel ligt maar eens in handen geven van de voorzitter, met de vraag om op basis van een en ander een ontwerp eindtekst te schrijven en die op eigen gezag te verdedigen. Van dat eigen gezag van Steenkamp verwachtte men veel.

Dit is Steenkamp gelukt! Ik herinner me nog dat ik met Hoogendijk de door hem met de hand geschreven tekst doornam. Na lezing keken wij elkaar aan en concludeerden: dit is het! Hier moeten we nu niet meer aan sleutelen. Over het eerste hoofdstuk had ik uitgewerkte tekstsuggesties aan Steenkamp gedaan. De overige hoofdstukken waren in feite een compleet nieuwe tekst, inclusief het later nogal veel in discussie gekomen hoofdstuk 6. De kracht van de tekst lag daarin, dat het duidelijk „aus

Cartoon van F. Behrendt uit het Parool.

einem Guss' was geschreven en voorts – naast een knappe analyse van de politieke problematiek in nationaal en internationaal verband – concrete suggesties bevatte voor de organisatorisch en inhoudelijk te volgen wegen. Daarbij was er niet zozeer sprake van compromissen tussen de in de Contactraad gebleken tegenstellingen. Steenkamp was er veeleer in geslaagd op een welhaast dialectische wijze de punten van geschil te overstijgen en ze samen te ballen tot een nieuwe gezamenlijke benadering en probleemstelling. Vooral de tekst van hoofdstuk 6 levert daarvan goede voorbeelden. Op de slotvergadering is er relatief gezien weinig aan de tekst veranderd. Men had elkaar in de tekst ontdekt en gevonden.”

De Zeeuw bevestigt dit beeld:

„Ik heb in de Contactraad soms de eenheid van het CDA geproefd. Dat was op momenten dat we ons indringend bezig hielden met de „doorgeschoten” consumptiemaatschappij. Dan voelde ik een sterke en eensgezinde wil om vanuit onze idealen van rentmeesterschap en van solidariteit met de slachtoffers van deze samenleving er iets aan te doen. Vooral contacten met Goudzwaard, Hoogendijk en Huijzen waren stimulerend.”

Hoogendijk toont zich een vurig aanhanger van de nieuwe benadering van christelijke partijorganisatie. Hij schrijft (in *AR-Staatkunde* februari 1973, „Doorrijden of overstappen”): „De nota van de Contactraad kent dus in feite twee identificatiepunten: het politieke optreden (de politieke strategie, het actieprogramma en het beleid), alsmede de bedoeling dit politieke optreden te richten op het kompas van het Evangelie. Het is niet een godsdienstig genootschap, maar een politiek actiecentrum. Een politiek actiecentrum veronderstelt een homogeniteit van politiek optreden. Wij willen dus niet mensen van de meest uiteenlopende politieke opvattingen in één partijverband bijeenbrengen op titel van hun christen-zijn. De politieke organisatie zoals die ons voor ogen staat doet een beroep op ieder, zonder onderscheid, om mee vorm te geven aan de opdracht die in de nota van de Contactraad is aangeduid. Deze opstelling is naar mijn mening de consequentie van het feit dat de rooms-katholieke en Kuypertiaans-gereformeerde wereld zelf zijn opgebroken,” aldus Hoogendijk.

Later (in het „100 jaar ARP”-nummer van *AR-Staatkunde* van maart/april 1979) zal hij zijn doorbraak nader motiveren:

„Bij mij is het zo gegaan, dat ik op een zeker moment ben gaan beseffen

dat vanuit de anti-revolutionaire vooronderstellingen de politieke problematiek van de tegenwoordige tijd niet meer voldoende beetgepakt kan worden. Ik heb dat heel sterk in de tijd van mijn periode binnen de Kuypersstichting zo ervaren. Bijvoorbeeld in de jaren '50, toen de koude oorlog nog volop aan de orde was. De vraag die toen bij mij opkwam was, of wij wel adequaat op deze spanningen reageerden door ons zozeer te vereenzelvigen met het Westen en met alles wat daarmee samenhangt. Een brief van Karl Barth in die tijd aan een dominee in de DDR heeft destijds een enorme invloed op mij uitgeoefend in die zin, dat ik bemerkte met dit probleem niet meer bij Kuypers terecht te kunnen, maar dat hiervoor een heel nieuw referentiekader nodig was. Een ander voorbeeld: Op het moment dat de derde wereld in ons gezichtspunt kwam, was het voor mij een openbaring te merken dat ik terecht kon bij de geschriften van de Wereldraad van Kerken. Ik heb dat zo ervaren, dat ik bij het traditionele gereformeerde erfgoed op dat moment niet de bronnen, de vitaliteit vond die ik nodig had om op de nieuwe vragen werkelijk verder te komen. Dat gold in die tijd voor mijzelf ook ten aanzien van het moderne denken dat zich in die tijd binnen de rooms-katholieke wereld bezig was te voltrekken. Voor mijzelf heb ik aan deze ervaringen de conclusie verbonden, dat indien je in de huidige tijd de eenheid van

Mr. W. C. D. Hoogendijk (foto: Nick Morelis).

geloof en politiek wilt realiseren, dat je dan door moet dringen tot wat de universele bronnen zijn van dat christendom en niet meer de verbijzonderde normen zoals die in Nederland, in het traditionele Calvinisme vorm hebben gevonden. En op dat moment heb je natuurlijk voor jezelf de doorbraak gepleegd naar christelijk-historischen en naar rooms-katholiken, wat mij betreft nog naar een bredere kring."

Maar zijn Anti-revolutionaire Partij is nog niet zo ver. *Veerman:*

„De nota van de Contactraad van Steenkamp was typisch het spiegelbeeld van de nota's van de Achttien. Ondanks veel voortreffelijke gedeelten was zij op het kritieke punt net iets te zeer geschreven vanuit de filosofie van de open partij, om voor anti-revolutionaire mensen geheel aanvaardbaar te zijn. Zij werd dus aanvaard – maar op het gevoelige punt met net iets te veel voorbehoud om een gezonde basis van vertrouwen te leggen.”

In mei 1973 gaan de partijen na een jaar intensieve discussie akkoord met de pre-federatieve fase van samenwerking op basis van de nota van de Contactraad.

b. Samenwerking in het parlement; gesprek met C. F. Kleisterlee

Pal na het uitkomen van de nota van de Contactraad wordt de aandacht opgeëist door de val van het kabinet-Biesheuvel, begin juli 1972. De samenwerking in de Tweede Kamerfracties is onder het kabinet-Biesheuvel aanmerkelijk intensiever geworden. Er worden onderling taken verdeeld bij de begrotingsbesprekingen en bij sommige punten spreekt er één lid namens de drie. *Tilanus:* „De grenzen waren aan het vervagen. Eigenlijk hadden wij voor de verkiezingen van 1972 al met één lijst moesten uitkomen. Het was voor velen een teleurstelling dat dat niet gebeurde.”

Maar een eerste fractie-studiedag zit er wel in: op 5 juni 1972 in het Contact der Continenten te Soesterberg. Er is ook een bidstond. De secretaris van de KVP-fractie C. F. Kleisterlee stelt de liturgie op. Ook de gezangen worden met zorg uitgekozen: „Stil maar, wacht maar, alles wordt nieuw.”

Herinnert u zich hoe die bijeenkomst tot stand is gekomen en op wiens initiatief?

Kleisterlee: In een vergadering van de drie fractiebesturen is dit punt

aan de orde gesteld; wij achtten de tijd rijp om ook eens met de drie fracties bijeen te komen om over de actuele politieke zaken te spreken.

De bijeenkomst werd afgesloten met een bidstond. Klopt het dat u een van de initiatiefnemers was?

Kleisterlee: Ja, we hadden in de KVP-fractie ervaring met studiedagen. Een onderdeel daarvan was een uur religieuze bezinning. We deden dat vaak zó dat we de studiedag aanvingen met een eucharistieviering. Wij nodigden daarvoor een priester als voorganger uit. Iemand die een brede kijk had op de maatschappelijke gebeurtenissen en ons van daar uit kon inspireren voor ons werk. Dat was een strikte gewoonte.

Bij de voorbespreking in de drie fractiebesturen heb ik, toen het over die eerste gezamenlijke fractievergadering ging, gesteld dat ook daarbij een vorm van religieuze bezinning niet mocht ontbreken. We kwamen immers bijeen op grond van dezelfde uitgangspunten.

Wat betreft die bidstond in het „Contact der Continenten”: voorzover ik mij herinner is daar geen dominee of priester aan te pas gekomen. Ik heb zelf liederen en gebeden bij elkaar gezocht en fractieleden gevraagd om een gedeelte uit de Schrift voor te lezen. Later zijn we er toe overgegaan naast gebedsdiensten ook eucharistievieringen te houden.

We hebben in 1978 een eucharistieviering gehad tijdens een fractiestudiebijeenkomst in het seminarie Rolduc nabij Kerkrade, nota bene in hetzelfde gebouw waarin priesters worden opgeleid onder de directe hoede van bisschop Gijsen van Limburg. In die dienst heeft een priester op voortreffelijke wijze onze gezamenlijke verantwoordelijkheden weergegeven, waarna we de tafel hebben gevierd. En daarbij is uiteraard aan diegenen uit protestants-christelijke kring, die dat wilden, de vrijheid gegeven daaraan deel te nemen.

Kan het zijn dat men door die kerkdiensten nog eens tot uitdrukking wilde brengen op welke gemeenschappelijke basis men bijeen was in een tijd dat men nog zo zoekende was naar eenheid?

Kleisterlee: Dat is juist. We hebben toen gezegd: bij politieke

discussies zal het echt nog wel voorkomen dat we uiteenlopende politieke opvattingen hebben op een aantal punten. Waarover we in ieder geval geen misverstand moeten laten bestaan, intern noch extern, is, dat we met alle kracht die in ons is, willen zoeken naar die religieuze eenheid in denk- en leefwereld die de voedingsbodem moet zijn voor ons gezamenlijk politieke handelen. En wat kunnen we dan beter doen dan ons gezamenlijk richten op het lezen van de Boodschap en ons gezamenlijk in gebed tot de ene Heer verheffen, die tenslotte ons leven bepaalt en aan wie wij ons hebben aan te bieden om Zijn Heilsplan mee te helpen voltrekken in de tijdsomstandigheden waarin wij staan? Dat is inderdaad de opzet geweest. Overigens: u legt de nadruk – en terecht – op die diensten. Ik was echter tegelijkertijd de initiatiefnemer van de gezelligheidsavonden. Daar ben ik dan misschien een katholiek voor; ik vind dat ook het je ontdoen van de zwaarwichtigheid van je dagelijks werk er bij hoort. Ik was er ook voor in om 's avonds lekker te eten, een goed glas te drinken en daarna de beentjes van de vloer te krijgen. Dat

Cartoon uit Trouw, 23 febr. '79.

was aanvankelijk voor een aantal van de protestants-christelijke broeders iets waar men vreemd tegenaan keek. Toch vond ik dat ik op dat punt maar heel eigenwijs moest zijn, en heb ik toch maar doorgedrukt om ook daar een evenwicht te krijgen.

Er waren in 1972 toch wel de nodige spanningen en vragen over de verdere samenwerking tussen de drie partijen. Hebben de fracties hier ten opzichte van de partijen voorop willen lopen?

Kleisterlee: Dat is inderdaad het geval geweest. Het was ook dood-eenvoudig niet meer tegen te houden vanaf het moment dat de fractiebesturen gezamenlijk gingen vergaderen. In de eerste plaats wilden de fractieleden uiteraard weten wat zich afspeelde tussen de fractiebesturen. Bovendien waren er in die vergaderingen van de fractiebesturen politieke kwesties aan de orde, waarvan het voor de hand lag dat ze aan de drie fracties moesten worden voorgelegd, zodra daar in de fractiebesturen overeenstemming over bestond. Het was gewoon een praktische zaak om dan gezamenlijk te vergaderen, met name over die onderwerpen waarover binnen de fracties verschillend werd gedacht. Het is dus een heel natuurlijk proces geweest waarin die gezamenlijke fractievergaderingen ten slotte tot stand gekomen zijn.

Was het in die tijd al zo dat de fracties voor bepaalde onderwerpen één woordvoerder hadden?

Kleisterlee: Dat liep eigenlijk al heel lang. Dat betekende dan niet dat het gehele onderwerp aan een spreker van ARP, CHU of KVP werd toegewezen. Ook daarin heeft een groei gezeten. Zo had ik met Garmt Kieft van de ARP in de commissie-CRM een goede samenwerking. We spraken altijd alles met elkaar door, maar dat ging vaak heel terloops. Bij de begrotingsbehandeling bijvoorbeeld spraken we af wie welke onderdelen voor zijn rekening zou nemen en welke hoofdlijnen we zouden aanhouden. Dat was niet alleen op het terrein van CRM zo, maar op alle terreinen. Veel hing daarbij natuurlijk af van de manier waarop je persoonlijk met elkaar kon samenwerken.

Later groeide dat uit naar een situatie waarin gehele onderwerpen aan één fractielid van ARP, CHU of KVP werden toebedeeld, zij het dat aan de drie fracties dan wel bekend moest zijn wat hij of zij ging zeggen.

Welke indrukken hebt u achteraf aan die eerste gezamenlijke vergadering overgehouden? Was er sprake van eenheid of waren er op die vergaderingen duidelijke verschillen van mening?

Kleisterlee: Het is zo dat we ons in de vergaderingen van de fractie, zeker in die eerste periode, vooral geworpen hebben op actuele politieke vraagstukken. Rechtsstreekse discussies over de grondbeginselen waren in die periode nog niet zo aan de orde. Je kunt daarbij niet van opzet spreken, maar het leek toch ook verstandig om te kijken of we tot een zekere gelijkgerichtheid van opvattingen met betrekking tot het beleid konden komen. Mede aan de hand daarvan kon worden getoetst of de grondbeginselen die als uitgangspunten dienden, ook specifiek ter discussie moesten worden gesteld. De discussies die ik heb meegemaakt, gingen in de meerderheid van de gevallen over de actuele politieke lijn, maar toch heb ik ook wel discussies meegemaakt – vonken afspringende discussies – over de uitgangspunten voor politieke beleidlijnen. Daarbij heb ik kunnen constateren dat onze protestants-christelijke broeders veel sneller geneigd zijn om die rechtstreekse lijn naar de Boodschap van het Evangelie te leggen dan wij, zonder daarmee te willen zeggen dat daaraan in de rooms-katholieke gemeenschap minder waarde wordt gehecht. Daaruit is natuurlijk ook een heleboel discussie voortgekomen. De rooms-katholieke leefwereld is sterk beïnvloed vanuit het zuiden, Brabant en Limburg, waar men helemaal nooit iets begrepen heeft van die heftige discussies over de grondslag benoorden de grote rivieren. Daar zeiden ze: „Om het hart te laten kloppen weet je toch dat je moet ademen”. En in een gezellige sfeer: „Ach, jullie doen daar toch altijd zo ingewikkeld en zo zwaarwichtig over, wij drinken Onze Lieve Heer met een pint naar binnen, dat is toch veel eenvoudiger.”

Dat zijn markante verschillen die in toegespitste discussies de zaken veel erger doen voorkomen dan ze zijn. Anders gezegd: in de rooms-katholieke leefwereld zijn we veel meer opgevoed om ons te richten naar de daad, terwijl men in de protestants-christelijke wereld veel meer gericht is op het woord. Zo is daar wellicht sprake van een overaccentuering, zoals in de katholieke leefwereld wellicht een overaccentuering naar de andere kant bestaat. Ik ben daar echter niet pessimistisch over. We zullen elkaar wel vinden op dit punt, zolang we maar respect voor elkaars opvattingen bewaren.

De stand medio 1972 is niet zonder perspectief. De nota van de Contactraad wordt, ondanks de kritiek, ervaren als een belangrijke stap vooruit en de samenwerking tussen de fracties groeit. De gevolgen van de kabinetscrisis in juli (de DS'70-bewindslieden dr. W. Drees jr. en jhr. mr. De Brauw lopen weg, een lijmpoging van mr. Y. Scholten mislukt, waarna er een rompkabinet-Biesheuvel optreedt) onderbreken dit groeiproces: verkiezingen en formatie kabinet-Den Uyl.

De eerste zorg is: wat doen wij met de programmatische opstelling? Bij de verkiezingen van 1971 was er een gemeenschappelijk urgentie-program. Er moet nu toch weer een programmatisch stuk komen! Bijvoorbeeld op basis van de nota van de Contactraad. *Mevr. E. Sleijser-Tegelaar*, directeur van de Lohmanstichting:

„In allerijl werd door de drie partijen een programcommissie ingesteld onder leiding van Steenkamp. Ik was daar een soort adviserend lid van. Omstreeks oktober was het program klaar, maar . . . werd niet goed of niet goed genoeg bevonden door de partijraden. Steenkamp gooide toen het bijltje er bij neer. In die impasse werd een beroep gedaan op Hoo-gendijk, Bibo en mij door de drie partijvoorzitters met de vraag of wij kans zagen in veertien (!) dagen een verantwoord stuk te maken dat als program dienst kon doen.

Toen werd in die korte tijd, pal voor de verkiezingen, het stuk gemaakt dat als „Schets van beleid voor 1973 en volgende jaren” is verschenen. Tijd voor officiële goedkeuring was er natuurlijk niet; daarom werd het betiteld als „Handleiding voor de fracties”. Het speelde een vrij belangrijke rol als program, met name in de lange kabinetsformatie die uiteindelijk in mei 1973 leidde tot het kabinet-Den Uyl. „Keerpunt” en „Schets van beleid” werden driftig vergeleken en gehanteerd.”

Programmatisch wordt de zaak gered. Maar er komt niet één lijst. ARP en CHU vinden dat er nog zoveel onzekerheid is over het principiële fundament van de samenwerking, dat die ene lijst er niet in zit.

Er rijzen andere problemen. *P. van Tellingen*:

„1 maart 1972 word ik voorlichter van de ARP-Tweede Kamerfractie. Het was in de tijd van het kabinet-Biesheuvel en in de periode dat Aantjes kwam opzetten als een sterke tweede man in de ARP. Als fractievoorzitter van de ARP was hij roentertijd een groot voorstander van de christen-democratische samenwerking. Vooral de herkenning van geloofsge-

noten binnen de rooms-katholieke kerk werkte stimulerend. Bovendien vormde hij met Andriessen een sterk duo. Alle grote politieke problemen werden tussen Andriessen en Aantjes besproken. Biesheuvel, die weer lijsttrekker van de ARP was geworden, voerde toen een sterk persoonlijk getinte campagne. Hij bleef in die campagne afstandelijk opereren ten opzichte van KVP en CHU, die blijkbaar ook moeite hadden met het feit dat er weer een ARP-er was die domineerde. Biesheuvel opereerde sterk anti-socialistisch, wat zijn hoogtepunt vond in het wegmijten, tijdens een publiek optreden, van het linkse program Keerpunt '72.”

Daarbij moet vermeld worden dat Keerpunt '72 ook niet bepaald vleidend was voor de christen-democratie. Met name de Inleiding loog er niet om: „De val van het kabinet-Biesheuvel markeert het einde van een tijdperk. Deze regeringscrisis ontstond niet alleen omdat er een eind aan een slecht beleid moest komen . . . Er moest een einde komen aan een periode die gekenmerkt wordt door een politieke stijl, waarbij beslissingen worden genomen buiten mensen om”, aldus de eerste zinnen van het progressieve regeerakkoord.

De verkiezingen zijn rampzalig. De KVP valt terug naar 17,7% (in één jaar van 35 naar 27 zetels; de KVP is in 9 jaar tijds bijna gehalveerd), de CHU zakt van 6,3% naar 4,8% (van 10 naar 7 zetels). Alleen de ARP wint één zetel en komt op 14.

d. Gevolgen formatie kabinet-Den Uyl.

Deze uitslag doet na de niet al te gemeenschappelijk gevoerde verkiezingscampagne de samenwerking geen goed. Mr. J. Burger is er op uit de PvdA weer in het regeerkasteel te formeren en om een spaak te steken in het wiel van de christen-democratische samenwerking. Hij voelt aan dat beide plannen wel eens heel goed tegelijkertijd gerealiseerd kunnen worden. En hij opereert wat dit betreft met succes. Hij overweegt een moment, aan te koersen op een kabinet PvdA/ARP. Biesheuvel houdt dit tegen. De drang vanuit de KVP (vooral van De Zeeuw) om met de socialisten te regeren is groot. Er is druk vanuit de KVP-partijraad die in september 1972 uitsprekt op grond van programvergelijking samen met ARP en CHU allereerst een gesprek aan te gaan met PvdA, D'66 en PPR. De ARP- en de CHU-raden volgen de KVP hierin niet. Herstel van de rooms-rode coalitie wordt weer mogelijk nadat de PvdA de anti-KVP-resolutie van 1969 eind 1972 intrekt.

Het verdere verloop van de formatie is genoegzaam bekend en

elders uitvoerig beschreven. *Van Tellingen:*

„De afstandelijkheid van Biesheuvel ten opzichte van de KVP brak hem in de formatie op. In die formatie bleven Andriessen en Aantjes gezamenlijk opereren, nadat Biesheuvel het premierschap en het fractievoorzitterschap niet langer kon combineren. De KVP wilde weer met de PvdA regeren en had geen boodschap aan Biesheuvels ambities. Aantjes vond dat redelijk; had naar mijn mening één strategie met Andriessen en loodste de ARP het kabinet-Den Uyl binnen.”

De CHU besluit uiteindelijk niet toe te treden tot het kabinet-Den Uyl, aangezien voor haar de ongelijkwaardige positie waarin de drie christen-democratische partijen tot het kabinet moesten toetreden onaanvaardbaar is. De verkiezingsnederlaag van november 1972 heeft uiteraard de positie van de CHU tijdens de kabinetsformatie beïnvloed. Alle fractieleden zijn van mening dat een volwaardige deelneming van christen-democraten verzekerd moet zijn. De 10:6-verhouding voldoet daar niet aan. Bovendien had Burger alle mogelijke moeite gedaan de CHU buiten het kabinet te houden. Aantjes en Andriessen accepteerden dat lange tijd niet. Echter zonder resultaat. Dan krijgt de CHU van KVP en ARP respectievelijk 1 ministerspost en 1 staatssecretariaat aangeboden. Er zijn er in de CHU-fractie die daarop alsnog willen meedoen (W. Scholten en A. D. W. Tilanus). De Unie stelt het gebaar van KVP en ARP zeer op prijs, maar men verlangt genoegdoening van Burger.

Kruisinga en Van Leijenhorst leggen in *De Nederlander* uit waarom men niet mee kan regeren: de tweeslachtigheid van het kabinet (extra-parlementair en parlementair), programmatische overwegingen (vooral ontwikkeling van de overheidsuitgaven) en de zetelverdeling. Een pijnlijk punt is of de CHU-fractie niet de voorrang moet geven aan de christen-democratische samenwerking boven de formatie van dit kabinet. Dat is zeer serieus overwogen, maar de balans slaat toch door naar de andere kant. *Andriessen:*

„Voor mij is de grootste teleurstelling van die formatie geweest dat de CHU afhaakte. Ik heb als fractievoorzitter altijd getracht de relatie met hen open te houden en dat heeft ook mijn houding in de formatie bepaald. Ik heb enerzijds geweigerd te praten als de CHU er niet bij was en anderzijds geprobeerd de Unie er van te overtuigen dat ze mee moest doen. Ik herinner me dat Aantjes en ik samen op een avond naar de CHU-fractie zijn getogen. Die zat toen met een man of vier, vijf in een

fractiekamer. Scholten zat er, Kruisinga en Tilanus, ik meen ook Van der Mei. Wij hebben toen geprobeerd hen ertoe te bewegen mee te doen. De CHU-fractie was volgens mij niet unaniem.

Ik meen dat Scholten, en ik dacht ook Tilanus, vonden dat de CHU mee moest doen. Het frappante in dat gesprek dat Aantjes en ik die avond met de CHU-fractie hadden was, dat zij juist het woord moesten voeren; de minderheid moest het meerderheidsstandpunt vertolken. Zij hebben toen ook gesteld dat de CHU geen gebaar van de KVP verwachtte, maar dat Burger genoegdoening moest geven. Formeel hadden ze daar natuurlijk gelijk in. Toch heb ik die beslissing van de CHU-fractie zeer betreurd.

Ik heb ook tot twee keer toe de formatie drie weken opgehouden om hen erbij te krijgen, omdat Burger dat niet wilde. Ik heb geweigerd met hem te gaan praten als ik niet beschouwd werd als vertegenwoordiger van ARP en CHU.

Daarin heb ik mijn zin gekregen. Aan het begin van het gesprek heb ik toen tegen hem gezegd dat ik wilde weten hoe hij vervolgens de CHU bij de formatie ging betrekken, welke brief hij ging schrijven. Hij beloofde mij om aan het slot van het gesprek samen de brief door te nemen. Om twaalf uur was het programmatische overleg gereed; wij hebben toen tot twee uur over die brief zitten bakkeleien. Hij las zijn concept voor. Die brief was voor mij niet aanvaardbaar, ik dreigde toen het hele gesprek ongedaan te maken als die niet veranderd werd. Hij heeft toen een paar zinnen veranderd. Maar tenslotte heeft de CHU-fractie toch vanwege die brief geweigerd te praten. Hij was hun te strak. Burger wist ook precies hoe hij hen moest pakken. Formeel had hij hen uitgenodigd, maar materieel kreeg hij zijn zin. Ik heb Tilanus nog aangeraden die brief naar zich toe te praten, dat doe je in de politiek als je je zin wilt krijgen, dan praat je de zaak naar je toe. Hij heeft het geprobeerd, maar verloor het in zijn fractie. Pas toen, zelfs nadat wij de CHU een zetel hadden aangeboden, en de ARP een staatssecretaris, toen moest ik een andere verantwoordelijkheid zwaarder laten wegen en de formatie door laten gaan.”

Van Verschuier in *De Nederlander* nadat beslissing over het niet meedoen was gevallen:

„Velen onzer zien de CHU in de glansrijke rol van een duidelijke en principiële oppositie op basis van een programma, waarover met KVP en ARP overeenstemming werd bereikt. Een dergelijke rol zou de CHU bij nieuwe verkiezingen geen windeieren leggen. Natuurlijk ben ik verheugd over veel duidelijkheid en veel eenstemmigheid. Maar wat baart het de CHU als wij werkelijk in de Christen-Democratische samenwerking geloven en daarvoor willen vechten, als wij op de winst spelen, die uit KVP en ARP afkomstig is? Of willen wij het bewijs leveren van de

communicerende democratische vaten? De CHU moet hieraan niet mee doen."

In de komende jaren zal blijken dat de verschillende parlementaire opstelling ten opzichte van het kabinet-Den Uyl de ene CDA-lijst lange tijd twijfelachtig maakt. Van Verschuer verklaart op de Algemene Vergadering van zijn Unie op 8 juni 1974: „Niet in de Tweede of Eerste Kamer maar in de hoge bestuursorganen van KVP, ARP en CHU moet worden uitgemaakt of de drie christen-democratische partijen bij de volgende verkiezingen uitkomen met één lijst". Die uitspraak is niet overbodig, gelet op verschillen in opstelling in het parlement. Kruisinga voert een oppositiebeleid en geeft daarmee de Unie een duidelijk gezicht. Het gevolg hiervan is evenwel dat er een verwijdering optreedt met de beide zusterpartijen. Dit duurt tot eind 1975, wanneer de stroming-Van Verschuer binnen de Unie de overhand krijgt.

De ARP-fractie besluit met 8 tegen 6 stemmen de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl te gedogen. Alle veertien echter besluiten het eenmaal tot stand gekomen kabinet te gedogen. Vóór stemden: Aantjes, De Boer, De Koning, Veerman, Kraaijeveld-Wouters, Van Houwelingen, Scholten en Boersma. Tegen stemden: Roolvink, Schakel, Van Leeuwen, Schouten, De Kwaadsteniet, Van Dam. Biesheuvel is op dat moment geen fractielid meer: hij moest drie maanden na de verkiezingen kiezen tussen zijn (demissionaire) minister-presidentschap en het kamerlidmaatschap. Hij koos voor het eerste. De voorstemmers hebben zeker ook moeite met het resultaat van de formatie, maar zij geven uiteindelijk toch hun fiat. De patstelling die al zovele maanden duurt moet doorbroken worden, er zijn grote sociaal-economische problemen, er is geen politiek alternatief en er moet vooral ook een brug komen naar de PvdA teneinde in de toekomst naar genormaliseerde verhoudingen te groeien. „Dit kabinet is in democratische ongerechtigheid geboren", aldus Schakel. Daarom stemt de minderheid tegen.

De formatie leidt tot grote spanningen in de fractie en de partij. Vooral het vertrek van lijstaanvoerder Biesheuvel wordt in het land niet begrepen, evenals het doorzetten van de formatie ten koste van het afhaken van de CHU. Drs. J. Boersma en in mindere mate mr. W. F. de Gaay Fortman moeten het ontgelden voor hun medewerking aan de „inbraak" van Burger in de ARP-fractie op 27 februari. Aantjes en anderen lopen maandenlang tientallen kiesverenigingen af om het

vertrouwen te herstellen.

Ook de KVP-fractie stelt zich (in grote meerderheid) positief op ten opzichte van het kabinet-Den Uyl, op grond van dezelfde motieven als die van de meerderheid van de ARP-fractie.

De formatie van het kabinet-Den Uyl heeft de christen-democratische samenwerking onmiskenbaar bemoeilijkt. Toch komen er bij de statenverkiezingen van 1974 in vijf provincies CDA-lijsten uit en bij de raadsverkiezingen van mei 1974 in 200 gemeenten, waarin 2/3 van de Nederlandse kiezers woont. De verkiezingen verlopen zeer voorspoedig. De christen-democraten handhaven zich ten opzichte van de verkiezingen van 1972 en dat is aanmerkelijk meer dan waarop was gerekend. „Het CDA leefde aan de basis en was aan de top – men kon het pogen of niet – niet meer tegen te houden." aldus *Veerman*.

Maar daarmee zijn de problemen aan de top nog niet opgelost. *Van Rijswijk*:

„Wij werden in de periode van het kabinet-Den Uyl regelmatig geconfronteerd met gebeurtenissen, die onze huidige minister-president als „bizarre configuraties" zou kenschetsen. De heer Kruisinga wenste zich, als fractievoorzitter van de CHU te profileren als leider van een oppositiefractie, maar anderzijds wilde hij zich toch ook weer niet te verwijderen van KVP en ARP. Dit gaf aanleiding tot soms onaangename, soms ook vermakelijke situaties, maar altijd tot constante wrijving. Zo kwamen des donderdags in hotel Royal de CDA-ministers in het kabinet-Den Uyl voor vertrouwelijk overleg bijeen met de fractievoorzitters Andriessen en Aantjes. De heer Kruisinga drong er steeds sterker op aan, tot dat vertrouwelijke overleg te worden toegelaten. Dit stuitte op bezwaren van de zijde der ministers, aangezien zij de aanwezigheid van een lid der oppositie een belemmering vonden voor het noodzakelijk vertrouwelijk overleg. Maar anderzijds kon de heer Kruisinga zich er op beroepen dat er periodiek vergaderingen plaats vonden tussen de fractiebesturen van KVP, ARP en CHU teneinde te pogen het beleid van die fracties meer op elkaar af te stemmen. Er vonden eveneens gemeenschappelijke fractiestudiedagen plaats. Zo herinner ik mij een fractiestudiedag op 17 juni 1974, waarin uitgerekend de heer Kruisinga een inleiding moest houden, omdat hij toevallig aan de beurt was, over „Eén jaar kabinet-Den Uyl".

De politieke situatie werd nog merkwaardiger, toen ingaande 4 mei 1976 de drie fracties gemeenschappelijk gingen vergaderen over de Kameragenda van de week en gemeenschappelijk het fractiebeleid gingen bepalen. Toen werd de heer Kruisinga rechtstreeks betrokken bij het

overleg met verantwoordelijke bewindslieden. Immers, het voorzitterschap van het gemeenschappelijk fractieberaad rouleerde elke veertien dagen tussen de drie fractievoorzitters. Er kwamen uiterst pikante politieke situaties uit voort. Toen er in december 1976 een politiek conflict ontstond over de jaarlijkse huurverhoging, was het de heer Krusinga, als voorzitter van het gemeenschappelijk fractieberaad, die zeer nadrukkelijk verklaarde dat over dit geschilpunt in geen geval een kabinetscrisis mocht ontstaan. En het was ook de heer Krusinga die een actieve rol speelde in het overleg met minister-president Den Uyl en de heren Aantjes en Andriessen waarin uiteindelijk de politieke crisis werd bezworen."

In de loop van de kabinetsperiode veranderen de posities van de ARP- en KVP-fracties. De ARP schuift onder leiding van Aantjes langzaam op van het gedogen naar het nadrukkelijk steunen. Bij de KVP is precies een omgekeerde tendens te signaleren. Andriessen wordt de grote tegenspeler van Den Uyl. *Van Tellingen:*

„Terwijl Aantjes en zijn fractie kritisch, afstandelijk doch solidair waren tegenover het kabinet-Den Uyl, was met name Andriessen zich als de grote tegenspeler van Den Uyl aan het ontwikkelen, als de *regisseur à la Romme en Schmelzer*, die gewend waren uit de Kamer een kabinet te regisseren. Alleen, de KVP zat nu in een minderheidspositie, omdat in de periode-Den Uyl links dominant was. Nu was de houding van de PvdA in die tijd onuitstaanbaar arrogant. Alles werd bevochten op die hinderlijke christen-democraten en er werden leuke dingen voor linkse mensen gerealiseerd.

Andriessen loste schoten voor de boeg, maakte voorbehouden, probeerde steeds de CHU binnen de boot te houden, schroomde niet met de VVD akkoordjes te maken en groeide door dit alles in die dagen wat van de ARP weg."

Andriessen:

„Met het oog op het behoud en de groei van de christendemocratische eenheid had ik het gevoel dat ik mij strak moest opstellen ten opzichte van Den Uyl. Joop is een omnivoer, die haalt alles naar zich toe en dat doet hij knap! Tegenover zo iemand moet je duidelijke taal spreken, zo van „Dat kan en dat kan niet". We zaten toen in een lastig parket. De ARP-fractie bevatte toen een aantal echte gedogers en een meerderheid die eigenlijk het kabinet steunde. Wij gedoogden, en de CHU zat in de oppositie. En die drie moesten dan samen het CDA gaan vormen! Ik heb in die periode geprobeerd een zekere russenpositie in te nemen om te

trachten de verbinding open te houden. Die rol ciste afstand van het kabinet."

Maar de anti-revolutionaire fractie was allerminst eensgezind. *Van Rijswijk:*

„De minderheid stelde zich op de lijn van de KVP-fractie. De meerderheid, onder leiding van de heer Aantjes, schoof meer en meer op van een gedogen naar een werkelijk steunen van het kabinet. De heer Aantjes gaf aan die laatste stroming doelbewust leiding. Hij had immers de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl bevorderd teneinde de heilloze polarisatie tussen PvdA en christen-democratische partijen te doorbreken. Hij had de ongelijkwaardige positie van KVP en ARP aanvaard, teneinde zo een brug te slaan naar meer genormaliseerde verhoudingen met de PvdA in de toekomst. Hij wilde dan ook van ganser harte dat zijn beleid inderdaad zou slagen en dat er in 1977 een volwaardig parlementair kabinet PvdA/CDA tot stand zou komen met gelijkwaardige posities voor de aan het kabinet deelnemende partijen. Daarom ervoer hij ook de mislukking van de formatie van een kabinet-Den Uyl II en de vorming van een kabinet van CDA en VVD als een persoonlijke nederlaag. Toen de heer Aantjes in een fractievergadering zich eens beklaagde over de handelwijze van premier Den Uyl, voegde wijlen de heer Roolvink hem toe: „Voorzitter, dat is voor ons niet van belang; het is úw kabinet". Onbedoeld was dat toch wel een rake typering."

e. Het CDA in oprichting: 23 juni 1973 – 25 april 1975

– *Pre-federatieve fase*

De spanningen in het parlement missen hun uitwerking niet op de gesprekken binnen de drie partijen. Toch leiden de intensieve discussies over de nota van de Contactraad op 23 juni 1973 tot het besluit een gemeenschappelijk bestuursorgaan van de drie partijen op te richten onder leiding van Steenkamp en met als secretaris Krajenbrink. Op die dag wordt door de partijraden van ARP en KVP en de algemene vergadering van de CHU een resolutie aanvaard waarin tot oprichting van het Christen Democratisch Appèl wordt besloten. „Dit heeft voornamelijk het karakter van een samenwerkingsverband. Het dient echter op korte termijn een nieuwe organisatievorm te krijgen, waarin zowel aan de politieke eenheid als aan de geestelijke verscheidenheid tussen de drie partijen recht wordt gedaan," aldus de resolutie.

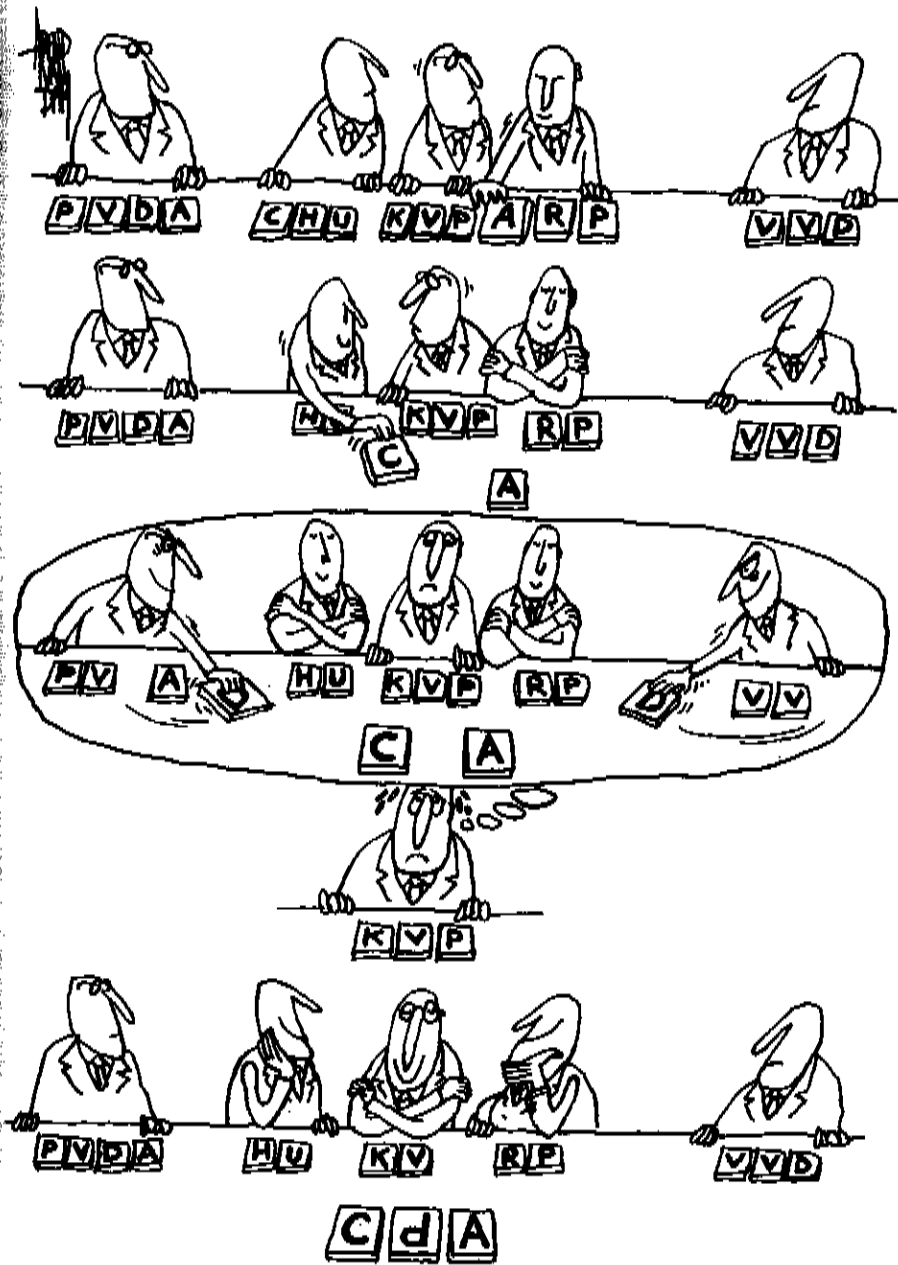
Voor het eerst wordt nu de naam *Christen Democratisch Appèl* gebruikt. Al in de nota van de Contactraad wordt gesproken over „christen-democratische beweging”. Het is een suggestie van Veerman geweest om het appèl er aan toe te voegen.

De resolutie spreekt uit dat de nota van de Contactraad in overwegende mate voldoet aan de eisen die gesteld kunnen worden aan een strategie en een beleid van een partij, die bij voortdoring op de uitdaging van het Evangelie wil antwoorden.

Toch is de ARP er niet gerust op. Zij aanvaardt weliswaar de resolutie (met 170 tegen 38 stemmen), maar niet dan nadat aan de resolutie na het „... op de uitdaging van het Evangelie wil antwoorden” wordt toegevoegd: „en die zich daartoe laat gezeggen door de verplichtende norm van het Evangelie, zodat er geen sprake kan zijn van gelijkwaardigheid van andere inspiratiebronnen.”

In de CHU wordt met 435 tegen 176 stemmen een voorstel verworpen om de beslissing uit te stellen. Het Uniebestuur stelt ten behoeve van de discussie op 23 juni in de Algemene Vergadering een notitie op. Daarin benadrukt het bestuur dat het christelijk-historisch denken zich verzet tegen het opdelen van de bevolking in twee groepen: een christelijk en een niet-christelijk deel. „De CHU ziet het christelijk beginsel niet primair als een politieke scheidslijn. Dit uitgangspunt moet veel meer een hechte basis zijn om als een verzoevende zuurdesem in de politiek te werken.” Het bestuur verklaart dat een gelijkgerichte gezindheid gebleken is tussen ARP, CHU en KVP en pleit voor verdere stappen tot samenwerking, al wordt in de nota van de Contactraad te weinig aandacht besteed aan het functioneren van de overheid. „De CHU is altijd een open partij geweest, in die zin dat zij op basis van het Bijbels uitgangspunt ruimte heeft gelaten voor verschillend denken. Vandaar dat de Unie er altijd prijs op heeft gesteld eerder gekenmerkt te worden als een christelijke partij dan als een partij van christenen.”

Enige dagen daarna publiceren enkele theologen en anderen in de Unie een reactie op het bestuursstandpunt (w.o. drs. G. van Leijenhors, dr. P. A. Elderenbosch, ds. W. A. B. Hagen, drs. S. K. Meijers, mevr. mr. J. A. van Ruler). De briefschrijvers: „Het samenbindende element van de christen-democratische partij is het beginsel, het uitgangspunt. Het is niet de afgeleide: „de politieke strategie”. Deze dient juist daaraan namelijk te worden getoetst.” „Het zal niet zo zijn, maar de indruk wordt gewekt (in de nota van de Contactraad) dat

Juni 1973: de naam CDA wordt voor het eerst gebruikt op voorstel van dr. A. Veerman (cartoon: Arend van Dam).

men zijn kracht is gaan zoeken in het uitwendig pragmatisme en de bron daarbij losliet." De briefschrijvers verwijzen in dit verband naar de woorden in de nota als „basisfilosofie" en „inspiratiebron".

De KVP aanvaardt de resolutie in de stemmenverhouding 186-67 en één onthouding. Na afloop van de KVP-partijraad wordt KVP-voorzitter De Zeeuw bestookt met vragen: is dit nu een christelijke partij? De Zeeuw: „Ik heb grote moeite met de term christelijke partij, vanwege de pretentie die je daarmee op je neemt. Ik zou liever willen spreken van mensen verenigd in een partij die de christelijke opdracht willen waarmaken. En er dan een minder pretentieuze naam voor kiezen." Op de partijraad van de KVP, diezelfde dag, verklaart De Zeeuw dat hij, de KVP, bewust een stapje terug zet vergeleken met zijn oorspronkelijk streven naar het incorporeren van verschillende inspiraties. De Zeeuw spreekt over een stap terug, maar regelmatig twee stappen vooruit. Voor de nieuwe organisatie geldt geen nevenschikking van andere uitgangspunten naast het Evangelie, aldus De Zeeuw. „Die stap terug is geen gevolg van onderhandelingen tussen partijen, maar de consequentie van hetgeen er leeft in mijn eigen partij, uw partij, onze partij. Daarnaast heeft een voorzitter zich te voegen. Ik heb dit met volle overtuiging gedaan."

Eind 1973, op 15 december, aanvaarden de drie partijen een uitgewerkte resolutie, waarin het besluit van 23 juni nader wordt uitgewerkt. In dit besluit wordt verklaard dat het proces van politieke eenwording voortgang dient te vinden en niet wezenlijk mag worden onderbroken door het verschil in parlementaire benadering van het kabinet. Een volledig integratie op dit moment is echter niet mogelijk. Men kiest voor een groeimodel, waarin de politieke en organisatorische eenwording elkaar voortdurend ondersteunen. Er wordt een bestuur (ad interim) geformeerd. Het bestuur krijgt als opdracht het bevorderen van de politieke en organisatorische eenwording. Daartoe moeten statuten en reglementen worden ontwikkeld. Hierin zou in ieder geval opgenomen moeten worden:

- het Evangelie is richtsnoer voor het politieke handelen van het CDA;
- het CDA richt zich tot het gehele Nederlandse volk zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke groepering;
- men kan zich als rechtstreeks lid bij het CDA aansluiten; leden van ARP, CHU en KVP zijn reeds als zodanig aangesloten bij het CDA.

De resolutie spreekt ook van een streven naar een maximaal tot uitdrukking brengen van de christen-democratische verbondenheid bij de eerstvolgende verkiezingen voor de Tweede Kamer. „De mogelijkheid van verbinding van drie afzonderlijke lijsten is daartoe niet het geëigende middel. Wij willen derhalve één CDA-lijst c.q. CDA-lijsten tot stand brengen."

De resolutie vermeldt ook de oprichting van een zgn. PPAC (Permanente Program Advies Commissie), een onafhankelijke commissie die eens per jaar een gemotiveerd beleidsadvies zal moeten uitbrengen aan het CDA-congres. De commissie moet de bezinning op de relatie tussen levensbeschouwing en politiek handelen stimuleren, adviseren over de hoofdlijnen van het beleid en over de uitvoering en bijstelling van het program. De PPAC wordt zwaar bemand, met o.m. mr. Y. Scholten als voorzitter, drs. P. Bogaers, mr. A. M. Donner, drs. W. K. N. Schmelzer, drs. B. J. Udink en anderen. De PPAC zou drie rapporten uitbrengen: in 1975 een breed advies over een reeks van terreinen, in 1976 „Offers voor de toekomst", over het sociaal-economisch en het sociaal-cultureel beleid en in 1977 over Europa. Het secretariaat berust bij de wetenschappelijke instituten.

Maar het CDA verdraagt geen PPAC. Met name de ARP heeft het PPAC niet willen accepteren. Men ervaart de club als een aantal pottekijkers die de zo nu en dan toch al precare verhoudingen tussen de drie alleen maar nog verder kan verstoren. Daarbij komt dat elk advies uitgelegd kan worden als steun aan ARP- en KVP-fractie of aan de oppositionele CHU-opstelling. Het PPAC verdwijnt na 1977 geruisloos van het toneel.

De resolutie van 15 december is een belangrijke stap voorwaarts. Zij vertoont onmiskenbare sporen van de moeizame onderhandelingen, maar schetst ook perspectief inzake de verdere groei naar eenwording, inclusief de opstelling bij de eerstvolgende verkiezingen.

— *Het groeimodel en de rechtstreekse leden*

Het opstellen van statuten wordt de belangrijkste opdracht. *Mr. J. L. Janssen van Raay:*

„Ik was van het begin af aan een van de Unieleiden van het voorlopige bestuursorgaan en werd bovendien voorzitter van de commissie die de statuten moest voorbereiden. In deze dubbelfunctie moest ik voortdurend schipperen tussen diegenen die onmiddellijk een nieuwe partij

wilden oprichten (de KVP) en zij die een federatie welletjes vonden (de ARP). Mijn suggestie om een federatie in het leven te roepen als groei-model tot een algehele fusie van ARP, CHU en KVP in de partij het CDA, werd door het bestuursorgaan overgenomen.

Nog veel moeizamer was het debat tussen diegenen die een open partij wensten (De Zeeuw c.s.) en zij die een partij op christelijke basis wensten (ARP en CHU). Hier werd mijn suggestie overgenomen om de christelijke basis te handhaven, maar om de partij open te stellen voor leden die niet wensten toe te treden tot een van de traditionele partijen, de zgn. vierde poot. Er ontstond onmiddellijk een juridisch probleem: wij wilden een federatie van drie partijen, maar beslist geen nieuwe partij erbij. De oplossing heb ik ontleend aan mijn ervaring uit het betaalde voetbal: leden van ARP, CHU en KVP werden qualitate qua lid van het CDA, anderen konden rechtstreeks lid worden van het CDA. Vandaar nog steeds de term „rechtstreekse leden”, die wat eerbiediger klinkt dan „de vierde poot”.

De statuten van de federatie komen er, met varianten voor een lichte vorm waarbinnen ieder der partijen volledig zijn bevoegdheden en taken behoudt, tot een zwaardere federatie waarin geleidelijk ieder der partijen taken en bevoegdheden overdraagt, voorzover de bevoegde organen daartoe besluiten. Op 25 april 1975 worden de statuten door de AR-kiesverenigingen goedgekeurd en is het CDA in formele zin opgericht; men kiest voor de lichte federatie. Daarvoor hadden KVP en CHU er al mee ingestemd.

Het fenomeen „rechtstreeks lid” is ontstaan in de discussie over het karakter van de nieuwe partij en de groei er naartoe. Van meet af aan heeft het CDA niet de optelsom willen zijn van de drie partijen; de nieuwe christen-democratische beweging zou iets nieuws moeten worden. Maar over de vormgeving en het tempo van realisering zijn verschillen van mening, vooral in de discussies over de federatie met het groei-model. Toen is de mogelijkheid geopend rechtstreeks lid te worden van het CDA voor al diegenen die niet lid wensen te worden van een van de drie partijen. De leden van ARP, CHU en KVP zouden automatisch tevens lid worden van het CDA. Aldus kon voorkomen worden dat er een vierde partij zou ontstaan uit deze rechtstreekse leden.

Alleen bij de CHU kent men de mogelijkheid dat CHU-leden aan het hoofdbestuur kunnen laten weten niet tevens lid van het CDA te willen zijn; dit in verband met de ook in de CHU moeizaam verlopen grondslagdiscussie. Overigens is van deze mogelijkheid geen gebruik gemaakt.

Rechtstreekse leden verkeren lange tijd in een weinig benijdenswaardige positie binnen het CDA. Er blijkt weinig bereidheid om binnen het federatiemodel met groei-mogelijkheden hen een volwaardige plaats te geven. Er is grote onbekendheid en een zekere argwaan tegenover deze personen: wie zijn dat eigenlijk, wat zijn hun kwaliteiten?

Maar wie het ook zijn: het worden er vooral veel. De groei is stormachtig: van medio 1975 met 300 leden tot meer dan 30.000 medio 1980. In het begin wijst het CDA-bestuur de vertegenwoordigers van deze groep aan in het dagelijks bestuur en het algemeen bestuur.

Medio 1977 wordt de tienduizend-grens overschreden: de rechtstreekse leden mogen vanaf dat moment zelf hun vertegenwoordigers aanwijzen. De laatste jaren wordt hun positie beter geregeld en wordt recht gedaan aan de verlangens die daaromtrent binnen de groep leven. Inmiddels is het aantal rechtstreekse leden groter dan het aantal leden van de CHU.

Blijft de vraag: wie zijn die rechtstreekse leden? *Veenhof:*

„Aanvankelijk leden van ARP, CHU en KVP, die door middel van een dubbel lidmaatschap hun intenties met betrekking tot de ontwikkeling van het CDA extra wilden onderstrepen. Bovendien mensen die om welke reden dan ook vanuit een zekere teleurstelling de oorspronkelijke partijen hadden verlaten, maar zich toch duidelijk als christen-democraat in de politiek wilden opstellen. Tijdens de sterke groei van het aantal leden traden vooral jongeren toe, die zich voor het eerst in de politiek stortten. Mijn omschrijving van het type rechtstreeks lid – hoe gevaarlijk ook – is, dat het veelal mensen zijn die zich maatschappelijk actief opstellen, daarin ook iets hebben bereikt, maar – ook in de politiek – kritisch naar vernieuwingen zoeken. In dit opzicht denk ik dat het verschil met leden van D'66 niet zo groot is. Het verschil tussen beide groepen zit in de grondslag van waaruit een politieke visie wordt ontwikkeld. Het is interessant om te zien dat in concrete discussies en gesprekken tussen rechtstreekse leden daarover vaak wordt gesproken, zeker niet minder dan in andere samenstellende delen van het CDA”.

– *Het bestuursorgaan*

Het bestuursorgaan begint in juni 1973 moedig zijn werkzaamheden. Er is wel stuurmanskunst vereist van de eerste bestuurders van het CDA: Steenkamp, Krajenbrink, mevrouw M. H. M. F. Garde-

niers-Berendsen als penningmeester en drs. R. Zijlstra en mr. J. L. Janssen van Raay als vice-voorzitters. De sfeer zou ook beter kunnen. *Krajenbrink:*

„De vergaderingen van het bestuursorgaan waren zowel qua sfeer als qua besluitvorming uiterst moeizaam. De discussies hadden zeer dikwijls een emotioneel verloop en de sfeer was derhalve nogal geladen. Dit had onder andere te maken met het feit dat de gesprekken in feite waren te beschouwen als onderhandelingen tussen de partijen. Opvallend was dat de problemen niet werden veroorzaakt door de voorzitters van de drie partijen, De Koning, Van Verschuer en De Zeeuw. Zij konden erg goed met elkaar overweg en gaven bij voortduring blijk van een coöperatieve opstelling. Als het aan hen gelegen had was het CDA veel sneller van de grond gekomen!

Het probleem lag m.i. vooral in de uiterst stroeve verhouding tussen de fractieleiders Aantjes, Kruisinga en Andriessen, die als adviseur van het bestuursorgaan optraden. Hierbij speelde uiteraard ook de oppositierol van de CHU.

Deze moeilijke sfeer werkte door in de besluitvorming, die uitermate traag verliep. Daarbij kwam dan nog dat het bestuursorgaan in feite geen eigen beslissingsbevoegdheid had, maar slechts voorstellen formuleerde die steeds weer afzonderlijk door de drie partijbesturen moesten worden gefiatteerd. Dit leidde dan weer tot een veelvuldig heen en weer gepraat, waarbij de traagste en zwakste beslissend was voor het tempo en de kracht van de besluitvorming. Bij dit alles speelde ook het feit dat de drie partijen in een soort concurrerende rol ten opzichte van elkaar stonden. De problemen van organisatorische aard – want daar ging het vooral om – vergden bij voortduring afspraken van de gesprekspartners over hun respectievelijke inbreng. Tevens speelde steeds de vraag: zetten we hier de lijn van de ene of van de andere partij voort, respectievelijk: welk compromis is te vinden? Met andere woorden: het was een voortdurende machtsstrijd, vaak tot in details.

Een van de moeilijkste punten was de discussie over een gezamenlijke lijst bij Kamerverkiezingen en de daarbij behorende verdeelsleutel van de zetels over de partijen. Ellenlange besprekingen zijn daaraan gewijd. Zeer veel voorstellen passeerden de revue. Moest je de uitslag van de Kamerverkiezingen van 1972 aanhouden? De ARP zag daar uiteraard wel wat in, de CHU in geen dele. Zou je een gemiddelde kunnen berekenen van de meest recente verkiezingen? En vanaf welke datum moest je dan beginnen? Vanaf het moment dat de samensprekingen begonnen, bijvoorbeeld de besprekingen van de Achttien in 1967? Of toch liever vanaf 1945? En zou je dan alleen rekening moeten houden met de Kamerverkiezingen of ook met de raads- en statenverkiezingen? Een andere

moeilijkheid was, dat de KVP nogal eens een beeld van de omvang en organisatie van de partij naar buiten bracht, dat niet strookte met de feitelijke situatie. Zo heeft de KVP zeer lang het beeld opgehouden van een partij met ongeveer 120.000 leden. Toen dit gegeven echter hard moest worden gemaakt, moest worden geconstateerd dat het er slechts \pm 60.000 waren. Dit soort ontdekkingen waren uiteraard een forse knauw voor de claim die de KVP zou kunnen leggen op een krachtige positie binnen het CDA. Het was bovendien een bevestiging van de bij ARP en CHU levende gevoelens, dat de KVP sterk overvroeg.

De computer is er aan te pas gekomen om alle mogelijkheden voor de ene CDA-lijst door te rekenen. Ik ben daarvoor een hele dag met De Zeeuw in de weer geweest op zijn instituut in Wageningen. Opvallend was dat de resultaten van alle varianten weinig van elkaar afweken. Niettemin bleek overeenstemming niet mogelijk. De CHU wenste een krachtiger vertegenwoordiging en baseerde dat vooral op de veronderstelling, dat haar oppositierol in het parlement electorale vruchten zou opleveren indien er een eigen CHU-lijst zou uitkomen. De CHU heeft na zeer lang touwtrekken in belangrijke mate haar zin gekregen.”

– *“Ontslagbrief” Steenkamp februari 1974*

Het dieptepunt in de verhoudingen ligt omstreeks januari/februari 1974. Op 7 februari 1974 schrijft Steenkamp een brief aan de leden van het bestuursorgaan van het CDA: „Het zal u reeds lang duidelijk zijn dat ik ernstig ongerust ben over de ontwikkelingen. Ik heb nog nooit meegemaakt dat een groep mensen zozeer bezig was met een bewuste poging tot zelfmoord als bij ons het geval is.” Steenkamp signaleert in deze brief dat een anti-revolutionair Kamerlid in het openbaar verklaart dat een grote meerderheid van zijn fractie tegen het CDA is, hetgeen niet door de leiding van de ARP wordt tegengesproken. In het bestuursorgaan wordt door sommigen bepleit de CDA-gedachte zo weinig mogelijk naar buiten te brengen. Het begrip CDA wordt vrijwel niet gebruikt in de radio- en tv-uitzendingen van de drie partijen. „Wij lijken met elkaar op kleine kinderen die bijna moedwillig het eigen zo moeizaam gemaakte bouwwerk kapot gooien. Wat hebben wij eraan of wij kleine veldslagen ieder voor zich winnen, maar de gezamenlijke veldtocht verliezen? Het is onmogelijk om zo door te gaan, en ikzelf doe het dan ook niet.”

Steenkamp doet een dringend beroep om een gebaar te maken waaruit de verbondenheid van christen-democraten alsnog blijkt.

– Provinciale Staten-verkiezingen: maart 1974; de samenwerking aan de basis

Dat gebaar zal er komen, alleen niet van diegenen aan wie Steenkamp het had gevraagd. Het zijn de kiezers bij de Provinciale Staten-verkiezingen die op 27 maart 1974 een tamelijk ingrijpende wending geven aan de ontwikkelingen binnen het CDA. De christen-democraten handhaven zich nl. op $\pm 30\%$ van de aanhang. Geen achteruitgang ten opzichte van 1972, en dat hadden weinigen verwacht na zoveel interne moeilijkheden. De uitslag van de verkiezingen geeft een nieuw impuls aan het CDA, niet alleen aan de top, maar zeker ook aan het middenkader van de drie partijen. Er ontstaat een sfeer van: „het kan dus toch”.

In het licht van de samenwerking die soms al vele jaren tussen ARP en CHU en de laatste jaren in het zuiden ook met de KVP bestaat is de uitslag van de verkiezingen geen verrassing. Al vanaf de jaren '20 functioneert er bijvoorbeeld in de Groningse Staten een gecombineerde AR/CH-fractie. *Algra:*

„Ik herinner mij een openbare samenkomst, belegd door een AR- en een CH-kiesvereniging in de provincie Groningen ter inleiding van de verkiezingen voor de provinciale staten. Ik was uitgenodigd om als AR iets te zeggen en van de zijde van de CHU was een statenlid gevraagd. Die vertelde, dat beide partijen al sinds jaar en dag één statenfractie vormden, en dat hij nog nooit of te nimmer had gemerkt, dat er een scheidslijn liep tussen beide partijen. In de fractie was uiteraard wel eens verschil van mening, maar nooit als een verschil tussen beide politieke groeperingen. Toen werd die CH-spreker een beetje ondeugend. Want hij zei: „Volgens sommigen is er intussen wel een heel diep verschil tussen beide partijen, maar ik kan u dat niet uitleggen. Dan moet u bij een theologisch professor te Groningen wezen en ik wil u zijn adres wel geven . . .”

De gemeentelijke en provinciale partijpolitiek komt in ons land laat op gang. Pas in 1908 wordt de Bond van AR-gemeenteraadsleden opgericht. Gedurende de Eerste Wereldoorlog volgt de CH-Vereeniging en in 1932 de Federatie van Bonden en Centrales van Rooms-Katholieke Gemeenteraadsleden in Nederland. De christelijke politiek richt zich aanvankelijk alleen op het landelijke niveau. Eerst met de oprichting van deze verenigingen wordt het belang onderkend van bundeling van de eigen raadsleden voor onderling contact, informatieverstrekking en gezamenlijke studies. Er komen bladen, waarin het onderlinge contact wordt onderhouden.

Er zijn ook al onmiddellijk de eerste tekenen van samenwerking. Tussen 1916 en 1922 houden de anti-revolutionaire en christelijk-historische bonden gezamenlijke congressen. Zij werken ook op andere terreinen nauw samen. Rond 1920 is er zelfs een tijdelijk samengaan van het ARP- en CHU-Bestuurdersblad. Maar de contacten verlopen in de jaren '20. De grote animator van de organisatie van rooms-katholieke raadsleden, de begin dit jaar overleden mr. dr. C. Ch. A. van Haren vertelt in Bestuursforum van november 1979 over contacten in de jaren '30 met de toenmalige directeur van de Kuiperstichting, dr. J. W. Noteboom. Van Haren schrijft: „Van Noteboom kreeg ik een brief over de kwestie van het ambtsgebed in de raad en het kruisbeeld in de raadszaal. Op mijn beurt won ik toen advies in bij enkele katholieke moraaltheologen. Aan Noteboom stuurde ik vervolgens een uitgebreid verhaal. Daar vloede een gesprek uit voort waarbij we tegen elkaar zeiden: „Dat moesten we eigenlijk samen kunnen doen, en met de CHU”. Dat was de eerste keer, dat door toedoen van Noteboom de idee van het CDA even opborrelde. Maar daar zijn we verder niet op ingegaan, want het was toen een onmogelijkheid. Die vrucht was nog niet rijp.”

De contacten zouden jaren lang slechts op incidentele basis plaatsvinden. Aan het eind van de jaren '60 is er in een kleine 200 gemeenten een gecombineerde ARP- en CHU-lijst.

In 1968 wordt een ontwikkeling in gang gezet die snel resultaat zal afwerpen. Dan namelijk doen de drie landelijke partijtoppen een oproep aan het kader in gemeenten en provincies om tot nauwere samenwerking te komen. Men wil, gelet op de geringe impulsen die uitgaan van de gesprekken in de groep van Achttien, toch nog proberen iets positiefs in gang te zetten.

De provinciale organisatie in Friesland bijt de spits af. Dit is vooralsnog de enige provincie die gehoor geeft aan de oproep. *Mevrouw D. IJ. W. de Graaf-Nauta hierover:*

„Op 11 maart 1968 vond het eerste gesprek plaats tussen de voorzitters van de partijen. Dat leidde tot het besluit om de statenverkiezingen van 1970 in te gaan met één program. Een programcommissie ging aan het werk. Verdere besprekingen hadden tot gevolg dat men het eens werd over het voeren van één verkiezingsactie. Toen kwam de kardinale vraag: Moeten we dan ook niet met één lijst uitkomen? In de staten wordt straks met één program gewerkt, wees dan consequent en heb de moed om de

groep die het program waar wil maken voor de verkiezingen, als een eenheid aan de kiezers te presenteren. Er is over deze gedachte veel vergaderd en zwaar gediscussieerd. We hadden gelukkig daarvoor de tijd, zodat niemand het gevoel had „voor het blok te worden gezet”. De besturen en de kiesverenigingen reageerden positief op het voorstel: *één program, één actie, één fractie*. Vanwege de herkenbaarheid werd gekozen voor de naam AR/CH/KVP-lijst. De fractie hield deze naam vier jaar vast. Buitenstaanders maakten daar echter voor het gemak CCP-fractie van. Het was wat korter.

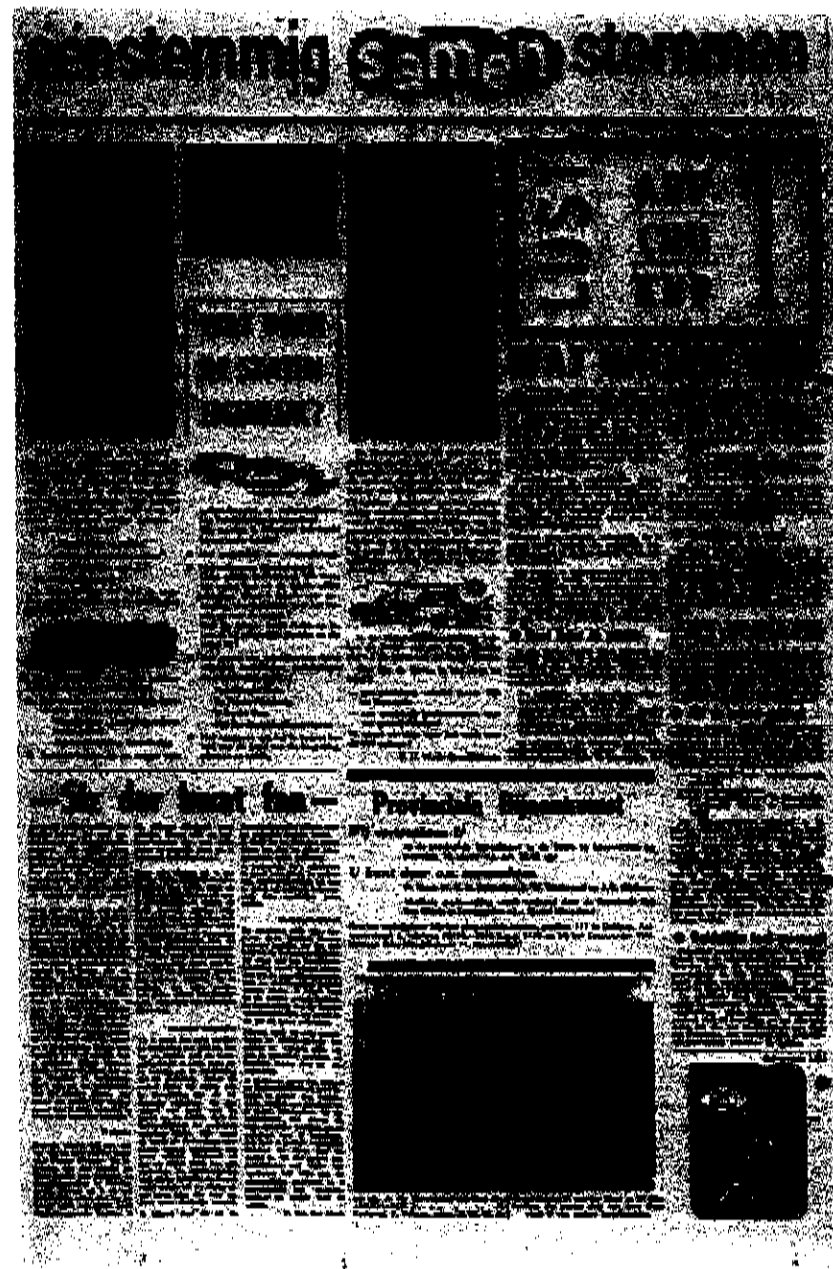
Het was tekenend dat men landelijk de Friese voortvarendheid met zorg gadesloeg. Je kon regionaal toch niet meer doen dan men landelijk al deed? Biesheuvel sprak in Dokkum en hij waarschuwde de Friezen niet te hard van stapel te lopen.

Spannend was het moment waarop we, enkele dagen na de verkiezingen met z'n vijftientigen als één fractie om de tafel zaten. De kiezers steunden ons in onze oproep: „Eenstemmig samen stemmen”. Nu was het aan ons om de eenheid waar te maken en er inhoud aan te geven. Ik werd gekozen als voorzitter (ben dat nu nog); een zware verantwoordelijkheid. Je weet dat het oog van vriend en vijand op de nieuwe ploeg is gericht en dat bij allen de vraag leeft: Lukt het? Wij geloofden er in alle opzichten in. We wilden *staan* voor het besluit plaats te nemen op één lijst. We voelden ons verbonden!

In het begin hebben we het niet gemakkelijk gehad. Over de Gedeputeerdenverkiezing moesten zware, ingrijpende en eensgezinde beslissingen worden genomen. Wij waren nu in de staten de grootste fractie, dat hield in initiatieven nemen en het hebben van een heel belangrijke stem in de besluitvorming van de staten. Wij hebben veel tijd nodig gehad om in zo'n grote groep goed met elkaar te leren werken, elkaar te leren kennen en naar elkaar toe te groeien. De fractie bestond, uiteraard, ook uit vogels van heel verschillende pluimage. Grote verschillen in leeftijd, achtergrond, afkomst, ervaring.

Eenwording is een groeiproces, je moet het leren en naast het theoretiseren moet je met elkaar bezig zijn in de praktijk. Mijn ervaring is dat dan blijkt dat veel problemen kleiner zijn, gemakkelijker oplosbaar of helemaal niet bestaan. Er staan meer leeuwen en beren vóór de weg dan òp de weg.”

Bij de statenverkiezingen van 1974 zullen nog vier provincies volgen met één CDA-lijst. In 1974 vindt ook in CDA-verband een congres plaats over de collegevorming in raden en staten. De verkiezingen worden een groot succes. Op gemeentelijk niveau verschijnt dan al in ruim 200 gemeenten, waar 2/3 van de kiezers woont, een CDA-lijst. In

Verkiezingskrant Provinciale Staten Friesland 1970.

1978 wordt in alle provincies een CDA-lijst uitgebracht, evenals in vrijwel alle gemeenten.

De landelijke bestuurdersverenigingen en de drie bladen blijven bij deze ontwikkeling niet achter. Op 1 januari 1977 fuseren de drie bladen „Gemeente en Gewest” (KVP), „Gemeentebled” (CHU) en „De Magistratuur” (ARP). Bestuursforum wordt opgericht. Het blad is thans het grootste in zijn soort met een oplage van ruim 7.500. Een jaar later volgden de verenigingen: de Vereniging van Christen-Democratische Gemeente- en Provinciebestuurders wordt opgericht.

De ontwikkeling is aan de basis toch snel gegaan na 1968. Nog twee illustraties van hoe het plaatselijke bestuurders is vergaan in het aanknopen van onderlinge contacten.

Drs. J. J. F. M. van der Heijden beschrijft hoe in de Brabantse Staten vanuit de PCG-fractie (vier man) in januari 1972 contact wordt gezocht met de KVP-fractie (47 van de 75 leden):

„Dat deed destijds de voorzitter van de PCG-fractie, K. de Geus aldus: „Ofschoon de vraagstukken die zich bij het besturen van een provincie voordoen, zo op het eerste gezicht niet spectaculair lijken, ervaren wij toch steeds meer, dat veel studie moet worden gedaan om een zinnige inbreng te leveren.

Het effect zou groter en wellicht daardoor waardevoller kunnen zijn als de voorbereiding in groter verband zou kunnen plaatshebben. Dit is een zakelijke reden om in de Staten van Brabant een grotere samenwerking te zoeken met anderen. Er is echter ook nog een andere reden die ons tot deze samenwerking als het ware uitnodigt. Wij menen ervan te mogen en te moeten uitgaan, dat de KVP in Brabant met ons het Bijbels getuigenis van Gods Beloften en Geboden van beslissende betekenis acht, zowel voor de overheid als voor mens en maatschappij, dat zij met ons als haar roeping in de politiek ziet het najagen van gerechtigheid en van naastenliefde. Andere berichten van de laatste tijd ten spijt, houden wij eraan dat onze partijen zich op deze noemer zullen vinden. Dit brengt ons ertoe voor onze provincie, voorzover het betreft het provinciaal bestuur, de KVP uit te nodigen tot overleg over de wijze waarop op korte termijn een vorm van nauwere samenwerking is te bereiken.”

Tenslotte het verhaal van *mevrouw T. Bot-van Gijzen* over de verdelingen en moeiten in Muiden:

„Binnen de ARP wilde men toch wel graag zekerheid over de intenties van beide andere partijen. Gezamenlijk het evangelie als uitgangspunt hebben is natuurlijk prachtig, zagezegd een eerste voorwaarde, maar

daarmee ben je er nog niet. Veel belangrijker is de vraag: bedoelen we er in de praktijk hetzelfde mee. De landelijke ontwikkelingen stelden ons weinig gerust. Plaatselijk zouden we dan ook geen CDA gaan oprichten, maar pogen te komen tot het vormen van de CDM (Christen-Democraten Muiden). Lang voordat er binnen het CDA gezwogen werd op een Program van Uitgangspunten hebben wij gepoogd vanuit de begrippen „gerechtigheid, vrede en naastenliefde” een soort basisfilosofie te ontwerpen en van daaruit lijnen door te trekken naar een program. De ARP was enthousiast. Voor de meer behoudenden herinnerden de klanken aan de tale Kanaans, de meer progressieven zagen nieuwe mogelijkheden voor evangelische politiek. Enkele KVP-ers werkten enthousiast mee, anderen verklaarden verbouwereerd het niet zo te kunnen volgen. De CHU zag de noodzaak niet zo. Maar als het terwille van de eenwording nodig was, dan moest het maar. Samengaan was in hun visie een kwestie van geven en nemen. De interesse steeg bij het maken van de concrete programpunten. De meest radicale puntjes werden wat af geslepen. Er werd wat gegeven, er werd wat genomen. Onofficieel was er nog wel wat twijfel over de vraag of we werkelijk een eenheid vormden op basis van eenzelfde uitgangspunt of dat het gezamenlijk uitgangspunt door anderen gehanteerd werd als motief om eendrachtig meer zetels te behalen. Toch nam dat niet weg dat er al werkend toch iets van een band begon te ontstaan en de officiële papieren de toets der kritiek glansrijk konden doorstaan. Christen-democraten gingen hiermee in 1974 gezamenlijk de verkiezingen in, voerden een geweldige campagne en boekten een volle zetel winst.”

—*De secretaris vertelt*

Mr. J. Krajenbrink heeft de totstandkoming van het CDA achter de schermen van nabij meegemaakt. Hij schreef ons onder meer uitvoerig over het functioneren van het CDA-secretariaat en zijn contact met voorzitter Steenkamp:

„Vanaf 1973 vormde het CDA een zelfstandig bestuurlijk lichaam met een eigen secretariaat. Het bestuursorgaan beoogde een eigen motorieke functie te hebben ten behoeve van het CDA en dat vergde onder andere ook de opbouw van het eigen secretariaat, dat die motoriek moest aanzwengelen. Niet in de zin van een volstrekt zelfstandig vierde secretariaat naast de reeds bestaande drie partijsecretariaten, wel het secretariaat van het CDA als gemeenschappelijk orgaan met het oog op de toekomstige fusie.

De opbouw van het CDA-secretariaat begon vanaf het nulpunt. Personeel bestond het secretariaat in de eerste jaren uit ondergetekende met als secretaresse eerst mej. M. van der Pol, later mevr. J. A. Kroon-Omvlee. Zoals gezegd: het was niet de bedoeling het secretariaat van het CDA uit te bouwen tot een volledig partijsecretariaat. Dit betekende dat diverse activiteiten, die in CDA-verband plaatsvonden, gedelegeerd moesten worden aan één der drie partijsecretariaten. Slechts zeer langzaam breidde de beschikbare man- en vrouwkracht op het secretariaat zich uit. Vanaf 1976 kon er een tweede secretaresse worden aangetrokken (mev. P. J. A. van der Zande) en eerst in 1977 kon een adjunct-secretaris worden benoemd (mr. J. W. R. de Savornin Lohman). Pas in 1979 werd een derde secretaresse aangetrokken op parttime basis (mevr. M. J. Voerman-Nieuwenhuysse). Een van de problemen was dat de buitenwacht in toenemende mate veronderstelde dat het CDA reeds een eenheid was met een groot eigen secretariaat. Met name was dit het geval na de verkiezingen van 1977. In de publiciteit was er primair sprake van „het CDA”, en in sterk verminderde mate van de drie partijen. Men richtte zich derhalve voor tal van zaken tot het secretariaat van het CDA, dat daartoe echter niet geëquipeerd was.

Het reeds gesignaleerde feit, dat vele activiteiten gedelegeerd waren aan de afzonderlijke partijsecretariaten, i.c. functionarissen daarvan, zonder dat daarmee een hiërarchische lijn bestond maakte bovendien de werkzaamheden er niet overzichtelijker op en deed gemakkelijk de greep crop verliezen. Voor de CDA-secretaris was het in dit geheel uiteraard noodzakelijk met alle betrokken partners een goede relatie te onderhouden. Zijn eigen functioneren was daarvan in belangrijke mate afhankelijk, maar ook het functioneren van het secretariaat naar buiten. Tegelijkertijd was het ongewenst een nadrukkelijk bijzondere relatie te onderhouden met de partij van mijn eigen herkomst, de ARP. Dat zou immers een probleem opleveren in de verhouding tot CHU en KVP, en later de rechtstreekse leden.

De CDA-secretaris, evenals de CDA-voorzitter, diende personificatie van het CDA zelve te zijn. Ik realiseer mij dat dit in zekere zin een vreemding heeft opgeleverd van de ARP, al zijn daarbij de grenzen stellig niet overschreden. Ondanks stevige meningsverschillen zijn de persoonlijke verhoudingen goed overeind gebleven. Dit geldt ook ten aanzien van CHU en KVP. Het was uiteraard niet moeilijk om in conflict te komen. Dan weer deze dan weer gene partij respectievelijk partijsecretariaat blokkeerde een weg en dan diende het secretariaat van het CDA te zorgen voor oplossing en compromis. De rol van de CDA-secretaris was die van duwer en trekker, van psycholoog die de relevante achtergronden moest kennen en op grond daarvan de juiste weg moest proberen in te

slaan. Hoe blijft het CDA de moeite waard en hoe kan dat doel vanuit de gegeven situatie het best worden bereikt? Ziedaar de regelmatig terugkerende probleemstelling. Bij dit alles was het een voorname zorg de persoonlijke integriteit te bewaren.

Relatie met Steenkamp

In dit geheel vormde uiteraard een belangrijke taak die van het ondersteunen van de voorzitter. Mijn relatie met Steenkamp is op een enkel incident na steeds uitstekend geweest. Hij was overigens niet de ideale voorzitter zoals een secretaris die zich kan wensen. Een belangrijk negatief gegeven daarbij was dat zijn hoofdfunctie lag in Eindhoven als hoogleraar aan de TH. De communicatie verliep derhalve noodzakelijk via de telefoon. Nu was Piet iemand die veel belde, en bovendien lang belde. Een telefoongesprek met Piet was zelden korter dan een kwartier. Hij stelde het bovendien ook zeer op prijs om gebeld te worden. Als ik af en toe vroeg naar zijn relatie met deze of gene was bijvoorbeeld het antwoord: „Slecht, hij belt me nooit”. Ik denk dat dit trekje eigen is aan KVP-ers. De top van de KVP onderhield een vrijwel ononderbroken telefonisch

V.l.n.r.: mr. J. W. de Savornin Lohman, mr. J. Krajenbrink, dr. P. A. J. M. Steenkamp en mr. A. A. M. van Agt (foto: Nick Morelis).

circuit, vooral in weekenden. In de ARP bijv. lag dat geheel anders. Dit verschil in de wijze van met elkaar omgaan kon ook gemakkelijk aanleiding geven tot communicatiestoornissen. Was iets nu afgesproken of niet? Was het op een vergadering aan de orde geweest of was er slechts een telefonische afspraak gemaakt tussen deze en gene?

Steenkamp bemocide zich relatief weinig met de echte partijorganisatie en was ook niet in alle voor vergaderingen geagendeerde punten geïnteresseerd. Daar stond tegenover dat hij langs ingewikkelde wegen de conflicterende partijen dikwijls tot een vergelijk wist te brengen.

Steenkamp is een zeer gedreven mens. Hij had eigenlijk altijd haast. Dat had iets paniekerigs waar niet iedereen even goed tegen kon. Het hield er echter wel de vaart in. Dat was ook wel nodig omdat het dagelijks bestuur, waarin de drie partijen in feite met elkaar in onderhandeling waren, zichzelf nogal eens blokkeerde.

Tevens was Piet erg gevoelig voor sfeer. Wanneer hij een vergadering niet had bijgewoond en ik hem nadien informeerde, was zijn eerste vraag: „Hoe was de sfeer?” Wanneer de sfeer goed bleef was het grote doel gehaald. De uitkomst van de besluiten was uiteraard niet onbelangrijk maar van later orde. Ik meen dat deze benadering in een fusie-groeiproces als door het CDA doorgemaakt, een juiste is. Met name aan de goede verhoudingen hebben Piet en ik ieder op eigen wijze dan ook veel tijd besteed, zij het met wisselend succes.

Het CDA was Piets levensvervulling en levenswerk. Ik heb grote bewondering voor de enorme inzet die hij ten toon heeft gespreid. Ongetwijfeld beschikt hij over zoets als een charisma. Hij weet een zaal te bezielen, is voor de achterban de personificatie van het CDA en heeft een nationale autoriteit. Deze feiten maakten hem tot de permanente factor in het CDA die we broodnodig hadden. Weinig andere top-figuren zijn er in geslaagd op deze wijze primair als CDA-man of -vrouw naar buiten te treden.”

f. De samenwerking tussen de wetenschappelijke instituten vanaf 1972

De wetenschappelijke instituten van ARP, KVP en CHU, de Dr. A. Kuypersstichting, het Centrum voor Staatkundige Vorming en de Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohmanstichting, hebben al vroeg gekozen voor een stimulerende rol in de groei naar het CDA. Centrumvoorzitter dr. G. H. Veringa: „De besturen en directies van de instituten hebben in de voorste geleerden gestreden.” Het meest tastbare bewijs daarvan zijn de rapporten die de afgelopen jaren zijn gepubliceerd en de rapporteurschappen en secretariaten van CDA-commissies zoals ten behoeve van de Achttien, de Contactraad, verkiezingsprogramma's,

Program van Uitgangspunten, PPAC, Grondslagcommissie, de CDA-bestuurdersvereniging; voorts de ad hoc adviezen aan partijleden en partij kader. Minder zichtbaar, maar van groot belang is dat de studiecmissies van de instituten vanaf 1972/73 worden samengesteld uit leden van de drie partijen. Daardoor krijgen steeds meer mensen de gelegenheid elkaars achtergrond beter te leren kennen.

Al vanaf 1972 publiceren de drie instituten vrijwel niet meer afzonderlijk. Tevens zouden ook geen afzonderlijke studieconferenties meer worden gehouden doch slechts gezamenlijke studiedagen. Het contact tussen de drie werd geïnstitutionaliseerd in het zogenaamde Voorzitters- en Directeuren Overleg (VDO) dat tenminste zesmaal 's jaars bijeenkomt. Later, in 1977, wordt deze samenwerking geformaliseerd in de Stichting Studie Centrum CDA. Vanaf 1972 tot 1980 waren in dit overlegorgaan als voorzitters achtereenvolgens betrokken van de zijde van de Dr. Kuypersstichting J. Smallembroek (tot december 1974), mr. J. H. Grosheide (tot juni 1977), prof. mr. P. H. Kooijmans; van de zijde van de Lohmanstichting dr. I. M. Th. Diepenhorst (tot 1975) en prof. dr. E. Bleumink; van de zijde van het Centrum al die jaren door dr. G. Veringa. De drie directeuren waren mr. W. C. Hoogendijk, in 1975 opgevolgd door drs. A. M. Oostlander, mevrouw E. Sleijser-Tegelaar en mr. F. A. Bibo.

Een van de eerste gezamenlijke rapporten is de nota „Gerede Twijfel, een bijdrage aan de discussie over de perspectieven van de economische groei” van augustus 1974. De nota krijgt veel publiciteit. Een ander belangrijk rapport uit de beginjaren is het door Hoogendijk en Veringa geschreven „Plichten en perspectieven”, dat in het beraad van Berg en Dal eind 1975 – bij gebrek aan een Program van Uitgangspunten – met de nota van de Contactraad wordt opgevoerd als een profielschets van het CDA, waar CDA-vertegenwoordigers zich aan gebonden moeten weten.

De werkzaamheden van de drie instituten worden vanaf eind 1973 in secties ingedeeld: een buitenland-, een sociaal-economische-, een sociaal-culturele- en een binnenland-sectie. Elk van de secties wordt bemand met drie leden vanuit de drie instituten en met stafleden die op het betreffende gebied werkzaam zijn. Ook op het bestuurlijk niveau wordt de samenwerking opgezet. Mr. F. A. Bibo wordt de vertegenwoordiger van de drie instituten in het CDA-bestuur.

De positie van de Kuypersstichting is al die jaren een wat andere geweest dan van haar zusterinstellingen. Er is een andere traditie en de Kuypersstichting is vooral qua mankracht in staat geweest het leeu-

wendeel van de gezamenlijke werkzaamheden voor haar rekening te nemen. Dit is onder leiding van Hoogendijk als directeur vanaf 1973 heel bewust in gang gezet. *Hoogendijk:*

„Voor de totstandkoming van het CDA heeft de Kuiperstichting mijns inziens een bijzondere betekenis gehad, omdat wij een zelfstandig instituut waren dat zich financieel het één en ander kon veroorloven en dat beschikte over een vergelijkenderwijs sterke staf. Zowel bestuur als staf waren het CDA loyaal toegedaan. Daardoor was het mogelijk één van de medewerkers, Krajenbrink, gedurende twee jaar, van medio 1973 tot medio 1975, ten laste van de Kuiperstichting ter beschikking te stellen van het CDA voor de opbouw van het secretariaat. Het ging volstrekt van harte en in eigen kring probleemloos. Ik denk, terugziende op de historie, dat wij toen een daad hebben gesteld die ook voor de latere ontwikkeling van het CDA van grote betekenis is geweest.”

Deze houding van de Kuiperstichting is niet door iedereen in de ARP begrepen. De benaderingen van het CDA verschilden, vooral in de beginjaren. *Krajenbrink:*

„Binnen de Kuiperstichting heerste een wat ander klimaat dan in de ARP. Zowel naar inhoud als naar vormgeving was onzes inziens een algehele heroriëntatie noodzakelijk en wij kwamen als staf van de Kuiperstichting tot de conclusie dat de besprekingen tussen ARP, CHU en KVP met kracht moesten worden bevorderd. De bestaande partijpolitieke formaties waren zich aan het overleven; de geheel eigen problemen van de laatste decennia van de eeuw zouden niet kunnen worden aangevat vanuit een bestel dat zijn rechtvaardiging vond in maatschappijstructuren van 30 tot 100 jaar geleden. De ARP zou ongetwijfeld in staat zijn nog wel een aantal jaren een vruchtbaar bestaan te leiden; van CHU en KVP kon dat niet gezegd worden. Wanneer we grote groepen kiezers voor de christelijke partijformatie willen behouden, zo redeneerden wij, dan moet dus bovendien met spoed tot zaken worden gekomen.”

De traditie van het Centrum voor Staatkundige Vorming is anders dan die van de Kuiperstichting, waar de nadruk lag op het in grote zelfstandigheid opstellen van rapporten. Het Centrum kent namelijk ook een accent op het fractie-advieswerk. De combinatie van fractie-advieswerk en studiewerk geeft aan de wetenschappelijke arbeid een eigentijds politiek accent mee. Het Centrum kent een beperkt aantal typisch op de fractie gerichte adviesgroepen.

De Lohmanstichting, de kleinste van de drie, moet het doen met

slechts één directeur, die tevens de nodige arbeid in de sectoren als stafmedewerker op zich neemt. Dat kon ook in deze stichting, omdat juist daar vanuit haar traditie het accent lag op vrijwillige medewerking van vele deskundigen, ook in functies als secretaris/rapporteur van studie- en adviesgroepen. De nadruk lag in de Lohmanstichting ook sterk op het studiewerk in directe combinatie met het fractie-advieswerk. Een tweerichtingsverkeer dat zijn hoogtepunt vond in tal van commissies, waarin deskundigen hun kennis „leverden” aan de leden van de CHU-fractie en waarin de fractieleden hun lijn met het „veld” openhielden en vernamen wat daar leefde.

Enige van de meest invloedrijke rapporten van de laatste jaren zijn geweest: „Gerede Twijfel” uit 1974, „Plichten en perspectieven, aanzet voor een profielschets van het CDA” (1975), „Grondeigendom en grondbeheer, een opdracht voor individu en gemeenschap” (1975), „Samen verantwoordelijk voor het onderwijs” (een commentaar op de Contourennota, 1976), „Op het goede spoor, aanzet tot een beter binnenlands bestuur” (voorjaar 1978), „Gespreide verantwoordelijkheid, een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde” (najaar 1978), „Vrede en Veiligheid” (1979). Ook de door de instituten uitgegeven bladen (AR-Staatkunde, Politiek Perspectief en het Christelijk-Historisch Tijdschrift) en het in samenwerking met de Bestuurdersvereniging uitgegeven Bestuursforum leveren voortdurend bijdragen aan de inhoudelijke discussies binnen het CDA.

g. Het CDA-Vrouwenberaad: oktober 1973

Op 8 oktober 1973 wordt het CDA-Vrouwenberaad opgericht. Initiatiefneemster is *Haty Tegelaar-Boonacker*, presidente van de CH-Vrouwen:

„Het was vooral het werken met elkaar waardoor veel waardering voor elkaar ontstond. Politieke verschillen bleken weinig relevant, het uitgangspunt was hetzelfde, zodat in die tijd mijn stelling luidde: de verschillen tussen CHU-, KVP- en ARP-bronnen zijn niet groter dan de verschillen binnen die partijen.”

Het goede onderlinge contact in de Nederlandse sectie van de Europese Vrouwen Unie (EVU) is de eerste aanzet tot oprichting van het CDA-Vrouwenberaad. De EVU wordt in 1953 opgericht, maar vanuit Nederland wordt aanvankelijk hieraan alleen deelgenomen door

KVP-vrouwen. Bekende namen uit die tijd: mr. Sijs Sutorius-Alting van Geusau, Mies van Mierlo-Mutsaerts, mr. Agnes Nolten, mr. Nerty de Vink en drs. Mies Rohling-van Spanje.

In 1955 sluiten de AR-vrouwen zich aan bij de Nederlandse sectie. Bekende namen hier zijn o.m. dr. Gesina van der Molen, dr. Fenna Diemer-Lindeboom en mr. Wimmie Derksen-Koppe, later ook Ina Scholten.

In het midden van de jaren zestig volgen de CH-vrouwen: mr. Hannic Pelleboer-Beuker, Haty Tegelaar-Boonacker, Beatrice Bos-Bearnink en Heidi van Riet-Augsburger.

De positie van de vrouwen in hun partijen is nogal verschillend. Zo bestaat de Centrale van CH-Vrouwen al sinds 1935 als zelfstandige organisatie. In de ARP heeft het tot 1963 geduurd voordat de eerste vrouw in de Tweede Kamer was gekozen: mr. Jacqueline Rutgers.

De toegang van vrouwen tot politieke functies was door de Deputaten-vergadering van de ARP van 1921 versperd. Kiesverenigingen mochten geen vrouwen kandidaat stellen. In 1953 wordt dit besluit vernietigd. Maar dan duurt het nog tot 1959 dat voor het eerst een vrouwelijk anti-revolutionair gemeenteraadslid wordt gekozen.

De CHU had al vanaf 1921 vrouwen in de Kamer, t.w. mr. Frida Katz en na de oorlog mr. C. W. I. Wittewaall van Stoerwegen. De KVP levert naast een aantal kamerleden de eerste vrouwelijke bewindslieden: de staatssecretaris dr. Anna de Waal in 1952 en in 1956 minister dr. Marga Klompé.

De contacten binnen de Nederlandse sectie van de EVU worden vooral in de jaren zestig zeer intensief. Er komt een jaarlijkse studiedag. De onderwerpen verschuiven langzaam maar zeker van het Europese toneel naar binnenlands politieke vraagstukken. In 1971 publiceert de sectie een nota over de partijvernieuwing in Nederland en zij biedt deze nota aan de partijbesturen van KVP, ARP en CHU aan.

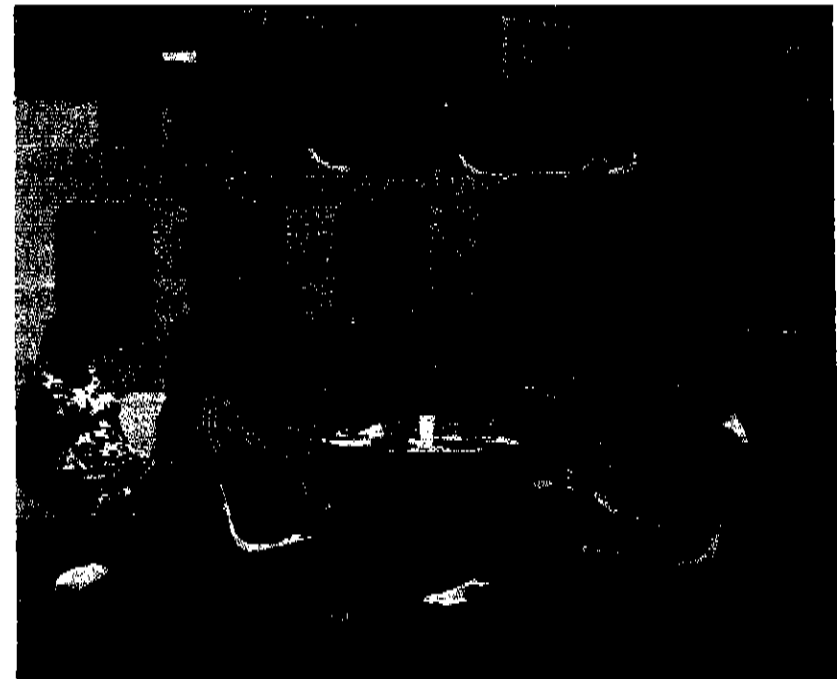
Deze lijn wordt krachtig voortgezet op de eerste vergadering van het Vrouwenberaad in oktober 1973. Men richt zich tot de drie partijen met het verzoek meer haast te maken met de eenwording. Maar met dit accent op de CDA-discussie gaat men intern ook de mociten en de spanningen ervaren die zich in de moederpartijen voordoen. *Annelies van den Beld-Pott:*

„De startactie en wederzijdse kennismaking vormden de basis voor een samen verdergaan. Soms hardhollend-eensgezind, dan weer schuchter en afremmend. Maar helaas, wat in de EVU-contactentijd ondenkbaar was:

achterdochtige gedachten kwamen ook boven drijven. Ik heb mij wel eens afgevraagd of de verdelingsmechanismen van de mannenwereld op een gegeven moment ook tot een aantal van de CDA-vrouwen waren doorgedrongen. Have en goed moest worden verdedigd. De slogan „zo ligt het nu eenmaal bij ons in de partij en daar moet ieder voor wijken” deed helaas opgeld. Dit werkte niet altijd stimulerend en inspirerend”.

De CHU- en KVP-vrouwen wensen op een zeker moment met de eenwording vooruit te lopen op de drie partijen. De ARP-vrouwen zijn daar tegen. *Truus Bot-van Gijzen:*

„Vanuit een bepaalde visie niet gek bedacht misschien, maar binnen het ARVC voelden we, gesteld dat dit organisatorisch en statutair mogelijk geweest zou zijn, er niets voor haantje de voorste te zijn op weg naar het CDA. Samen denken moet, samen werken mag, daar waar het kan, besluiten worden niet genomen zonder terugkoppeling naar de leden van het ARVC en buiten medewerkers van de partij. Zo was ons parool. Reden

1975 Internationaal Jaar van de Vrouw: een gedeelte van de CDA-stand op de Emancipade in Utrecht. In het midden mevr. Westhoff-Hubée, voorzitter van de ARVC (foto: Nederlandse Gedachten).

voor frustraties bij hen die hierin liever vandaag dan morgen verandering brachten."

De CDA-vrouwen timmeren in de jaren na 1973 flink aan de weg. In 1975 - het Jaar van de Vrouw - publiceert het Vrouwenberaad de nota „Samen op weg naar een verantwoordelijke maatschappij”, waarin een begin wordt gemaakt met het denken over emancipatieproblemen in CDA-verband. Op een studiedag in 1976 over „Het onvolledige gezin” ontdekt men dat daar allerm minst eensgezindheid is over de vraag: wat is een gezin? Het is de aanleiding voor de discussienota over het gezin, die wordt opgesteld door een werkgroep van het CDA-Vrouwenberaad, met belangrijke ondersteuning van Eske Sleijser-Tegelaar, de directeur van de Lohmanstichting. De nota krijgt buitengewoon veel publiciteit, maar ontmoet in CDA-kring ook kritiek. Het blijkt derhalve een goede discussienota te zijn.

De aandacht wordt de laatste jaren vooral gericht op de positie in het gefuseerde CDA. De vrouwen willen zelf een aparte organisatie, die onder meer de „voorportaal”-functie voor vrouwen, die nog in veel geringere mate dan mannen in het CDA actief zijn, kan vervullen. Maar zij wensen wel duidelijke financiële en bestuurlijke relatie met de partij. De ARP is sterk gekant tegen een aparte organisatie voor vrouwen, omdat zij de nadruk legt op de eenheid van organisatie in de partij. Niettemin: de CDA-vrouwen worden een eigen organisatie, zij het nauw gelieerd aan het CDA.

In 1978 treedt het CDA-Vrouwenberaad uit de EVU, omdat sinds 1975 een sectie UFCO (Union Feminine CD) in EUCD-verband werkzaam is. Tevens wordt met het oog op de Europese verkiezingen in 1978 te Straatsburg een sectie Vrouwen van de EVP opgericht; Annelies van den Beld-Pott wordt daarvan vice-voorzitter.

Tenslotte nog twee reacties op de recente ontwikkelingen binnen het CDA-Vrouwenberaad. *Annelies van den Beld-Pott:*

„Naar mijn idee is er een geleidelijke groei op gang gezet. Stap voor stap leerden we elkaar kennen en waarderen. We ontdekten, dat we politiek bij elkaar horen, hoe verschillend we ook zijn en blijven. Opgegroeid als katholiek meisje zal ik nooit een protestants-christelijke vrouw worden. Ik wens mezelf te blijven met mijn eigen geloof, trouw te blijven aan mezelf en aan wat me dierbaar is, met vallen en opstaan. We ontmoeten elkaar als mensen met begrijpelijke idealen, die elkaar de ruimte geven,

accepteren en waarderen, waarbij ik het zo verschillend zijn als een positieve noot ervaar.”

Truus Bot-van Gijzen:

„Lukt het de vrouwen beter een eigen geluid te produceren dan de rest van de partij of is ook bij hen de gematigdheid troef? Veel valt er nog niet over te zeggen. Gematigdheid en conservatisme verdragen zich niet met de emancipatiegedachten en zullen, zeker waar het zaken betreft die de vrouwen aangaan, niet zo zeer aan de orde zijn. Meer risico lopen de vrouwen te vervallen in geforceerde progressiviteit. De eerste tekenen daarvan zijn te vinden in de brochure „Het gezin: samen leven in verantwoordelijkheid”. Een pluspunt is dat er bij vrouwen een duidelijker vraag is naar de betekenis van uitgangspunten en de doorwerking daarvan naar de praktijk.”

b. Woudschoten

Wij pakken de draad weer op nadat medio 1973 het bestuursorgaan wordt ingesteld dat hard aan de slag gaat om de opdrachten van Unie- en partijraden uit te werken. Het eerste congres nadert snel: 23 augustus 1975 zou het zover zijn. Maar de aanloop naar het congres verloopt minder rimpelloos dan in 1974 was te voorzien. 1975 wordt het beslissende jaar voor het CDA: eerst in februari de conference te Woudschoten, dan het vertrek van De Zeeuw in maart, het dispuut Andriessen-Aantjes in Hervormd Nederland in juli, de „Bergrede” van Aantjes op het congres en de afgewezen motie-Borgman over de aanspreekbaarheid van CDA-vertegenwoordigers in augustus. Dan de brief van Albeda, Hoogendijk c.s. aan het AR-Partijbestuur over de ontstane impasse. De extra-partijraadsvergadering van de ARP in september te Rotterdam, de noodprocedure van de KVP, de conclusies van Berg en Dal en Haafden (de verschillen zijn geen beletsel voor één lijst) en tenslotte de bevestiging van deze conclusies in anti-revolutionaire kring op de partijraad in Hoogeveen.

De partijorganen nemen in de loop van 1974 de federatiestatuten aan, maar zij amenderen deze ieder op verschillende wijze. Daardoor komen verschillende versies van de statuten in de eindstemming in de drie partijen. Een conference, bestaande uit zo'n 75 vertegenwoordigers van de drie partijen, wordt bevoegd verklaard namens de drie partijen tot een eensluidende formulering te komen. Deze conference wordt op 21 en 22 februari 1975 in Woudschoten belegd. Aan de orde

komen o.a. de precieze omschrijving van de grondslag, de positie van de secretaris (gekozen of benoemd), een beslissing over het uitkomen met één lijst. *Krajenbrink:*

„Ofschoon er op het desbetreffende weekend op een of andere manier best een gezellige sfeer heerste, openbaarden zich tijdens deze conferentie ook in alle scherpheid de tegenstellingen die zich ook reeds eerder in het bestuursorgaan hadden voorgedaan. Voortdurende schorsingen, afzonderlijk beraad, instelling van werkgroepjes ter voorbereiding van compromissen etc. Dit alles gelardeerd met zeer persoonlijke en menselijke feitelijkheden die nu eenmaal eigen zijn aan een bijeenkomst met zoveel mensen op zo weinig vierkante meters terzake van zoveel emotioneel geladen vragen. Wij hadden de zaal besproken tot zaterdagmiddag 5 uur. Zaterdagavond om 9 uur was er nog geen overeenstemming over de datum inzake de ene lijst. Getergde journalisten, uitgehongerde deelnemers, commotie alom. Wij moesten het conferentieoord verlaten en ik was reeds bezig om een voortzetting van de vergadering te organiseren in het KNVB-sportcentrum, dat in de directe nabijheid was gelegen. Gelukkig kwam het vergelijk via geven en nemen nog juist op het laatste moment tot stand en kon worden geconstateerd dat op alle punten overeenstemming was bereikt. Dramatische momenten, dat zeker!”

Op de conferentie wordt overeen gekomen dat het door kandidaten te ondertekenen politieke werkprogramma zal worden voorafgegaan door de volgende overwegingen:

- a) Het samenbindend element en het herkenningspunt zijn onze politieke strategie, ons actieprogramma en ons beleid, zoals wij die als antwoord aan de Evangelische oproep blijvend vorm willen geven.
- b) Het CDA aanvaardt het Evangelie als richtsnoer voor het politieke handelen.
- c) Het CDA wil streven naar een maatschappij waarin de Bijbelse gerechtigheid meer gestalte krijgt, de mens zijn vrijheid en verantwoordelijkheid beter kan beleven en waarin het welzijn van allen wordt gediend.
- d) Het CDA richt zich tot het gehele Nederlandse volk zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke groepering.

Het is een bevestiging van de kern van de nota van de Contactraad en van de in de loop van 1973 op basis van deze nota aanvaarde resoluties.

Toch zijn de partijen nog niet ten volle overtuigd. Een stroming-Beernink in de CHU verlangt genoegdoening op het punt dat onder het Evangelie ook het Oude Testament verstaan dient te worden. Men komt elkaar tegemoet: Beernink krijgt een voetnoot in de federatiestatuten. *Janssen van Raay:*

„Wie had toen ooit kunnen bevroeden dat in de uiteindelijke fusiestatuten „het Evangelie” vervangen zou worden door „de Heilige Schrift”. Ware die term toen gebruikt, de voetnoot-Beernink zou nooit de federatiestatuten gesierd hebben.”

Ook in de KVP heerste nog geen eensgezindheid. Vice-voorzitster mevrouw mr. J. J. M. S. Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn:

„Dat het verschil van inzicht binnen de KVP over grondslag en koers van de KVP en/of het CDA nog steeds niet echt was opgelost, bleek naar buiten pas na de conferentie in Woudschoten. Intern was de discussie steeds voortgegaan, omdat De Zeeuw en de zijnen in hoog tempo een open partij wilden oprichten met een vooruitstrevend politiek programma. In het bestuursorgaan van het CDA bleek echter, dat het tempo, waarin het CDA tot stand zou komen, niet hoog zou zijn, de mate van openheid niet groot, en een gezamenlijk vooruitstrevend programma leek verder weg dan ooit door de rol van oppositie die de CHU voerde tegen het kabinet-Den Uyl. Bovendien werd, naarmate de KVP bij ARP en CHU aandrong op een voornamelijk programmatische benadering van het nieuwe CDA, de achterdocht bij de ARP groter, en legde de ARP steeds meer nadruk op de Evangelische grondslag.

Velen binnen de KVP, waaronder Andriessen en een groot deel van het dagelijks bestuur, waren ervan overtuigd – niet in de laatste plaats door contacten met mensen als Aantjes, Hoogendijk, Kuiper, De Koning, Van Verschuier, mevrouw Tegelaar etc. – dat een duidelijk Evangelisch uitgangspunt tot een vooruitstrevend programma zou moeten leiden, maar anderen, waaronder De Zeeuw, een aantal NKV-ers en jongeren, waren zeer bezorgd dat het zou leiden tot een conservatief christelijke partij, het Duitse „CDU-syndroom”.

In anti-revolutionaire geleerden blijft de argwaan. Ad Schouten, Kamerlid voor de ARP, is met enkele andere ARP-Kamerleden verontwaardigd dat het CDA toch afglijdt naar een open partij. In de fractie had Schouten verschillende keren te kennen gegeven dat hij voor het lidmaatschap zou bedanken wanneer de ARP de formulering van het uitgangspunt, zoals in Woudschoten overeengekomen, zou aanvaar-

den. Er is nog sprake geweest van een open brief van Schouten en collega-kamerleden aan de kiesverenigingen. Maar onder druk van Aantjes (de opstellers vreesden dat hij zou aftreden bij publikatie) en de partijleiding is dat niet doorgegaan. De anti-revolutionaire kiesverenigingen aanvaardden Woudschoten met grote meerderheid. Schouten treedt daarop af.

Inzake de datum waarop besloten moet worden tot de ene lijst wordt tijdens de conferentie te Woudschoten overtuigd dat september 1976 als uiterste termijn moet worden gezien. De bevoegde partijorganen zouden in hun voorjaarsvergadering 1976 moeten vaststellen of aan de voorwaarden (de „politieke hypotheek”) voor een gemeenschappelijke lijst wordt voldaan.

Op 25 april 1975 wordt formeel tot de federatie besloten. Maar de pijn is daarmee niet uit de lucht. De gebeurtenissen zouden dit voorjaar elkaar als in een kettingreactie opvolgen. De geest van de nota van de Contactraad en ook van Woudschoten is dan ver weg.

i. Vertrek De Zeeuw

In maart stapt KVP-partijvoorzitter De Zeeuw op. Hij zou later alsnog proberen terug te keren en presenteert zich als tegenkandidaat tegenover W. J. Vergeer, de kandidaat die na De Zeeuws vertrek door het bestuur wordt voorgedragen. De Zeeuw verliest en verdwijnt uit de KVP en het CDA. *Mevrouw Leyten:*

„De Zeeuw had achteraf spijt van zijn instemming in Woudschoten en vond, dat hij te ver was gegaan. De KVP kon dit van zijn voorzitter niet tolereren, althans diegenen niet die wel vertrouwen hadden in de toekomst van zo'n CDA. Ook de jaren slepende discussie binnen de KVP was in Woudschoten beslecht en kon niet heropend worden op straffe van niet doorgaan van het CDA. De Zeeuw vond voor zijn opvattingen, dat ondanks Woudschoten de KVP moest worden omgevormd tot een open programpartij daarom onvoldoende steun binnen Dagelijks Bestuur en Partijbestuur. De Zeeuw trad af, toen het Partijbestuur weigerde zijn voorstellen als alternatief aan de Partijraad voor te leggen, omdat het deze beschouwde als in strijd met de afspraken van Woudschoten, waar de KVP concessies had gedaan, maar ARP en CHU zeker niet minder. Het Partijbestuur stelde daarop de betrekkelijke buitenstaander W. J. Vergeer als kandidaatvoorzitter aan de Partijraad voor. De Zeeuw werd door anderen als tegenkandidaat gesteld om op die manier toch de Partijraad om een uitspraak over zijn alternatieve voorstellen te vragen. De Partij-

raad heeft die voorstellen op 23 juni 1975 in Breda in grote meerderheid afgewezen, met het compromis van Woudschoten ingestemd en Vergeer als voorzitter gekozen. De Zeeuw verliet daarop de KVP. Politieke motieven (de progressieve ideeën van De Zeeuw) hebben hierbij geen rol gespeeld, wat daarover ook is gezegd en geschreven door anderen.

De Zeeuw nu, vijf jaar na zijn vertrek:

„Toen mij bleek dat uiteindelijk de KVP de voorkeur gaf aan de coûte que coûte vorming van het CDA als optelsom van KVP, ARP en CHU boven eerst een omvorming tot een open sociale volkspartij, ben ik als partijvoorzitter afgetreden. Mijn beleid als partijvoorzitter richtte zich op het uit het slop halen van de KVP (in 1971) alvorens samen te gaan met ARP en CHU. De KVP was in het slop geraakt door een compromispolitiek, door confessioneel isolement, door aan a-politieke bemiddeling de voorrang te geven boven het doen van politieke keuzes en door een verouderde partijstructuur. Het Evangelie, dat mij voortdurend oproept tot vernieuwing van de samenleving (ik vind dat de overtuigde christen enorm goed is toegerust voor het politieke bedrijf) kan alleen goed functioneren in een principieel open partij. Het Woord kan en mag door niemand en door geen enkele partij voor politieke doeleinden gemonopoliseerd worden. Het moet als zuurdesem en als oproep functioneren. Het politiseren van de KVP was mijn eerste doelstelling en het deconfessionaliseren was daarvoor een voorwaarde. Politiseren moest m.i. omdat de beleden idealen van rentmeesterschap en van het kiezen voor de zwakke en afhankelijke leiden tot een progressieve opstelling. Dat betekende, electoraal, links van het midden. Daar lag (zie de resultaten van D'66 nu) een gat. Omvorming dus van de KVP tot een open sociale volkspartij.

De samenwerking met ARP en CHU zou in bovengenoemd perspectief moeten staan. De vorming van het CDA zou geen optelsom mogen worden. Het CDA zou een nieuwe partij moeten worden. De oude huid zou moeten worden afgelegd en het CDA zou nooit en te nimmer een Duitse CDU mogen worden. Een CDU die in feite een electoraat aanspreekt dat anti-socialistisch en individualistisch is. Het CDA zou het woord bevrijding in plaats van vrijheid in haar vaandel moeten voeren.”

Er groeit met name in de ARP argwaan over de achtergronden van De Zeeuws vertrek. Is het vanwege de open partij-gedachte of is het vanwege zijn vooruitstrevende ideeën ten aanzien van het te voeren politieke beleid, die wellicht op gespannen voet zijn komen te staan met het beleid van de Tweede Kamerfractie van de KVP? *Aantjes* nu, vijf jaar later:

„Er waren in 1975 voor anti-revolutionairen veel verwarrende dingen. Een daarvan was bijvoorbeeld dat er weinigen in de KVP waren van en naar wie zozeer vonken van herkenning oversloegen als Dick de Zeeuw. Toch stond hij in de zgn. grondslagdiscussie lijnrecht tegenover ons.”

Hoogendijk (in het „100 jaar ARP“-nummer van AR-Staatskunde):

„Wat mij (in de discussies van de Contactraad) trof, was dat de herkenning van wat je diepste wortels in het politieke bedrijf zijn, niet altijd gehoor en weerklank vond in onze eigen Anti-Revolutionaire Partij, maar dat je juist contact kreeg met mensen uit de kringen van KVP en CHU, maar vooral toch met mensen uit de KVP. Ik vind dat in dit verband iemand als De Zeeuw in onze kring zwaar miskend is. Hij is een van degenen uit de katholieke wereld waar ik mij zeer mee verwant heb gevoeld, ondanks het feit dat hij bij ons is gevallen omdat hij vereenzelvigd werd met wat dan de open partij-gedachte heet. Ik geloof dat er onzindelijkheden in zijn eigen denken zaten, die echter beslist vatbaar waren om uit te praten. Het is jammer dat deze dialoog vanuit de herkenning van de wederzijdse principiële en politieke gerichtheid en wil tot vernieuwing niet mogelijk is gebleken. Ik vind dat wij veel verloren hebben toen wij De Zeeuw verloren.”

j. Opnieuw de grondslag

Vergeer wordt de nieuwe KVP-voorzitter. De spanningen met CHU en ARP nemen evenwel niet af, zeker niet nadat Vergeer (en anderen in de KVP) verklaart dat het CDA ook open moet staan voor niet-christenen.

– ARP-Partijraad Zwolle en Hervormd Nederland

Op 24 mei 1975 spreekt Aantjes in Zwolle op de partijraad van de ARP:

„Er zijn een paar dingen die nog onvoldoende duidelijk zijn. Daartoe behoort helaas ook nog de kwestie van de zgn. al of niet open partij. Op onze vergaderingen hoor ik zeggen: zie je wel, dat de open partij is afgewezen, De Zeeuw treedt er om af. Op de KVP-vergaderingen wordt gezegd: zie je wel dat het CDA best nog wel een open partij kan worden, Schouten treedt er om uit de ARP-fractie. Dat is een bizarre situatie die opheldering behoeft . . .

Als volksvertegenwoordiger word je niet alleen gekozen op je program, je

wordt ook gekozen op basis van vertrouwen. Dat vertrouwen is nodig, omdat je ook moet kunnen afwijken van het program. Dan moet je ook het gedachtengoed van die partij, de wortels van die politieke groepering, vertegenwoordigen. Als fractievoorzitter moet ik tegen fractieleden kunnen zeggen (en zij omgekeerd tegen mij): dit of dat standpunt kun je toch niet volhouden op grond van het Bijbels uitgangspunt? Het is mijn laatste linie dat ik kan zeggen: vinden we nu echt dat dit Evangelische politiek is? Dan moet niet een van de veertien kunnen zeggen: voorzitter, dat zoeken jullie maar met z'n dertien uit, ik heb daar geen boodschap aan, uw uitgangspunt is het mijne niet. Dan zijn we politiek ontkracht.”

Deze passage uit Aantjes' rede wordt in KVP-kring ervaren als een inbreuk op de afspraken van Woudschoten. *Mevrouw Leyten:*

„De kleine groep uit ARP, CHU en KVP, die op de Conference teksten heeft gemaakt, amendementen en wijzigingsvoorstellen heeft ingediend, kon heel goed weten, dat we daar precies de grenzen hebben vastgesteld, waarbinnen het totstandkomen van een CDA toen nog mogelijk was. De wens van de ARP om duidelijk vast te leggen, dat ze met gelovige christenen van doen zouden krijgen, leek zich immers nauwelijks te verdragen met de wens van de KVP om een politiek program op te stellen waar NKV en katholieke jongeren zich in konden herkennen, en de wens van de CHU om in de Kamer onafhankelijk van het kabinet te kunnen blijven opereren.

Hoe zorgvuldig het uiteindelijke compromis in Woudschoten was, moge blijken uit het feit, dat het in latere fases van het CDA nooit meer op de essentiële onderdelen gewijzigd is, ook niet, toen er als direct gevolg van Woudschoten daarna moeilijkheden ontstonden in KVP, ARP en het CDA zelf:

- a) de ARP raakte haar kamerlid Schouten kwijt, omdat er naar zijn mening onvoldoende garanties waren voor de christelijke signatuur van het CDA. Het is aan het snelle ingrijpen van Aantjes te danken, dat deze kwestie niet geleid heeft tot grote problemen voor het CDA;
- b) de KVP raakte zijn voorzitter De Zeeuw kwijt, hetgeen heel wat meer rumoer opleverde, maar waarvan o.m. dankzij Andriessen de schade voor het CDA ook beperkt kon blijven;
- c) de zgn. „grondslagdiscussie”, door Aantjes gestart op de Partijraad van de ARP in Zwolle in mei 1975.

Het is in KVP-kring altijd slecht begrepen, dat de ARP in mei 1975 bij monde van Aantjes op de Partijraad in Zwolle de grondslagdiscussie en het compromis van Woudschoten opnieuw aanscherpte op een moment, dat de KVP al in de grootste moeilijkheden verkeerde over het vertrek van haar voorzitter. De definitieve besluitvorming daarover moest im-

mers nog plaats vinden op de Partijraad van juni 1975. Juist loyale uitvoering van Woudschoten had ons in die moeilijkheden gebracht en waarom moest dan wantrouwen in ons worden tentoongespreid op een moment, dat wij als overgebleven KVP-leiding het uiterste deden om onze jongeren en linkervleugel na het vertrek van De Zeeuw te behouden en tegelijkertijd de Partijraad te overtuigen van de juistheid van de afspraken zoals we die in Woudschoten hadden gemaakt. Om de problemen in onze kring te beperken moest Andriessen wel reageren op de rede van Aantjes door te onderlijnen (o.a. in Hervormd Nederland), dat in Woudschoten ook was afgesproken: „Het *samenbindend element* en het herkenningspunt zijn *onze politieke strategie, ons actie-program en ons beleid*, zoals wij die als antwoord aan de Evangelische oproep blijvend vorm willen geven”. Het vraagstuk van de ondertekening door volksvertegenwoordigers van het Evangelisch uitgangspunt was immers in kleine onderhandelingskring in Woudschoten aan de orde geweest, maar daar al afgewezen.”

Andriessen verklaart in het nummer van 12 juli van Hervormd Nederland, dat iedereen die het eens is met de politieke doelstellingen van het CDA, daarvan lid kan worden en het CDA dus ook kan vertegenwoordigen. De vertegenwoordigers behoeven het Evangelie niet als laatste grondslag voor hun handelen te beschouwen. Onder de kop „De KVP zal de ARP-visie moeten aanvaarden” reageert Aantjes een week later hierop ook in een interview met Hervormd Nederland.

Daarmee ligt de benadering uit de nota van de Contactraad, aangescherpt in Woudschoten, weer in duigen. Het lijkt er op alsof de partijtoppen in besloten vergadering onderling tot een voor allen herkenbare formulering van de essentie van christen-democratische politiek kunnen komen, die elk van de drie partijen verder brengt dan waartoe men afzonderlijk in staat is; maar zodra men uit elkaar gaat en terugvalt in de eigen bedding, ziet men geen kans de strekking en de geest van het gezamenlijk beraad over te dragen.

– Gesprek met J. de Koning

Niettemin: het eerste CDA-congres is uitgeschreven voor 23 augustus 1975. Drs. J. de Koning is voorzitter van de ARP. Tussen januari en medio augustus is hij wegens ziekte uitgeschakeld. Vice-voorzitter dr. D. Th. Kuiper is in deze periode zijn vervanger. In de dagen rond het CDA-congres is De Koning weer aanwezig en vervult hij een bijzon-

dere rol in de ARP-delegatie in de CDA-gesprekken. Wij hebben met De Koning een gesprek gevoerd over deze periode.

Wat herinnert u zich van die discussie rond het eerste CDA-congres?

De Koning: Ik herinner mij dat er bij de KVP een zeker wantrouwen was ontstaan over de vraag: willen jullie wel een CDA? Ik geloof dat wij, althans in onze betere momenten, wel degelijk een CDA hebben gewild, eigenlijk altijd dat CDA hebben gewild. Maar dan wel een CDA naar onze smaak, naar onze snit, waarbij we getracht hebben om daarvoor garanties te krijgen. Naar mijn mening is het de verkeerde manier om garanties proberen te verkrijgen in formuleringen van statuten, van grondslagen en dat soort zaken. Ik vind dan ook dat dit terecht verkeerd is afgelopen.

Ik herinner mij dat in het zicht van het eerste congres van het CDA door Aantjes en Andriessen in onnodig scherpe artikelen in Hervormd Nederland een gevecht over de formulering van de grond-

Cartoon van F. Behrendt uit het Parool van 26 augustus 1975.

slag is geleverd. De kern was de persoonlijke binding van kandidaten aan de grondslag. De kandidaat moest op enigerlei wijze verklaren dat hij persoonlijk de Heilige Schrift aannam als grondslag voor zijn bestaan en mitsdien als grondslag voor de partij. Ik heb daar zelf nooit wat in gezien. Met grote zorg heb ik de ruzie zien ontbranden. Andriessen heeft alleen maar bedoeld aan te geven de in brede kring aanwezige huiver om christelijke politiek te bedrijven uit vrees voor een vereenzelviging daarvan met datgene wat Christus leert. Hij zei tegen mij, nadat ik een naar mijn gevoel doeltreffende reactie in Nederlandse Gedachten had geschreven waarin ik heb uitgelegd dat christelijke politiek niet bedoelt te zijn een pretentie maar een intentie: „Daar ben ik het helemaal mee eens. Maar dat heb ik van jullie nooit zo begrepen.”

Aantjes is vervolgens van leer getrokken in vervolgartikelen die naar mijn gevoel niet erg nuttig waren. Hij trok te velde tegen de open partij. De situatie was toen verward. Dick de Zeeuw had gepleit voor een open partij, althans een aanzienlijk minder confessionele partij dan ons voor ogen stond. Mede op grond daarvan – andere overwegingen kan ik niet beoordelen – is hij daardoor gedwongen om af te treden als voorzitter van de KVP. Dat heeft een aantal mensen in onze kring, en Aantjes denk ik het meest, diep getroffen. Het werd gezien als een „move” om van het CDA een politieke middenpartij te maken. Want De Zeeuw met zijn te veel geprofileerde politieke opvattingen zou daarin niet passen en moest verdwijnen. Naar mijn overtuiging is De Zeeuw niet afgetreden vanwege een politiek meningsverschil, maar wegens een tactisch meningsverschil, met name hoe het karakter moest zijn van het CDA. Mijn grootste bezwaar tegen de benadering van onze kant is geweest, dat wij het verkeerde middel hebben aangewend, namelijk de grondslag van het CDA, om het politieke karakter van het CDA te bepalen of veilig te stellen. Natuurlijk: een bepaalde grondslag moet leiden tot een bepaald politiek handelen. Maar ik denk dat een van de mociten van de christelijke politiek van vandaag is, dat dit niet zo eenduidig leidt tot een bepaalde politieke lijn. Het Evangelie geeft intenties weer, idealen, schrijft een manier van optreden voor; maar er is wel een grote bandbreedte als het gaat om het realiseren van die idealen. Ik denk dat de ARP in die tijd dit onvoldoende heeft begrepen.

Een tweede punt is dat wij de grondslag van onze partij min of meer automatisch hebben willen transplanteren in het CDA, zonder ons

daarbij voldoende rekenschap te geven van het feit dat het bij ons een volstrekt dode letter is in de statuten. Geen secretaris van een kiesvereniging die bij aanmelding van een nieuw lid vraagt: „Meneer, hoe staat het met uw persoonlijk geloof?” Hij kijkt wel uit! Hij is veel te blij dat hij een nieuw lid heeft.

En in de derde plaats berust de gevoerde discussie op een foutieve gedachte inzake de verhouding tussen partij en persoonlijk geloof. De vraag is vaak gesteld: moet het een partij van christenen zijn of een christelijke partij? Ik heb altijd met grote kracht gepleit voor het laatste, dus voor een christelijke partij. Ik heb in de fractie daarover wel eens gezegd, dat als onze politieke leider afhankelijk was van ieders persoonlijk geloof, ik niet zo vaak zo onbevangen naar Brussel en naar Straatsburg zou gaan. Essentieel is dat wij een goed uitgangspunt hebben. En dat uitgangspunt geeft mij vertrouwen.

Wat herinnert u zich van de dagen vlak voor het eerste CDA-congres?

De Koning: Na de discussie tussen Aantjes en Andriessen heeft het dagelijks bestuur van het CDA zich uitvoerig met de zaak bezig gehouden, in vergaderingen waarbij iedereen op eieren liep om er voor te zorgen niet nog grotere brokken te maken. Dat is tot een climax gekomen op de donderdag vóór het congres op zaterdag 25 augustus.

We vergaderden in de Tweede Kamer en Steenkamp zei tegen mij: „Jan, wil je nog een laatste poging doen om de mensen bij elkaar te brengen. Probeer nou met de drie partijvoorzitters en de drie fractievoorzitters, met z'n zessen, om toch nog tot overeenstemming te komen.” Wij gingen daarop uit die vergadering in de eerste commissiekamer naar de fractiekamer van de CHU en ik zat er wel mee in mijn maag, want het conflict had al een paar maanden gewoed en er was van alles aan gedaan om tot oplossingen te komen. Ik zag niet zo erg goed hoe ik het nu zou moeten aanpakken om nog op het laatste moment tot een oplossing te komen. Toen heb ik gezegd: „Als nu ieder van ons eens zou proberen om zijn versie van het grondslagartikel in de statuten te schrijven, zo dicht mogelijk roekruipend naar het standpunt van de ander, zodat wij dan eens kunnen zien of er in die formuleringen toch aanknopingspunten zijn”. Dat heeft zes buitengewoon interessante formuleringen opgeleverd, waarbij iedereen heel bewust zijn best heeft

gedaan om aan de ander tegemoet te komen. Ook Willem Aantjes had toen een uitstekende formulering van zijn standpunt, waarbij hij toch zoveel mogelijk elementen had ingebouwd om overeenstemming te bereiken. Vergeer had een zeer juridisch aandoende formulering met allerlei verwijzingen naar andere artikelen. Maar toch ook knap, om te trachten langs de formele weg de pijn er uit te halen.

Die formuleringen werden daarop voorgelezen. Er was toen een stemming van: jongens, als het even kan, zal het er uit moeten komen. Ook Willem Aantjes wilde er wel uitkomen, want die zag heel duidelijk dat hij toch bezig was niet alleen de zaak de vernieling in te draaien, maar ook zichzelf. De formuleringen werden daarop voorgelezen en op een gegeven ogenblik zag Vergeer een mogelijkheid om de formulering van Andriessen te koppelen aan die van Van Verschuer. KVP en CHU vonden elkaar aldus op een formulering; die zijn in elkaar geschoven en dat is het uiteindelijk geworden.

Ik ben toen teruggegaan met die club naar de eerste commissiekamer en heb verslag uitgebracht van onze poging. Ik heb er bij gezegd dat de ARP zich niet kon verenigen met het KVP/CHU-voorstel. Ik heb toen schorsing van de beraadslaging gevraagd. Het was inmiddels al in het holst van de nacht om, als ik het wel heb, 12 uur of het was misschien al 1 uur geworden. Nog later zijn we als AR-delegatie met z'n vijven naar beneden gegaan: Willem Aantjes, Dick Kuiper, Dick Corporaal, Rinze Zijlstra en ik. We zaten daar in de kamer van Aantjes, de fractievoorzitter, onder het sombere doch waakzame oog van Abraham Kuiper die op ons neerblikte. We zaten daar toch als wat verslagen mannen. Zo van: jongens, nou is de zaak kapot. Hoe komen we hier uit? Wij dachten natuurlijk ook aan het congres, omdat we wisten dat daar een massa bezoek zou komen en we toch eigenlijk het gevoel hadden dat het een tragedie zou zijn als we daar geen eensgezind standpunt zouden kunnen presenteren. Maar het zat er niet in. Toen is het de grote verdienste van Dick Kuiper geweest, dat die de lef had om te zeggen: ik ben het eens met de meerderheid van het dagelijks bestuur van het CDA. Want ik was eigenlijk geneigd om te constateren: er is een breuk tussen KVP en CHU enerzijds en de ARP anderzijds. Maar dat zou een fatale constatering zijn geweest (eerlijk gezegd was ik er heel dicht bij) omdat ik dacht: zonder de steun van de politieke leider van onze partij kunnen we het niet

maken om als ARP dat congres in te gaan. Maar Dick Kuiper had op dat moment meer lef en meer inzicht en ik was het met hem eens. Ik heb dan ook gezegd dat ik me daarbij aansloot. Aantjes en Corporaal wilden daar niet in meegaan. Natuurlijk is dit toch een heel tragische toestand, als op zo'n essentieel moment een ontwikkeling van het CDA het presidium van de ARP uiteenvalt, waarbij de politieke leider bij de minderheid gaat behoren en de partijvoorzitter en zijn waarnemer zich tot het meerderheidsstandpunt van het CDA bekennen. We zijn toen diep in de nacht uit elkaar gegaan en zeiden tot elkaar: er is op dit ogenblik niks aan te doen. Ik belde de volgende vrijdagmiddag, zo tegen de avond, Aantjes op en ik zei: „Willem, hoe is het? Hoe gaat het met je verhaal voor morgen?” Hij zei: „Ik hou dat verhaal niet. Dat moet jij maar houden of iemand anders. Het kan me allemaal niks meer schelen”. Willem kon op dat soort momenten zeer bokkig zijn. Ik heb toen toch maar op hem ingesproken en gezegd dat hij het verhaal moest houden. Hij moest als de politieke leider van de ARP daar spreken.

Vergadering van het Dagelijks Bestuur van het CDA; achter de tafel v.l.n.r.: A. J. Kaland, Th. Laan, dr. ir. D. de Zeeuw, drs. J. de Koning, mr. O. W. A. baron van Verschuer, mr. W. Aantjes, mevr. mr. J. J. M. S. Leyten-de Wijckerslooth de Weerdesteijn, mr. F. H. J. Andriessen; vóór de tafel v.l.n.r.: dr. P. A. J. M. Steenkamp, drs. A. D. W. Tilanus, mr. J. Janssen van Raay, drs. M. van Amelsvoort, dr. D. Th. Kuiper, mr. F. A. Bibo (foto: Ad Kon).

Toen heeft hij de beroemde „bergrede” gehouden op zaterdagmorgen, waarin ik onmiddellijk belangrijke elementen herkende van het verhaal dat hij anderhalve maand eerder op de partijraad in Zwolle had gehouden. Het was voor mij een van de meer cynische ervaringen in de politiek: dat hij het verhaal van Zwolle heeft gehouden met wezenlijk dezelfde strekking, maar natuurlijk in een heel andere politieke context. Een context van gewoon een partijraadsvergadering van de ARP, waar bij wijze van spreken het verhaal viel als een leuke bal in een zandbak. Ik kan mij niet herinneren dat van dat verhaal iemand toen enige ophef heeft gemaakt. Maar op het CDA-congres krijgt het een overweldigende aandacht. „De Stem” in Brabant heeft het integraal afgedrukt, woordelijk. Het is als een klarenstoot door het land gegaan en heeft de positie van Willem Aantjes en daarmee de positie van de ARP in hoge mate bepaald.

De tragiek van die hele discussie is wel geweest, dat Willem Aantjes grote bijval kreeg in de partij, maar ook van mensen die het politiek niet met hem eens waren: zeer orthodoxe, wat rechts denkende mensen. En dat sommige van de mensen die het politiek met hem eens waren, dat die op dit punt krachtig afstand van hem namen: de brief van Hoogendijk, Prins, Albeda is heel hard aangekomen. Want dat waren de mensen, waar hij het van moest hebben: het kader, de „thinktank” van de partij. Dat juist die zich op dit punt van hem verwijderden!

Hoe kijkt u terug op de uiteindelijke regeling van de grondslagkwestie?

De Koning: Ik heb de discussie altijd zo ervaren dat het nooit een echt punt is geweest, maar vooral een formeel punt. Bij de gesprekken in Berg en Dal om tot eenheid te komen heb ik het zo uitgedrukt: niemand van ons wil mensen persoonlijk de maat nemen ten aanzien van hun geloof en de juistheid daarvan of de intensiteit. Anderzijds wil niemand van ons kandidaten het veld insturen die voor vier jaar, ongeacht hun persoonlijke inbreng, de CDA-idealén verdedigen met alleen het program in de hand. Alsof ons de overtuiging en inspiratie van de mensen daarachter niet meer kan schelen. Tussen deze twee uitersten zullen wij een formulering moeten vinden die recht doet aan het christelijk karakter van de partij. Ik denk dat wij daar door de commissie-Van Verschuier zijn uitgekomen. En het rapport van de commissie-Kremers

over het program van uitgangspunten – de politieke overtuiging van het CDA – heeft aan die profilering verdere pennestreken toegevoegd. Verschuier meer naar de levensbeschouwelijke kant, Kremers meer naar de praktisch-politieke kant.

– Eerste CDA-congres: 23 augustus 1975

Maar eerst komt het congres. Andriessen is vrijdagmiddag al klaar met zijn rede en belt Aantjes door wat hij gaat zeggen over de grondslag. Aantjes werkt vrijdagnacht tot half vier aan zijn rede.

Op het congres komt Andriessen het eerst aan het woord. Hij pakt in zijn rede De Koning's artikel in Nederlandse Gedachten op en doet een poging de verschillen van inzicht te overbruggen: „Het woord „christelijk” wordt blijkens de recente discussies in onze partijen in geheel verschillende betekenissen gebruikt. Ik erken dat ik dit feit onvoldoende heb onderkend. Mag ik u zeggen wat ik ermee heb bedoeld? Twee dingen. In de eerste plaats heb ik grote huiver de aanduiding „christelijk” te verbinden met politiek of partij, vanwege de pretentie die van het woord kan uitgaan. Die huiver wordt ook door vele reformatische christenen gedeeld. Mijn vriend Aantjes schrijft in zijn De Tijd-artikel: „Het is jammer dat er nog nooit een term is gevonden, die enerzijds duidelijk aangeeft door welke principiële uitgangspunten een „christelijke” partij zich wil laten leiden en die anderzijds de pretentie vermijdt die velen er (niet onbegrijpelijk) in horen.” Andriessen vervolgt: „Maar ik zie ook dat anderen de term verstaan vanuit de norm die zij stelt en de intentie die hieruit spreekt voor de politiek, zonder de pretentie dat die opdracht al vervuld zou zijn. Voor hen is wezenlijk de inspiratie van het christelijk ideaal die uitgaat van dit woord, voor mij was het meer de beduchtheid voor de pretentie die het naar anderen zou kunnen wekken. Maar ik heb niet willen zeggen dat, naar zijn norm genomen, het CDA geen christelijke partij zou zijn.

In de tweede plaats heb ik in de context van het interview willen zeggen dat het CDA geen gesloten groepering van christenen is, dat er in het CDA plaats is voor anderen die zich met ons verwant voelen, zoals dat in de nota van de Contactraad en de statuten van het CDA is neergelegd. Ik denk dat er geen misverstand zou zijn gerezen, indien ik dit in de betreffende passage duidelijker zou hebben uitgedrukt. Welnu, ik zou willen vragen de passage in deze geest te willen verstaan, omdat ik hem zo heb bedoeld.”

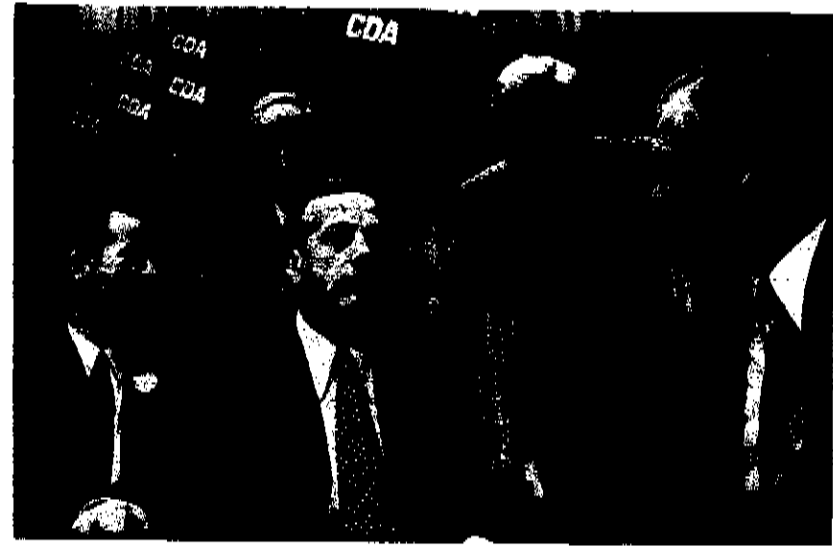
Aantjes is de volgende spreker. Hij gaat niet in op hetgeen Andriessen zojuist had betoogd. Hij komt met een scherpe rede: „Het gaat om tweeërlei visie op de verhouding beginselpartij en open partij. Het CDA wil beide zijn. Daar zit spanning in, wat mij betreft: daar zit inconsequentie in. Wij hebben de open partij aanvaard. Het CDA doet een beroep op iedereen zonder onderscheid. Wij hebben ook de beginselpartij aanvaard: het Evangelie zal richtsnoer zijn voor het politieke handelen. Dit moet beide tot zijn recht komen! Dit kan niet anders betekenen dan dat de open partij en de beginselpartij in elkaar hun begrenzing vinden. De grens van de beginselpartij is, dat de openheid niet tot een loze kreet mag worden. De grens van de open partij is, dat het beginsel niet tot een papieren declaratie mag worden. Op die basis hebben wij elkaar gevonden, inclusief de inconsequentie die dat naar twee kanten met zich mee brengt. Wie een van die inconsequenties er uit wil halen, verbreekt in feite het compromis en vraagt alsnog een eenzijdige keus. De voorgelegde concept-resolutie van de meerderheid van het CDA-bestuur, hoe mild ook geformuleerd, doet die eenzijdige keus.”

Vervolgens spreekt hij over de politieke betekenis van Mattheüs 25. *Aantjes* nu, terugkijkend op het congres:

„In een verwerpelijk dilemma van een „open” of „gesloten” partij werd een caricatuur gemaakt van wat ons voor ogen stond. Mijn veelbesproken rede op het congres van 23 augustus 1975 is op de valreep geboren uit de vertwijfelde behoefte om onder woorden te brengen waar het ons wél om begonnen was. De enorme weerklank op dat congres leek het bewijs dat dit gelukt was, maar 's middags bij de stemming werd aan alles, waarvoor zo ovarioneel geklapt was, de basis ontnomen.”

De bestuursresolutie wordt namelijk aanvaard: van de leden van het CDA en dus ook van de CDA-vertegenwoordigers wordt gevraagd, dat zij aanvaarden dat het Evangelie richtsnoer is voor het politieke handelen van het CDA en dat zij op basis daarvan door het program en het beleid dit uitgangspunt uitdragen. Het ligt niet op de weg van een politieke organisatie vragen te stellen, laat staan een verklaring te eisen omtrent iemands persoonlijke geloofsovertuiging.

Arjos-voorzitter Fred Borgman dient een amendement in: „... dat zij op basis daarvan het *uitgangspunt*, het program en het beleid uitdragen.” Dit amendement wordt verworpen met 597 tegen 336

Het eerste CDA-congres, 23 augustus 1975, in Den Haag. Boven v.l.n.r.: mr. O. W. A. baron van Verschuier, dr. R. Kruisinga, dr. P. A. J. M. Steenkamp, mr. F. H. J. Andriessen, drs. J. de Koning (foto: ANEFO); beneden v.l.n.r.: P. van Zeil, mr. W. Aantjes, mr. F. H. J. Andriessen. Laatstgenoemde applaudiscert voor de rede die Aantjes zojuist heeft uitgesproken (foto: ANP).

stemmen. De ARP staat alleen en is geïsoleerd; KVP en CHU zijn tegen. *Aantjes* nu, vijf jaar later:

„Achteraf denk ik, dat de beslissing van het CDA-congres fataal is geweest. Het is toen de laatste gelegenheid geweest om met het CDA te kappen. Het is een ernstige fout geweest de beslissende consequenties van dit congres niet te voorzien.

Bij deze ontwikkelingen was er één ding dat in sterke mate de ontwikkeling van het CDA in de kaart gespeeld heeft. Dat is het sterke verband van de ARP. De situatie moet voor een anti-revolutionair werkelijk volstrekt uitzichtloos zijn geworden, alvorens hij een derde weg verkiest boven het met zijn partij meegaan of zich geheel uit de politiek terugtrekken. Zo ging op basis van de besluiten van de partij de strijd steeds weer voort.”

— *Open brief Albeda, Hoogendijk c.s.*

Er ontstaan grote interne spanningen in de ARP. Begin september schrijven negen vooraanstaande ARP-ers de partijraad van de ARP een open brief:

„Er is in de ARP een ontwikkeling op gang, waar wij diep ongelukkig mee zijn.”

Aldus W. Albeda, P. J. Boukema, P. Bukman, L. de Graaf, W. C. D. Hoogendijk, A. J. van der Meer, J. H. Prins, G. Puchinger, J. P. I. van der Wilde. Men onderschrijft van harte *Aantjes'* betoog over de politieke betekenis van de Bergrede, maar de kritiek richt zich op het eerste deel van zijn betoog, dat „slechts schade kan doen en waarmee de gereformeerde wereld in het verleden leergeld heeft betaald”. *Aantjes* oriënteert zich, aldus de brieven, nog op het gesloten gereformeerde wereldbeeld uit een voorbije periode. Hij miskent het risico van de vereenzelviging en hij miskent ook de ontwikkeling die de ARP in de jaren '60 heeft doorgemaakt, in het bijzonder ook met betrekking tot de ontmoeting met de rooms-katholieke wereld. Te weinig heeft hij in zijn rede beseft dat in het CDA bewust voor twee oriëntatiepunten is gekozen: het politieke profiel, dat als antwoord op de uitdaging van het Evangelie wordt gegeven. Maar het gaat de brieven niet alleen over de inhoud, maar ook om de manier van omgaan met elkaar. „Wij zijn van mening, dat in de sfeer van de omgangsethiek vanuit AR-kring schokkende fouten worden gemaakt.”

In het dagblad *Trouw* ontspint zich wekenlang een discussie over

de gerezen interne problemen. *Albeda*, nu terugkijkend op de brief:

„De zgn. Bergrede van *Aantjes* had bij ons — in elk geval bij mij — gemengde gevoelens achtergelaten. Het hooggestemde, maar politiek moeilijk vertaalbare, betoog was immers uitgemond in de toch wel zeer negatieve conclusie ten aanzien van de voortgang van het CDA. Met name vreesden wij dat er — opnieuw — een heilloos debat zou komen over de grondslag en het functioneren daarvan, een debat waarvan ik niets verwachtte. Ten onrechte heeft men de brief als te persoonlijk en scherp en als niet oirbaar betiteld. Wie de brief nog eens naleest, zal toe moeten geven dat de stijl zakelijk is. Wie zich het meest profileert mag verwachten commentaar te krijgen.”

Aantjes wordt pijnlijk getroffen door de brief. Hij zegt er nu van:

„Een open brief van een aantal vooraanstaande anti-revolutionairen maakte duidelijk dat ook in eigen kring de stroming aan kracht won, die wel bereid was de voorgestane koers te steunen, mits het CDA er maar niet door in gevaar kwam. Met die brief werd ook binnen de ARP de totstandkoming van het CDA een doel in zichzelf.”

— *De afloop: brief CHU-top, Berg en Dal en Haasten, Hoogeven' en KVP-noodprocedure*

Er wordt in die dagen heel wat afgeschreven. Er komt, nog voor de extra ingelaste partijraad van de ARP op 27 september, een brief van de CHU-top (Van Verschuer, Kruisinga, Van Hulst) aan de ARP-top: De Koning, *Aantjes*, Albeda. Dat gebeurt niet vaak. Maar nu is er alle aanleiding voor: „Dit schrijven heeft één doel: uw partijraad te bewegen door constructief overleg tot een oplossing te komen. Indien de discrepantie, die op 23 augustus begonnen is, voortduurt, zal politiek Nederland er zeer binnenkort van overtuigd zijn, dat, nog wel met het Evangelie als inzet, de drie christen-democratische partijen elkaar met al hun ten dienste staande middelen bestrijden. Maar de CHU kiest liever een andere weg. Daarom hebben wij in dit schrijven alles vermeden, wat de kloof zou kunnen verbreden. Wij willen echter voor u niet verhehlen, dat uit de talrijke reacties die wij van onze leden ontvingen, toch wel duidelijk is gebleken hoezeer men zich gegriefd gevoeld heeft door de wijze waarop de ARP bezig is de beginselvastheid voor de eigen partij te monopoliseren.”

De ARP-partijraad van 27 september stelt vast dat er verschillen van

mening zijn en dringt aan op een voortgang van het gesprek. Een motie-Schut (de oud-minister) wordt aanvaard waarin wordt verklaard dat het formuleren van *politieke beginselen* voor het karakter van het CDA van beslissende betekenis is. Deze resolutie is van groot belang, want ze grijpt met de term „politieke beginselen” terug op de nota van de Contactraad waardoor het probleem beter wordt geformuleerd dan de afgelopen maanden was gebeurd. De commissie-Van Verschuier zal in 1978 de betekenis van politieke beginselen als samenbindend element nader aangeven. Het verkiezingsprogramma 1977 „Niet bij brood alleen” zal een bondig geformuleerd programma van uitgangspunten bevatten, dat wel door het CDA-bestuur wordt aanvaard, maar er is geen tijd om dit aan de partijen aan te bieden. De commissie-Kremers formuleert in de loop van 1979 de politieke overtuiging van het CDA: het voorlopig definitieve programma van uitgangspunten dat op de conferentie van eind juni 1980 wordt aanvaard, nadat er volledige overeenstemming over is bereikt.

Persconferentie na afloop van het beraad te Haafden, 15 november 1975; v.l.n.r.: mr. W. Aantjes, drs. R. Zijlstra, dr. P. A. J. M. Steenkamp, mr. J. L. Janssen van Raay, mr. F. H. J. Andriessen en dr. R. J. H. Kruisinga (foto: ANP).

Het gesprek, waar de ARP om vraagt, komt er: op 30 en 31 oktober in Berg en Dal en op 15 november in Haafden. Het overleg neemt het ARP-verlangen inzake het formuleren van politieke uitgangspunten over. Maar er blijft verschil van mening bestaan over de vraag of van vertegenwoordigers van het CDA mag worden verwacht dat zij ook persoonlijk het Evangelie voor hun politieke handelen aanvaarden. Dit verschil behoeft evenwel *geen beletsel* te vormen voor de totstandkoming van één lijst, aldus de conclusie in Berg en Dal. De AR-Partijraad in Hoogeveen onderschrijft op 13 december 1975 deze conclusie. Ook Aantjes onderschrijft dit punt. Op de partijraad wordt tevens duidelijk dat het verschil van mening over het functioneren van de grondslag wel gevolgen kan hebben voor de totstandkoming van één partij.

Maar het is niet alleen de ARP die het een en ander moet verwerken. De KVP met name is teleurgesteld dat er in het beraad van Haafden opnieuw twijfels zijn opgeworpen over de ene lijst bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen. Want de gehele CHU-delegatie en D. Corporaal van de ARP hadden gestemd tegen een alinea uit de conclusies, waarin wordt gezegd dat het voor de geloofwaardigheid van het CDA in de nationale politiek onmisbaar is om bij de eerstkomende Tweede Kamerverkiezingen met één CDA-lijst (c.q.-lijsten) uit te komen.

De gebleken reserve ten aanzien van dit punt brengt de KVP tot het in gang zetten van een noodprocedure, waartoe al op de partijraad van 21 juni de mogelijkheid was geopend, voor het geval onverhoopt één CDA-lijst niet tot stand zou komen. Deze noodprocedure moet aanbevelingen bevatten hoe de KVP op eigen gelegenheid, als christen-democratische partij, met maximaal succes aan de eerstkomende Kamerverkiezingen kan deelnemen. Het KVP-partijbestuur geeft verre de voorkeur aan de totstandkoming van de ene lijst, maar het zal, als de nood aan de man komt, niet aarzelen zelfstandig als christen-democratische partij voort te gaan.

k. „Wij horen bij elkaar”

Op 19 november 1975 komen in het Hoofddorpse raadhuis bij elkaar: P. J. Rijpstra, M. Kamper en A. Houtsma, de voorzitters van resp. de CHU-, de ARP- en de KVP-kiesverenigingen ter plaatse. De beraden van Berg en Dal en Haafden zijn net voorbij. De drie voorzitters ergeren zich aan de stagnatie aan de top: de moeilijkheden rond De

Zeeuw, het dwarsliggen van Aantjes, de conclusies van Berg en Dal en Haaften. *Rijpstra:*

„Wij zeiden tegen elkaar: het mag niet meer mislukken. Actie voeren vanaf de basis. Diezelfde middag nog kwam Hugo van Rijn van de NCRV voor een bandopname, die 's avonds om half zes reeds werd uitgezonden. Ik heb in die eerste uitzending duidelijk proberen te zeggen waar het ons om ging en wat er diende te gebeuren. De volgende morgen werd die uitzending herhaald. 's Morgens belde prof. Steenkamp me op en zei: Ik ken je niet, maar ik ben ontzettend dankbaar. Ik beluisterde gisteravond op weg naar huis via m'n autoradio je verhaal en wist niet wat ik hoorde. Ik zei bij thuiskomst tegen m'n vrouw: nou moet je horen. Er zijn mensen die erin geloven! Ik heb vannacht voor het eerst in zes weken zonder tabletje geslapen, zo zei Steenkamp mij.”

De basis roert zich niet alleen in Hoofddorp. Het broeit ook in Gelderland en Brabant. Initiatieven worden gebundeld, zodat een landelijke presentatie mogelijk wordt. Afgevaardigden uit het gehele land komen in Utrecht bijeen. Er komt een postbusnummer. Op één morgen komen 8.000 adhesiebetuigingen binnen; vele verzoeken om inlichtingen. Er wordt ook geld gestuurd. Mevrouw Ans van der Werff in Leuvenem verwerkt bij haar thuis alle namen zorgvuldig. Spoedig volgt een gesprek met de partijvoorzitters De Boer, Vergeer en Van Verschuer.

Vrijdag 28 november, ruim veertien dagen voor de ARP- en KVP-Partijraden en de Unieraad van de CHU wordt een „nationaal manifest” gepubliceerd onder de titel „Wij horen bij elkaar”. Een pikante leuze, getuige de eerste woorden die Aantjes drie maanden daarvoor had uitgesproken op het CDA-Congres: „Waarom zijn wij hier en waarom sta en spreek ik hier? Daar is maar één reden voor: als een getuigenis dat wij bij elkaar behoren en ook bij elkaar willen behoren.”

Het manifest dikt het allemaal nog wat aan: „Laten wij als christenen niet de schuld op ons laden gefaald te hebben op het beslissende ogenblik. Het CDA-kostuum is gereed om gedragen te worden, dat is de afgelopen jaren honderdvoudig, overal in het land bewezen. Het past ons ook in weer en wind van de landelijke politieke werkelijkheid en wij zullen het dragen.”

De opstellers en ondertekenaars vragen aan de partijraden onduidelzinnig de politieke wil te laten blijken en aan te sturen op een gemeenschappelijke lijst bij de komende verkiezingen. De aktievoer-

CDA
Ja
want wij horen bij elkaar!

- C. D. A. -

MANIFEST

HOREN BIJ ELKAAR

... kiezen aan de basis met o... C.D.A.

2. Er is reeds heel veel tot stand -
x politieke aensgezind
en gemeenten
x politi...

Manifest wordt op grote schaal verspreid
CDA krijgt steun
„De Telegraaf” 6-8-75
van prominenten

4. ... daartoe is in ruime mate aanwezig
... luten van het C.D.A., in uitspraken van par-
t... geschriften en redevoeringen). De resterende nuance-
ve... en mogen het gezamenlijke optreden niet meer in de weg
staan (Berg en Dal).

NATIONAAL MANIFEST
landelijke akte

„WIJ HOREN BIJ ELKAAR!”

Wat in 10 provincies kan, wat in 355
nederlandse gemeenten kan, dat moet
landelijk ook kunnen. Een C.D.A. lijst
met dezelfde gezonde realiteit.
Met hetzelfde elan. In het belang van
velen. Daarom vragen wij uw hulp voor
de akte!

„Wij horen bij elkaar!”
Spreek u uit en steun ons onderstaand
klonkter
Dan komt onze veens een C.D.A.-lijst
een stuk dichterbij.
Een gezonde kans voor de toekomst
van ons land! Voor allen!

JAI!
voor het C.D.A.

De steun de akte „Wij horen bij elkaar!”
NAAM
ADRES
PLAATS
Aan Akte-akkoordcomité, Postbus 1975,
Hoofddorp.

oor het
jraden
ig de p
ijke li

bestu
j elkaa
sis ove

Foto rechtsonder: P. J. Rijpstra, de initiatiefnemer van de actie „Wij horen bij elkaar”.

ders zien kans om vooraanstaande namen onder het manifest te krijgen: dr. J. Zijlstra, drs. J. W. de Pous, J. Lanser, mgr. J. W. M. Bluyssen en anderen.

De Unieraad en het KVP-Partijbestuur reageren enthousiast op het manifest. Men neemt met waardering en instemming kennis van het initiatief. De AR-Partijraad is zuiniger. *J. de Koning*, nu terugkijkend:

„De ARP vond dat toen helemaal niks. Dat „Wij horen bij elkaar” was maar primitief en het was geen politieke motivering voor een eenheid in het CDA. Ik geloof dat in die tijd, met name in de top van de ARP onderschat is, hoe sterk het verlangen om tot eenheid te komen leefde aan de basis. Onze partij is zich in de gesprekken met CHU en KVP veel meer bewust geworden van haar identiteit en zelfstandigheid. In het midden van de jaren '60 was de ARP wat verlegen met haar bestaan. En in de gesprekken met CH en KVP over verdere samenwerking is zij gedwongen dieper na te denken over wat christelijke politiek betekent en aan welke voorwaarden christelijke politiek mocht voldoen. Het ergerde de anti-revolutionairen dan ook dat de actie van Rijpstra niet politiek gemotiveerd was. Ze was gebaseerd op een gevoel van verbondenheid wat ons als anti-revolutionairen in het midden van de jaren '60 heel bekend zou zijn voorgekomen, maar wat destijds in 1975 na zulke moeilijke maanden door velen van ons als hinderlijk werd ervaren, omdat deze actie een politisering van het CDA dreigde te verhinderen. Er was de vrees voor een CDA waarin een aantal mensen op gevoelsmatige basis bij elkaar zouden komen. Ik geloof niet dat Rijpstra dit ooit zo bedoeld heeft, maar hij heeft zich, denk ik, te weinig gerealiseerd dat de anti-revolutionairen net in de fase zaten waarin het erom ging het CDA politiek te profileren.”

Na de kiezersuitspraak bij de statenverkiezingen van 1974 is het manifest een tweede signaal vanuit de basis ten gunste van de vorming van het CDA. In totaal worden 80.000 handtekeningen verzameld die tijdens een NCRV-televisie-uitzending aan Steenkamp worden aangeboden. *Mevrouw Leyten*:

„Wij zijn er aan de top in de loop der jaren slecht in geslaagd de achterban duidelijk te maken waarom al die discussies aan de top noodzakelijk waren om tot een goed CDA te komen. De actie „Wij horen bij elkaar” was daarvan een duidelijk voorbeeld. Toch vind ik dat de meeste van deze discussies aan de top nodig waren om een betere kwaliteit en cohesie van het CDA te bewerkstelligen.”

Veenbof, destijds actief in de actie:

„Ik denk dat de betekenis van de actie „Wij horen bij elkaar” destijds is onderschat. Ik weet dat niet iedereen er gelukkig mee was. Maar de indruk werd gewekt dat de verschillen in die tijd uitsluitend ideologisch van karakter waren. Bij sommigen was dat ook zo en zij hebben zich dan ook aan de actie gestoord. In werkelijkheid waren er ook andere overwegingen die de problemen van toen veroorzaakten. Juist op dat punt heeft de actie een positieve invloed gehad. De actie heeft in algemene zin de ARP amper beroerd. De KVP heeft een duidelijke stimulans ervan ondergaan en de CHU werd erdoor het sterkst beïnvloed, met name de leiding van de Tweede Kamerfractie. Juist omdat het in de actie lukte zeer vooraanstaande leden zich publiekelijk te laten uitspreken over een verdere integratie en dit gebeurde in een zeer kritische tijd, kort voor belangrijke partijraden, denk ik dat de invloed groter was dan velen vermoeden.”

1. De stand van zaken eind 1975

De periode tussen begin 1972 en eind 1975 is beslissend geweest voor de totstandkoming van het CDA. Sommigen in de ARP blijven zitten met het gevoel dat zij de grondslagdiscussie hebben verloren. Anderen in de ARP zijn van mening dat de verschillen van inzicht zich beperken tot de vraag wat je aan politieke vertegenwoordigers mag vragen. In een volgende periode zal evenwel blijken, dat de discussie in 1975 niet wordt gekenmerkt door zuivere probleemstellingen; van verliezers of overwinnaars zal geen sprake blijken te zijn wanneer de grondslagkwestie in 1978 en in 1979 goed wordt uitgesproken.

Niettemin: een aantal in de ARP ervaart de gebeurtenissen van 1975 wél als een nederlaag. De ARP komt enigszins geïsoleerd te staan: de grondslag brengt de anti's in conflict met vooral de KVP en het vervolgens benadrukken van de „politieke hypotheek” maakt haar verhouding tot de CHU er niet gemakkelijker op. Toch besluit de ARP voort te gaan met het eenwordingsproces.

De KVP voelt zich eind 1975 allerminst als overwinnaar van de grondslagdiscussie. Zij waardeert dat de ARP bereid blijkt akkoord te gaan met de „geen beletsel”-verklaring van Berg en Dal. Maar zij constateert tevens dat de twee resterende voorwaarden (program en beleid) met evenveel kracht als de grondslagkwestie daarvóór, wordt benadrukt. Met voortvarendheid wordt dan ook binnen de KVP gewerkt aan de noodprocedure, die haar – indien nodig – in staat zal

stellen zich op eigen gelegenheid tot het CDA om te vormen.

De CHU is op het congres samen met de KVP opgetrokken, maar kent in eigen kring zeker ook personen die twijfelen aan het principiële fundament van het CDA-in-wording. Toch is de benadering van deze stroming niet van dien aard, dat er binnen de Unie een even groot verzet ontstaat als in de ARP. Voor de Unie speelt meer het probleem van de politieke opstelling ten opzichte van het kabinet. De CHU-fractie hecht sterk aan het in de Kamer laten horen van een eigen geluid, terwijl het Uniebestuur – Van Verschuier voorop – meer dan eens waarschuwt voor de schade die daarmee de christen-democratische samenwerking aangedaan kan worden. De oplossing wordt op de Unieraad van 13 december 1975 gevonden in het onderscheid tussen de actuele politieke vraagstukken op korte termijn, die primair voor de verantwoordelijkheid komen van de fractie, en de verder reikende partijpolitieke lijn van de wat langere termijn, die primair een zaak is van de partijen.

Belangrijk is de verklaring van de Unieraad van 13 december, dat de fractie haar eigen profiel niet mag verscherpen ten koste van de andere christen-democratische partijen. De totstandkoming van één lijst wordt van het grootste belang geacht. Daarmee wordt vanaf eind 1975 de positie van het Uniebestuur ten opzichte van de fractie versterkt, hetgeen het aflossen van de politieke hypotheek de komende maanden vergemakkelijkt.

Inmiddels zijn op het parlementaire terrein de posities toch al enigszins aan het verschuiven. De ARP-fractie (hoewel ze verdeeld blijft) maakt steeds meer de indruk het kabinet niet slechts te gedogen, maar het actief te willen steunen. KVP- en CHU-fractie groeien wat naar elkaar toe, waardoor de ARP ook in dit opzicht enigermate in een geïsoleerde positie terecht komt. Het vertrek van De Zeeuw versterkt de argwaan bij de ARP, dat de KVP politiek opschuift.

Een groot aantal leden van de drie partijen en een aantal rechtstreekse leden zijn ontevreden over de vorderingen. Eind 1975, begin 1976 wordt een massale sympathiebetuiging opgezet jegens het ene en ongedeelde CDA, als protest tegen de stagnatie aan de top: de actie „Wij horen bij elkaar”. Men vreest dat het uitstellen van de ene lijst niet alleen een vertraging is, maar ontbindingsverschijnselen zal inluiden. Na de staten- en radenverkiezingen van 1974 is dit een signaal vanuit de basis, dat veel midden- en topkader stimuleert om, ondanks de gerezen problemen, te blijven streven naar eenheid.

m. Gesprek met mr. O. W. A. Baron van Verschuier

In deze voor het CDA beslissende periode tussen 1972 en 1975 was mr. O. W. A. Baron van Verschuier voorzitter van de CHU. In 1978 zal hij de commissie voorzitten die het rapport „Grondslag en politiek handelen” opstelt, waarmee de grondslagdiscussie in het CDA wordt besloten. Wij spraken met Baron van Verschuier over twee beslissende fasen in het CDA: de grondslagdiscussie en de lijsttrekkerkeuze in 1977.

Hoe kijkt u nu terug op het jaar 1975?

Van Verschuier: Het wonder van het hele proces is, dat zich toch weer een evenwicht vormde, na Berg en Dal en na Haaften, en na alle diepe dalen waar we toen doorheen gegaan zijn. Haaften was het diepste dal voor mijn gevoel. Toen stonden we heel dichtbij het einde. Berg en Dal was minder erg, hoewel het de grondslagdiscussie meer toedekte dan oploste. Ik had in die tijd mijn bestuur niet altijd mee, niet zozeer omdat zij het CDA niet wilden, maar meer uit tactische motieven. In Haaften stond ik er moederziel alleen voor. Ik probeerde zoveel mogelijk een openlijke confrontatie met Kruisinga te vermijden, ik geloof dat dat verstandig was. Toen heb ik na Haaften een artikel geschreven in de CH-Nederlander, waarin ik stelde dat als het zó moest, dat ik dan wegging. De Unieraad van 13 december stond toen voor de deur en dat is de enige keer geweest dat ik steun heb gezocht bij de topmensen van de Unie. Ik heb hen toen gezegd: „Jullie laten ons modderen, en dat is begrijpelijk, maar nu is het moment gekomen dat we kleur moeten bekennen, want anders gaat het niet”. En dat is toen gebeurd. De Unieraad van 13 december is beslissend geweest.

Waarom was Haaften zo'n diep dal?

Omdat iedereen zo onderling verdeeld was. In de ARP stonden De Koning en Aantjes tegenover elkaar, in de CHU Kruisinga en ik, en de KVP die speelde toen de zaak keihard. Wel begrijpelijk, zij moesten tegenover hun achterban nu ook eens de belofte kunnen inlossen, maar het was wel hard. Vervolgens zaten bij de persconferentie toen juist mensen achter de tafel die in de conflicten

verwikkeld waren, zodat de presentatie ook nog eens uiterst ongelukkig uitpakte. Het was toen een hele slechte zaak.

De Unieraad sloeg op 13 december toch eigenlijk een nieuwe weg in, daarvoor had men toch een vrij afwachtende houding aangenomen?

Van Verschuer: Die Unieraadsvergadering staat toch in duidelijke relatie tot Haaften en tot de moeilijkheden in de ARP. Ik heb toen heel duidelijk de Unieraad voorgehouden dat de ARP-partijraad in Hoogeveen, diezelfde datum, geen argumenten mocht kunnen ontlenen aan de opstelling van ons om de voortgang in de samenwerking te beëindigen. Dat was het merkwaardige in je rol als voorzitter in die tijd, dat je enerzijds je eigen partij moest besturen, maar anderzijds ook goed in de gaten moest houden wat het effect van de stellingname van de eigen partij was op de zusterpartijen. Ik vond toen dat wij als CHU een duidelijke, positieve stap moesten zetten, ons over onze bezwaren heen zetten, en een duidelijk gebaar maken. En de Unieraad was het daarin met mij eens, gelukkig. Dat was een hele stap, want tot die tijd had de Unie de boot eigenlijk een beetje afgehouden. Met die motie-Scholten van voorjaar '75 bijvoorbeeld, waarin o.m. gesteld werd dat één lijst niet mogelijk zou zijn, zolang de parlementaire samenwerking niet vruchtbaarder geworden zou zijn. Die reserves heeft de Unie op 13 december laten varen.

Daarmee kwam ook een einde aan de naweeën van de kabinetsformatie van 1973, die het CDA veel kwaad gedaan heeft. Als ik terugdenk aan de tijd dat ik voorzitter werd. De CHU was toen nog een ontzettend verdeeld huis. Er heerste nogal wat wantrouwen over en weer in de hele Unie. En het verwerken van die problematiek kon niet ook nog eens het meegaan in zo'n kabinet-Den Uyl hebben. Persoonlijk was ik toen erg voor toetreding van de CHU tot het kabinet, maar de omstandigheden toen maken het wel begrijpelijk dat de partij die stap niet kon zetten. Voor de Unie, wier grootste wervingskracht toch lag in haar vriendelijkheid, haar redelijkheid, haar oprechtheid, waren die interne verschillen toch een oneigenlijke zaak. Daarmee verloor de Unie ook volstrekt haar aantrekkingskracht voor de buitenwereld. Als men ooit al wist wat men aan de Unie had, dan was het toen helemaal niet meer het geval. Het is heel duidelijk waarom de Unie toen zo'n terugval doormaakte. En het moet zeker in het voordeel van Kruisinga

gezegd worden, dat hij de partij opnieuw zelfbewustzijn gegeven heeft. Hoewel het een stap terug was, terug naar het eigen profiel, is die stap waarschijnlijk toch nodig geweest om opnieuw de stap vooruit naar het CDA te kunnen maken. Ik vind ook dat Kruisinga toch wel meer of minder de lijn gevolgd heeft, die de drie partijen, als ze samen opgetreden waren buiten het kabinet, hadden moeten volgen. Hij baseerde zich op het gezamenlijk overeengekomen programma.

Hoe kijkt u terug op de grondslagdiscussie?

Van Verschuer: We mochten twee grondslagdiscussies goed uit elkaar houden: op de eerste plaats de door De Zeeuw gestarte discussie over een open partij, waarbij het in feite ging om een nevenschikking van verschillende grondslagen. Die discussie is in Woudschoten beslist. De tweede grondslagdiscussie was de discussie die Aantjes begon, en daarbij ging het in feite om de verplichtendheid en de toepassing van de ene grondslag. Die laatste discussie grijpt voor mijn gevoel terug op de tegenstelling tussen Lohman en Kuyper in de vorige eeuw. Je ziet dan ook dat in de eerste grondslagdiscussie ARP en CHU samen staan tegenover de KVP, althans tegenover De Zeeuw, terwijl in de tweede grondslagdiscussie ARP en CHU pal tegenover elkaar staan. Als de ARP na die tweede grondslagdiscussie de ballottage op het gebied van de persoonlijke geloofsovertuiging van CDA-vertegenwoordigers in enigerlei vorm had willen doorzetten, zou dat voor mij ook een breekpunt in de fusie geweest zijn. Ik ben op tal van gebieden bereid een compromis te sluiten, maar op dit punt kan ik dat niet. Daarmee zou ik zo iets eigens hebben opgegeven, dat er geen sprake meer zou zijn van een oprechte overgang naar de gefusioneerde partij. Het allermerkwaardigste van die discussie was dat de „zwaarste” protestanten, bijvoorbeeld de mensen van de Veluwe, een man als Aantjes gingen omhelzen. Mensen die het politiek volstrekt niet met hem eens waren. Ik heb mij ook altijd afgevraagd wat Aantjes nu eigenlijk bezielde om die kwestie op deze manier op te rakelen. Als het zo'n principiële punt voor hem was, en daar ben ik het mee eens, dan stel je het toch niet op die manier aan de orde, via de krant. Dan ga je daar toch met elkaar over praten in de overlegorganen. Ik veronderstel dat het toch de vrees voor een centropartij geweest is, die hem op een bepaald moment heeft bevangen. Het

vertrek van De Zeeuw, om volstrekt andere redenen, is daartoe waarschijnlijk de aanleiding geweest. En zijn binding aan het kabinet-Den Uyl, en een voorkeur voor progressieve politiek, de oorzaak. Anders kan ik het niet zien.

Heeft de grondslagdiscussie de CHU toen beroerd?

Van Verschuer: De Unie heeft zich vanouds veel pluriformer opgesteld dan de ARP. Daar was de interne partijdiscipline veel meer rigide. Toen ik in de Unieraad het CHU-standpunt verduidelijkte, kwam daar dan ook volstrekte instemming met mijn beleid. De groep, waarin ook mevrouw Van Ruler zat, die in juni 1973 die brief geschreven heeft, heeft in de Unie geen voet aan de grond gekregen.

Ik heb tijdens het grote CDA-congres de hele CHU-club op een bepaald moment in een zaal apart bij elkaar geroepen, ben op een tafel gesprongen en heb gezegd: „Mensen, zo is het, en niet anders”. De CHU was toen volstrekt unaniem. Wij verweten de ARP dat zij ons dwongen om op één lijn met de KVP te gaan zitten.

Wat is uw eigen standpunt terzake van de kwestie van de binding van vertegenwoordigers aan de grondslag?

Van Verschuer: Voor mij is erg essentieel een uitspraak van Lohman: „Als ik mensen kan verenigen op mijn politiek program, en die mensen kunnen mede daardoor tot het geloof komen, wat ben ik dan gelukkig!” Ik vind het fout om te zeggen dat de mensen op allerlei verschillende manieren tot geloof komen en dan daarna een politieke keuze doen. Je moet ook de wisselwerking onderkennen: dat mensen zich in de politieke overtuiging van een partij herkennen, en pas naderhand zich gaan herkennen in de achtergronden waarvanuit die politieke overtuiging voortkomt. Dat wezenlijke verschil zit er ten diepste tussen een ARP-benadering en een CHU-benadering.

En in de vraag of een politieke partij bevoegd is om naar het geloofsleven van een aspirant-lid te informeren.

Van Verschuer: Dat punt heeft de ARP, voorzover zij het aanhing, natuurlijk gauw laten vallen. Daar zijn wij het allemaal wel over

eens, dat dat niet mag. Hoewel het bloed natuurlijk kruipt waar het niet gaan kan. Zo herinner ik mij dat, toen ik gekozen moest worden als voorzitter van de CHU, bijna niemand mij kende. Ik werd uitgenodigd naar Utrecht te komen, daar vergaderde de Unieraad, en ik moest daar 's ochtends vroeg al zijn. Ik heb toen de hele ochtend en de halve middag zitten antichambreeren, tot ik eindelijk binnen werd gevraagd. En waar hadden zij over zitten vergaderen: over de vraag of ik wel een overtuigd christen was, en of ze me dat mochten vragen vóór mijn verkiezing! Het is toen Tilanus jr. geweest die met nadruk bezworen heeft dat die benadering volstrekt geen CHU-benadering was, dat dat niet mocht. Ik moet zelf ook toegeven, dat ik toen ik voor het eerst in contact kwam met vertegenwoordigers van de rechtstreekse CDA-leden, mij afvroeg wat hen ten diepste bewoog. Of dat ons standpunt voor of tegen abortus was, of een ander beleidsvraagstuk, òf dat daar ook geloofsovertuiging een rol bij speelde. 't Is een discussie die tot ontzettende misverstanden aanleiding heeft gegeven. Dat Aantjes de discussie is aangegaan vind ik erg goed, maar de manier waarop is zeer teleurstellend geweest.

Een ander belangrijk moment in de groei naar het CDA was de lijsttrekkerkeuze van 1977. U heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld.

Van Verschuer: Ik kan geloof ik wel precies vertellen hoe het gebeurd is. De ARP was bezig om Andriessen te elimineren. De KVP was bezig om hem juist in het zadel te heffen. In de CHU was een stroming die bijvoorbeeld Zijlstra wilde of een andere buitenstaander. De CHU wilde in elk geval persé niet iemand die geïdentificeerd zou kunnen worden met het kabinet-Den Uyl. Als het iemand uit het kabinet was, dan moest hij daarin een zeer onafhankelijke rol hebben vervuld. Ik had het aan zekerheid grenzende vermoeden dat voor de KVP naast Andriessen alleen Van Agt aanvaardbaar zou zijn. Lang voordat de zaak acuut werd, heb ik met hem een gesprek gehad. Daarin heb ik mij van twee zaken overtuigd: zijn standpunt in de abortuskwestie, want dat lag erg gevoelig in de CHU, en de onafhankelijkheid van zijn rol in het kabinet. Ik heb er nooit enige twijfel aan gehad of hij het zou doen. Van Agt was zo gefrustreerd door de machtswellust van sommige PvdA-ers, dat hij zich wilde inzetten om aan die machtsituatie een

einde te maken. Hans de Boer en ik vonden elkaar toen op Van Agt, en Wim Vergeer bleek bereid om de kastanjes uit het vuur te gaan halen. Want het probleem lag natuurlijk met name binnen de KVP. Dat was toen toch wel een succes voor de drie voorzitters, het was de eerste keer na Jan Krajenbrink, dat het CDA met één man uitkwam!

Als u nu terugkijkt op het hele proces van de vorming van het CDA, wat heeft dan de diepste indruk op u gemaakt?

Van Verschuer: Het was daarom zo gans anders dan de meeste processen die je meemaakt, omdat de drie partners, toen zij begonnen, zo'n verschillende taal spraken en uit zo'n verschillende achtergrond opereerden. Bij elke partij behoorde niet alleen een eigen taal, maar behoorde ook een eigen methodiek en een eigen cultuur. Als de ARP en de CHU zeiden: „Morgen willen wij dat doen”, dan was dat ook morgen, maar als de KVP dacht in termijnen, dan gaven zij daar andere waarde aan. Zo is de lange tijd, die het CDA nodig heeft gehad om tot stand te komen, ook inderdaad nodig geweest. De verschillen waren te groot om snel te kunnen fuseren. Om een voorbeeld te noemen: in 1972 heb ik voor de verkiezingen een initiatief genomen om tot de fusie te komen, maar dat is toen door de KVP, door De Zeeuw dus, tegengehouden. Ook Veerman was niet voor. Later, in 1974 wilde de KVP weer wel een snelle fusie, maar toen waren de anderen weer niet rijp. Zo blijkt dat we die tijd nodig hebben gehad om elkaar beter te leren kennen en naar elkaar toe te groeien, vanuit gelijkwaardige posities. Wat wel een probleem daardoor was, was dat je elkaar alsmaar moest verdedigen tegenover je eigen achterban, als je het land inging. Ik heb wel eens tegen De Zeeuw gezegd: „Dick, hoe vaak ik dat geloof van jou al niet heb moeten verdedigen!”, want hij werd natuurlijk als de grootste heiden beschouwd. Je kreeg ook ontzettend op je kop over dat het allemaal zo slecht liep aan de top, en als zij het zelf maar eens mochten doen, dan zou het veel beter lopen! In zekere zin hadden ze daar gelijk in, maar we moesten gewoon door die dalen heen. Ik zou niet weten hoe het anders tot stand had moeten komen. Als je dat alles overziet, en je constateert dat het gemeenschappelijke fundament toch bindend was, en dat je het toch kon volhouden, dan is dat een wonder. Dan is er toch iets dat kracht geeft. Vooral als je beseft met hoeveel mensen je bij

elkaar dat proces hebt doorgemaakt. Het was natuurlijk geen kunst om met een klein groepje het CDA op te richten, maar dan waren de KVP, ARP en CHU blijven bestaan. We maakten ook van te voren, als voorzitters, wel taxaties over de afval die wij acceptabel vonden: De Zeeuw was bereid 30% te verliezen, ik hoogstens 10%. Het grote belang was, en dat zie je pas als je wat meer afstand van de zaak genomen hebt, dat je met zoveel mensen die zaken doorworsteld en doorleefd hebt, en dat je bijna met z'n allen het einddoel bereikt hebt.

Hoe ziet u de toekomst van de partij?

Van Verschuer: Het CDA zal binnen de kortste keren op de klippen lopen, als ze geen oog houden voor de verschillende achtergronden van de drie fusiepartners. Ik ben niet degene die zegt: „We zijn nu van één partij, en dat moet zo gauw mogelijk op alle terreinen blijken.” Het moet nu niet, tegen alles in, stante pede tot het verleden gaan behoren dat je kunt zien of iemand uit de ARP, KVP of de CHU komt. Het zal verschrikkelijk zijn als één van de groepen de komende jaren het gevoel zou krijgen dat ze „overruled” worden. Dat is naar mijn mening onze ergste bedreiging. Het kan nog wel tien jaar duren, en misschien nog wel langer, ik vind dat helemaal niet erg, voordat een nieuwe eenheid zich ook in alle opzichten in de mensen zal manifesteren. Je kunt dat niet forceren, het zit nu eenmaal in de mensen, dat is een mentaliteit die je niet zomaar kunt afleggen. En het is heel goed mogelijk om begrip voor elkaar op te brengen.

V. VAN FEDERATIE NAAR FUSIE: 1976 - 11 oktober 1980

Het groeimodel is aanvaard. Over het functioneren van de grondslag blijven verschillen van mening bestaan, maar deze behoeven op zich geen beletsel te vormen voor de ene lijst. De CHU zit nog in de oppositie, maar gaandeweg worden de scherpe kantjes daarvan afgesleten.

In de periode van federatie tot fusie staan centraal de ene lijst en de keuze van de lijsttrekker, het uitpraten van de grondslagkwestie en de politieke koers van het CDA; in CDA-jargon: de politieke hypotheek. Deze zal eerst de ene lijst en de ene lijsttrekker belasten en vervolgens de fusie.

a. De ene lijsttrekker op het tweede CDA-congres: Dries van Agt

Na Berg en Dal en Haaften blijft de vraag of en wanneer het besluit valt over de ene lijst en de ene lijsttrekker. Reeds in 1975 wordt een commissie geïnstalleerd voor het opstellen van een concept verkiezingsprogramma, onder leiding van prof. dr. B. Goudzwaard. Deze commissie stelt bovendien een beknopt Program van Uitgangspunten op, dat reeds in het voorjaar van 1976 beschikbaar is.

De titel van het verkiezingsprogramma zal luiden: „Niet bij brood alleen”. Met name de drie fractievoorzitters hebben een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming hiervan, naast de invloed van de voorzitter. *Goudzwaard:*

„Het was mogelijk er gezamenlijk uit te komen door een indringend proces van interactie tussen met name de drie fractievoorzitters, die in de commissie zaten. Mijn rol was luisteren, hier en daar een brug slaan, en de toelichting schrijven (naast de eindredactie van de programapunten). Het zou evenmin geslaagd zijn, wanneer wij niet eerst gedurende drie maanden, eind 1975, een intensieve gedachtenwisseling hadden gehad over onze gemeenschappelijke uitgangspunten”.

Op 10 april 1976 vergadert de AR-Partijraad in de Amsterdamse RAI. Het Program van Uitgangspunten, dat in „Niet bij brood alleen” is opgenomen, draagt bij tot een herkenbaar christen-democratisch profiel, het Ontwerp CDA-programma behandelt actuele vraagstukken op een aansprekende wijze, maar er is geen groeiende eens-

gezindheid te bespeuren in de Tweede Kamer. De politieke hypotheek is dus niet afgelost, aldus de partijraad. Toch wordt vastgesteld de kiesverenigingen goedkeuring te vragen om met één kandidatenlijst, één programma en één gemeenschappelijke verkiezingscampagne de verkiezingen van 1977 in te gaan. Maar wel onder voorwaarden: over de criteria van de kabinetsformatie, ruimte voor een wederkerige intentieverklaring en een meer eensgezind beleid van de fracties. De resolutie wordt aanvaard: 181 voor, 50 tegen.

De CHU komt op 22 mei 1976 bijeen in algemene vergadering. Een jaar daarvoor, op 7 en 8 februari had de Unie een motie-Scholten aanvaard, waarin werd gesteld, dat er geen beslissing over de ene lijst genomen kan worden gelet op de verschillen in opstelling ten opzichte van het kabinet-Den Uyl. Nu in mei 1976 verklaart voorzitter Van Verschuer dat de KVP er recht op heeft dat ARP en CHU een einde maken aan de twijfels over de ene lijst. Mede gelet op het in ontwerp gereed gekomen verkiezingsprogramma vindt Van Verschuer dat de CHU nu moet besluiten die ene lijst te willen. En hij krijgt van de algemene vergadering bijval: 90% spreekt zich uit voor de ene lijst.

De KVP is door de aarzelingen van de ARP nog allerminst gerustgesteld. Op 29 mei wordt het rapport van de commissie-Van der Top over de noodprocedure aangeboden. De partijraad aanvaardt tevens een resolutie over de ene lijst. Men wordt ongeduldig. Maar in geval van nood kan men op eigen kracht als christen-democratische partij de verkiezingen in.

De noodprocedure behoeft evenwel niet te worden aangesproken. Op 25 september gaat de AR-Partijraad toch akkoord met de ene lijst. „Voor- en tegenstanders van de ene lijst hebben veel meer dat hen bindt dan dat hen scheidt”, houdt de sinds december 1975 optredende AR-Partijvoorzitter Hans de Boer zijn gehoor voor. De AR-kiesverenigingen hadden inmiddels met grote meerderheid positief gereageerd op de hun in het voorjaar voorgelegde vraag over de ene lijst.

Inmiddels treft het presidium van het CDA voorbereidingen om tot een voorstel voor de keuze van een lijsttrekker te komen, dat voor de drie partijen aanvaardbaar is. Verschillende namen circuleren in de wandelgangen, zoals Lubbers, J. Zijlstra, Andriessen, Lanser, De Pous. De partijvoorzitters, die uiteindelijk belast worden met het doen van een voordracht, kunnen echter niet tot overeenstemming komen. De

moeilijke onderlinge verhouding tussen de fractievoorzitters maakt de keuze van één van hen onmogelijk. Dit te meer daar zij meer het verleden dat de toekomst representeren. Ook over de andere kandidaten kan men het niet eens worden, zelfs niet door onderscheid te maken tussen een kandidaat-lijsttrekker, een kandidaat-fractievoorzitter en een kandidaat-minister-president. De gedachte aan een driehoofdig lijsttrekkerschap heeft ook nog even gespeeld, maar wordt snel verlaten. Dan komt, als een verrassing, de naam van Van Agt naar voren. In die tijd nog niet zo fel door links geattaqueerd als later bijvoorbeeld bij het Menten-debat en naar aanleiding van de kwestie over de grondpolitiek. Maar evenmin een kandidaat die voor alle betrokkenen bij voorbaat de grote man van het CDA is. Hij is wel aanvaardbaar voor alle drie de partijen.

Mevrouw Leyten:

„Lubbers was voor de KVP geen serieuze kandidaat; hij was te kort nog in de politiek (alleen een paar jaar minister), had geen parlementaire en partij-politieke ervaring en had nog nooit een verkiezingscampagne van nabij meegemaakt. Andriessen en Van Agt waren beiden voor de KVP aanvaardbaar, omdat zij even lang in de landspolitiek draaiden en beiden tot volle tevredenheid van de partij, de een als eerste man van de fractie, de andere als eerste man (vice-premier) in het kabinet. (Een kandidatuur Lubbers zou een desavou van zowel Andriessen als Van Agt hebben betekend en dat kon de KVP zich niet veroorloven met toch al de reputatie sedert Piet de Jong dat zij slordig met haar leiders omsprong.) Dat het KVP-bestuur uiteindelijk met overtuiging voor de kandidatuur-Andriessen koos, was niet alleen een kwaliteitskeuze, maar ook voor de functie. De lijsttrekker van het CDA moest in onze ogen fractieleider worden en in de Kamer blijven, kortom de duidelijke politieke leider van het CDA worden. Een lijsttrekker, die uit een kabinet komt of in een kabinet gaat, levert naderhand problemen op voor de herkenbaarheid van de partij, die vermengd wordt met de coalitiepartner. Andriessen was een ras-parlementariër, die ook graag in het parlement wilde blijven. Van Van Agt was duidelijk, dat hij niet op de eerste plaats behoefte had aan een parlementaire loopbaan. De KVP had dus niets tegen Van Agt, integendeel, Van Agt lag evenals Andriessen zeer goed in de partij, maar was duidelijk voorstander van een beleid, waarin politieke leiders in het parlement zitten en daar blijven. In de parlementaire geschiedenis zijn daar goede voorbeelden van, zoals Romme, Schouten, Oud en anderen. Toen de ARP Andriessen onaanvaardbaar bleef vinden vanwege de grondslagdiscussie en waarschijnlijk ook vanwege een machtsstrijd over

het leiderschap van de fractie met Aantjes, moest de KVP wel zwichten en kon Van Verschuier met geen betere suggestie komen dan Van Agt, die vervolgens door Steenkamp werd overtuigd om het te doen. Van Agt had de functie immers niet gezocht.”

Op het tweede CDA-congres (op 10 en 11 december 1976) in het Haagse Congrescentrum wordt de ene lijsttrekker aangewezen: mr. A. A. M. van Agt, minister van Justitie. „Vandaag gaan wij met elkaar op weg. Op hoop van zegen”, zegt hij en het CDA stort zich in zijn eerste verkiezingscampagne.

Het tweede CDA-congres, 11 december 1976 in Den Haag, wijst de lijsttrekker aan; v.l.n.r.: mr. B. W. Biesheuvel, de toenmalige Belgische premier L. Tindemans, mr. A. A. M. van Agt, T. Tolman en drs. W. K. N. Schmelzer (foto: ANEFO).

b. Parlementaire vorderingen: eerste gemeenschappelijke fractievergaderingen

De Eerste Kamerfracties van ARP, CHU en KVP besluiten op 1 januari 1976 tot gemeenschappelijke fractievergaderingen, elke dinsdagmorgen vóór de Kamerzitting. Belangrijker is wat er aan de overzijde van het Binnenhof gebeurt.

Op 2 maart wordt de eerste, dan nog incidentele, gezamenlijke vergadering gehouden van de Tweede Kamerfractie met een prozaïsch agendapunt: de fluoridering van het drinkwater (wijziging van de Waterleidingwet). Reeds eerder (vanaf juni 1972) worden er studie- en bezinningsbijeenkomsten gehouden. In de loop van de kabinetsperiode-Den Uyl groeit de samenwerking onder invloed van de ontwikkelingen in de drie partijen. Het lukt bijvoorbeeld al bij de begrotingsbehandeling 1974 dat de drie sprekers van ARP-, CHU- en KVP-huize namens elkaar spreken; men verdeelt de onderwerpen. Toch laat de verschillende positie ten opzichte van het kabinet zich gelden. Drs. A. Schouten dient bij de SIR-wetgeving een amendement in namens de drie partijen dat wordt verworpen. ARP en KVP steunen dan toch het wetsontwerp, de CHU haakt echter af. Bij de algemene beschouwingen in het najaar van 1973 dient fractievoorzitter Kruisinga, mede namens Andriessen en Aantjes, een motie in, waarin wordt gevraagd om wetgeving op het terrein van de geluids-

Prijzendebat in de Tweede Kamer, 22 januari 1974; v.l.n.r.: ARP-fractieleider Aantjes, KVP-fractieleider Andriessen en CHU-fractieleider Kruisinga (foto: ANEFO).

hinder en de bodemverontreiniging. Den Uyl antwoordt daarop op een wijze dat Andriessen en Aantjes het beter achten de motie in te trekken. Kruisinga houdt echter vol en de motie wordt prompt verworpen.

Deze incidenten verhinderen evenwel niet een groeiend overleg en samenwerking, allereerst in fractiecommissies. Op 24 mei 1975 stelt Aantjes op zijn Partijraad in Zwolle voor om – met behoud van ieders zelfstandigheid – te komen tot het gezamenlijk voorbereiden van de onderwerpen van de Kameragenda door gemeenschappelijke fractiecommissies en fractiebureau in te stellen, en voortaan met één woordvoerder namens de drie op te treden. Geen nieuw voorstel: de KVP- en de CHU-fracties hadden al eerder voorstellen in die richting gedaan. Ook Aantjes' voorstel heeft geen succes; de samenwerking komt pas later van de grond.

Op 9 december 1975 schrijft de CHU-fractie een brief aan de ARP- en de KVP-fracties. Mede in het licht van de conclusies van Berg en Dal en Haaften worden een aantal gemeenschappelijke studiec-commissies ad hoc voorgesteld om een zo groot mogelijke eenheid van opvatting te krijgen over een aantal actuele onderwerpen met betrekking tot het beleid van het kabinet-Den Uyl. Aantjes en Andriessen reageren positief. Begin 1976 starten tien commissies over onderwerpen als de overheidsuitgaven, onderwijs, zelfstandigenbeleid, inkomenspolitiek, bezitsvorming, grondpolitiek, volkshuisvesting, media-beleid, veiligheidsbeleid en bestuurlijke herindeling. De resultaten worden besproken in zeven gemeenschappelijke fractievergaderingen tussen 3 maart en 27 april. De ervaringen zijn niet slecht. Op 4 mei besluit men tot gemeenschappelijke fractievergaderingen over de Kameragenda en op 11 mei is het zover. Voortaan is er elke dinsdagmorgen voor de Kamersitting van 2 uur 's middags een gezamenlijke fractievergadering! Dit is na zoveel gezamenlijke studie- en bezinningsbijeenkomsten een belangrijke doorbraak. Tevens wordt een gemeenschappelijk fractiesecretariaat ingesteld; het voorzittersoverleg en het overleg van de fractiebesturen wordt geformaliseerd. Incidenteel was er al vanaf 1 oktober 1971 overleg tussen de fractiebesturen; de nadruk lag daarin aanvankelijk op het onderling op elkaar afstemmen van het werk. Thans worden de politieke vragen in het overleg volop aan de orde gesteld.

Eerste gezamenlijke fractievergadering, 25 mei 1976; v.l.n.r.: mr. W. Aantjes, mr. F. H. J. Andriessen, dr. R. J. H. Krusinga en mr. G. C. van Dam (foto: ANEFO).

c. Verkiezingen mei 1977: het kabinet-Van Agt en fractievoorzitter Aantjes

In het CDA breekt een periode van grote eensgezindheid aan. Er is overeenstemming over de keuze van de lijsttrekker, er is enthousiasme over het verkiezingsprogram, de sfeer tussen de Kamerfracties wordt beter. Dit is na de moeilijke jaren daarvoor een rijke oogst. Het kabinet-Den Uyl valt weliswaar in februari 1977 over de grondpolitiiek, maar zo pal voor de verkiezingen van mei is dat geen ramp. De verkiezingscampagne vraagt aller aandacht. Het is alle hens aan dek.

De verkiezingen op 25 mei vallen voor het CDA niet tegen (één zetel winst: 49 zetels), maar wat meer opvalt is de winst van de socialisten: tien zetels.

Direct na de verkiezingen is er toch nog een conflict. Andriessen wordt door de nieuwe CDA-fractie op 26 mei gekozen tot eerste onder-voorzitter (Van Agt is uiteraard de fractievoorzitter). Aldus dreigt een verdeling van posities in het CDA die geen recht doet aan de samenstellende delen ervan. Op 6 juni wordt de verkiezing her-roepen: Aantjes wordt eerste onder-voorzitter. Andriessen wordt

Start van de verkiezingscampagne, 15 april 1977 in Utrecht: lijsttrekker mr. A. A. M. van Agt voert het woord (foto: 't Sticht).

voorzitter van de Programcommissie van de fractie.

Er breekt een lange formatie aan. De feiten zijn bekend. De CDA-fractie koerst aan op een coalitie met PvdA en D'66. Op een zeker moment zijn het program, de zetelverdeling en de meeste posten rond. Toch mislukt de formatie door de meerderheidsstrategie van de socialisten en de ballotage ten aanzien van enige kandidaat CDA-bevindlieden. Er wordt daarop een CDA/VVD-kabinet geformeerd. Het treedt op 19 december 1977 aan. CDA en VVD hebben gezamenlijk in de Kamer evenwel slechts een meerderheid van twee stemmen. Bovendien dienen zich in de fractie bij de aanvaarding van het regeerakkoord met de VVD op 29 november zes zogenaamde gedogers of loyalisten aan: W. Aantjes, H. A. de Boer, B. Beumer, S. J. M. Dijkman, J. van Houwelingen en J. N. Scholten. Een week later sluit W. de Kwaadsteniet zich bij hen aan. De loyalisten willen geen medeverantwoordelijkheid dragen voor het totstandkomen van het kabinet, maar willen dit evenmin verhinderen.

Eerste onder-voorzitter Aantjes spreekt op 10 december het derde CDA-congres toe: „Of wij nu het kabinet met binding of verbondenheid tegemoet treden, voor beiden geldt: het beleid zal ons moeten overtuigen.”

Het congres ondersteunt het gevoerde fractiebeleid en constateert met spijt dat er alleen een combinatie mogelijk blijkt met de VVD – een coalitie met een zo beperkte meerderheidsbasis. Het congres spreekt de verwachting uit dat met de VVD een vernieuwingsgezinnd beleid gevoerd kan worden in de geest van het verkiezingsprogramma „Niet bij brood alleen”.

Niet iedereen is daar zo zeker van. In Amersfoort komt een groepje christen-democraten in een besloten vergadering bijeen. Men is bezorgd over de uitvoerbaarheid van het CDA-program in deze coalitie. Zij zouden later onder de naam „werkgroep Niet Bij Brood Alleen” naar buiten treden.

Andriessen en Kruisinga worden in het kabinet opgenomen. Aantjes wordt op 20 december 1977 gekozen tot fractievoorzitter. Hij heeft het zich voor deze belangrijke post de daaraan voorafgaande maanden en jaren niet gemakkelijk gemaakt. Aantjes koos aanvankelijk onomwonden voor de christen-democratische samenwerking. Hij was in 1972 onder de indruk gekomen van de gesprekken in de Contactraad en heeft daar meer dan eens uiting aan gegeven.

Vanaf 1973 werkt Aantjes aan een normaliseren van de verhoudingen met de PvdA en hij riskeert daarmee de eenheid in zijn fractie en

partij. Vanaf dat moment strijden bij Aantjes de christen-democratische samenwerking en het streven naar normale verhoudingen met de PvdA om de voorrang. Het oppositionele optreden van de CHU en de steeds afstandelijker koers van de KVP ten opzichte van het kabinet-Den Uyl ziet hij met lede ogen aan. Aantjes' zorg voor een afglijden van de christen-democratie naar een centrumkoers neemt toe – een zorg die de ARP voortdurend heeft gehad, maar die zich bij Aantjes vanaf 1973, maar vooral in de loop van 1975 manifesteert.

Dan ook wordt tijdens de conference van Woudschoten uiterst moeizaam gesproken over de grondslag van de nieuwe partij. De vraag, wat van vertegenwoordigers gevraagd mag worden, blijft op Woudschoten onbeantwoord. Die kan naar het oordeel van velen ook onbeantwoord blijven, omdat de „antwoord-filosofie” voor alle leden geldt, dus ook voor vertegenwoordigers van de nieuwe partij.

Aantjes krijgt argwaan. Bij hem rijst het vermoeden dat de grondslagkwestic en het gevaar van een afglijden naar een centrumkoers met elkaar verband houden. Dat betekent dat beide ook tegelijkertijd aangepakt moeten worden.

Op 24 mei 1975 alarmeert Aantjes zijn partijraad over de aanspreekbaarheid van vertegenwoordigers van het CDA. De KVPervaart dit als een terugkomen op de afspraken van Woudschoten en reageert, bij monde van Andriessen, fel. Andriessen onderneemt op het CDA-congres een poging er uit te komen, maar Aantjes gaat er niet op in.

Eind december volgt Aantjes aarzelend en met twijfels zijn partij, wanneer deze uitspreekt dat het gebleken verschil van mening over het functioneren van de grondslag „geen beletsel” behoeft te zijn voor de ene lijst. Aantjes blijft zijn partij trouw: „Waar de partij gaat, daar ga ik.”

Toch blijft zijn houding gekenmerkt door twijfel. Dat manifesteert zich vooral ten tijde van de formatie van het kabinet-Van Agt. Juist Aantjes heeft er, gelet op zijn pogingen in de periode van het kabinet-Den Uyl de verhoudingen te normaliseren, zeer veel moeite mee te aanvaarden dat de samenwerking in het kabinet met de socialisten na maanden onderhandelen afkerst en de steven gewend moet worden naar de VVD. Hij meldt zich als één van de gedogers van het kabinet-Van Agt: hij heeft moeite met de samenstelling van het kabinet en met het regeerakkoord.

Toch wordt Aantjes op 20 december 1977 tot CDA-fractievoorzitter gekozen: de verhoudingen in het CDA vragen een anti-revolutio-

Het derde CDA-congres, 10 december 1977, in Amsterdam; links premier Van Agt; rechts CDA-fractievoorzitter Aantjes (foto: Nick Morelis).

Op de voorste rij v.l.n.r.: dr. Th. L. M. Thurlings, mr. F. H. J. Andriessen, drs. W. K. N. Schmelzer; op de tweede rij v.l.n.r.: drs. R. F. M. Lubbers, mr. O. W. A. baron van Verschuier, ir. N. Buijsert, mr. A. P. J. M. M. van der Stee (foto: Nick Morelis).

naire fractievoorzitter, wanneer een KVP'er als minister-president optreedt. Aantjes komt daarmee wel in een heel moeilijke positie terecht: hij moet leiding geven aan een fractie, waarvan hij de totstandkoming met groot voorbehoud had zien geschieden; aan een fractie, die de eerste steunpilaar is van een kabinet welks totstandkoming hij niet had willen bevorderen en niet had willen beletten en op basis van een regerakkoord dat hij had afgewezen.

Aantjes weet niettemin sneller dan velen hadden verwacht het vertrouwen te winnen van grote groepen in de fractie en ook van velen in het land. De verhoudingen in de fractie worden in de loop van 1978 veel beter, vooral ook doordat Aantjes kans ziet zich als voorzitter van de gehele fractie op te stellen. Hij is van mening dat het CDA zich als loyale coalitiepartner moet opstellen en dat ook de VVD de ruimte moet krijgen die haar toekomt.

De eerste CDA-fractie in de Tweede Kamer, 1978: Aantjes in debat met oppositieleider Den Uyl (foto: De Volkskrant, Daniël Koning).

Aantjes zou nog geen jaar de tijd krijgen om zijn werk te voltooien. Onder tragische omstandigheden treedt hij op dinsdag 7 november 1978 af, nadat daags daarvoor dr. L. de Jong, de directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, op een geruchtmakende persconferentie mededeling heeft gedaan over de inhoud van een rapport inzake enige gedragingen van de heer Aantjes tijdens de oorlogsjaren. Ook al zullen latere onderzoeken een genuanceerder beeld oproepen van zijn gedragingen, Aantjes geeft er de voorkeur aan zijn verdediging te scheiden van zijn verantwoordelijkheid in de fractie.

Aantjes wordt opgevolgd door de vice-voorzitter, drs. R. F. M. Lubbers.

d. Federatie CDJA: 15 april 1977

Twee jaar nadat de grote partijen federeren, volgen de jongerenorganisaties. Op 15 april 1977 vormen ARJOS, CHJO en KVP-JO de federatie CDJA. De vertraging moet toegeschreven worden aan de problemen tussen de jongerenorganisaties, die wat dit betreft niet onderdoen voor hun moederpartijen. De problemen zijn identiek; in zekere zin zelfs nog erger. Er is n.l. tijdelijk een federatie CHJO-KVPJG geweest met uitzicht op een volledige fusie. Het kabinet-Den Uyl schiet hier te hulp: de federatie gaat te gronde aan het dilemma: Kruisinga of Andriessen.

Een kleine twintig jaar daarvoor volgde de CHJO nog de gebaande wegen: op 12 en 13 juni 1953 ontmoeten officiële delegaties van AR- en CH-jongeren elkaar in het Gereformeerd Zendingencentrum te Baarn. Het contact ligt op studieniveau. Men constateert dat men principieel dichtbij elkaar staat. Wat natuurlijk niet wegneemt dat de verschillen tussen Kuyper en Lohman niet verdoezeld mogen worden, aldus de conclusies van het gesprek.

Meer gestructureerde gesprekken komen in de loop van de jaren zestig op gang. In 1962 zegt Romme in de CHJO-brochure „Tussen nee en ja”: „We hoeven niet direct van de ouderen te verwachten dat ze op korte termijn zullen gaan samenwerken. Geheel anders ligt dat voor de jongeren.”

Die aansporing wordt goed verstaan. In 1965 wordt de eerste zogenaamde Witte Hei-conferentie gehouden tussen afgevaardigden van de drie jongerenorganisaties. Doel is na te gaan of en hoe er samengewerkt kan worden. Er leeft een gevoel van: wij moeten doen,

De huidige voorzitter van de CDA-Tweede Kamerfractie drs. R. F. M. Lubbers (foto: Nick Morelis).

waartoe onze moederpartijen niet in staat zijn. Wij zullen een voorbeeld moeten geven.

En zij geven het voorbeeld: De discussies op de Witte Hei eind van de jaren '60 verlopen even stroef als die tussen de drie partijen rond 1975. Over precies hetzelfde punt: de grondslag en in het verlengde daarvan de politieke opstelling.

In mei 1967, op de derde conferentie, treden de verschillen duidelijk aan het licht. De KVP-jongeren benadrukken „dat wij christenen geen primaatschap voor naasten-lievende politiek kunnen opeisen, laat staan voor een christelijke politiek”. Wel wordt erkend, dat een christen vanuit zijn overtuiging tot politieke opvattingen kan komen, maar dat dit moet leiden tot een partij van kerkleden, wordt bestreden. Dan sluit men gelijkdenkenden uit en verdoezelt men de politieke tegenstellingen. Dit pleidooi voor een gedeconfessionaliseerde partij vindt enige bijval bij de CHJO-leden. De ARJOS stelt zich evenwel radicaal hiertegenover op: „een niet-christen kan geen lid worden van onze partij, ook al is hij het met ons politiek program eens.”

Een jaar later breekt het overleg, op 2 november 1968, geheel af. Vreemd genoeg niet op de grondslagkwestie. In het afgelopen jaar was men het in een daarvoor ingestelde werkgroep geheel eens geworden op basis van de rapporten van de werkgroep van de Achttien. Men had elkaar programmatisch gevonden op de hoofdlijnen van het te voeren buitenlands beleid, sociaal-economisch beleid en over het functioneren van de overheid. Maar de ARJOS wenst daarnaast uit te spreken dat „het program dat ons voor ogen staat het best kan worden verwezenlijkt met die partijen, welke kritisch staan ten opzichte van de bestaande structuren in de samenleving, zoals nu met name blijkt in de PvdA, de PPR en D'66.”

De ARJOS sluit in deze opstelling nauw aan bij het optreden van de christen-radicalen die tegen een verdere christen-democratische samenwerking zijn, om daarmee een opening te behouden voor het regeren met andere partijen, met name de PvdA. KVPJG en CHJO weigeren echter de ARJOS hierin te volgen en het overleg wordt afgebroken. *P. van Tellingen* (toen secretaris van de ARJOS):

„Wij bedreven de politiek toen met een ernst van een gereformeerde kerkeraad. Wij gingen ook potsierlijk spreken met de FJG (de jongerenorganisatie van de PvdA) toen onder leiding van Reclus ter Beek. Dat heeft er eens toe geleid dat de ARJOS bij een VPRO-tv-uitzending, waarbij jongeren coalities gingen vormen, zich distantieerde van CHJO

CHU-fractie leider Krusinga spreekt de ARJOS toe. Achter de bestuurstafel voorzitter Fred. Borgman (foto: Ad Kon).

en KVPJG om de FJG niet te brusqueren. Die tv-uitzending was een grote flop. Als representant van de ARJOS had ik samen o.a. met Wil van den Bos Czn meegedaan aan de voorbereidende besprekingen die tot zogenaamde coalitievorming moesten leiden. Wij hadden een radicaal programma gemaakt, dat bijvoorbeeld heel kritische noten over de NAVO kraakte. Dit moest ertoe leiden dat KVPJG en CHJO zouden zeggen: dit wordt ons te gortig. Maar dat deden ze niet! En toch gingen we apart zitten om dat blok, dat aan een vergrote KVP zou denken, maar niet te vormen. Zo gingen we keurig af en werd de uitzending niet om aan te zien."

De KVPJG wordt in die jaren ernstig verzwakt door het mee-uittrekken van veel jongeren met de KVP-radicalen naar de PPR. CHJO en ARJOS richten zich geheel op hun eigen partijen en niet zonder succes. De CHJO levert een belangrijke bijdrage aan de vernieuwingen in de CHU rond de jaren '70. Op het landelijk niveau zien zij kans hun voorzitter Koos Huijsen op een hoge plaats op de lijst te krijgen, maar hij wordt door de kiesverenigingen teruggedrukt. De betrekkingen tussen CHJO en CHU verkoelen; de CHJO overweegt zelfs de banden met de Unie geheel te verbreken. Dit gebeurt na veel overleg uiteindelijk niet. Huijsen komt na enige jaren toch in de Kamer, maar verdwijnt daarop snel naar de PvdA.

Inmiddels blijft bij CHJO en KVPJG de herinnering aan de onderlinge eensgezindheid op de Witte Hei-conferenties levend. Zij beiden wensen een veel ruimere grondslaginterpretatie dan de ARJOS. In het begin van de jaren '70 wordt deze herinnering opnieuw gevoed door ontwikkelingen binnen de KVP met name als gevolg van het optreden van partijvoorzitter De Zeeuw in 1971. Beide jongerenorganisaties besluiten daarop tot een federatie. De ARJOS doet niet mee. Waarom niet legt zij uit in de brochure: „Kapituleren of reconfectionaliseren”.

Het formele besluit tot de federatie valt op 6 november 1971 in Hyde Park in Driebergen. De twee organisaties vergaderen eerst apart, daarna gezamenlijk. *Drs. M. Smits*, de nieuwe CDA-secretaris, toen bestuurslid van de CHJO herinnert zich:

„Het was voor ons als CHJO-ers een zeer serieuze aangelegenheid geweest. Het besluit was niet zonder moeite genomen. Het feit dat de CHJO als eerste de federatie-voorzitter mocht leveren nam de laatste zorg binnen de CHJO weg. Doordrongen van de ernst van het gebeuren,

betrad ik als lid van de CHJO de ruimte waarin tot voor kort de algemene ledenvergadering van de KVPJG bijeen was geweest. Ik trof daar een zeer enthousiaste groep bijeen, die op een voor mij onbegrijpelijke wijze ons toejuichte. Ik had werkelijk geen idee in welk gezelschap ik op dat moment was beland. Het wekte bij mij het gevoel op van een carnavalesk geheel. Maar tegelijkertijd ervoer ik dat ik met een groot enthousiasme werd opgenomen binnen de groep. Toch miste ik de sfeer, de nestgeur, die ik kende. Was dat sfeertje, waarmee ik werd begroet, wel zo serieus als ik verondersteld had dat het zou zijn? Bij mij overheerste toen de vraag of wel voldoende serieus was uitgesproken wat de bedoeling van de federatie was.”

De federatie krijgt een eigen blad: *Tweek*. Op 21 april 1972 komt het congres van de federatie bijeen. Men is binnen een half jaar tot de conclusie gekomen dat al in september 1972 tot een algehele fusie moet worden gekomen. Het federatiebestuur moet met voorrang hieraan werken.

De val van het kabinet-Biesheuvel en meer nog de vorming van het kabinet-Den Uyl doorkruisen deze plannen. De federatie verzandt. De KVPJG raakt in ontbinding; ook de CHJO gaat moeilijke jaren tegemoet.

De ARJOS ziet dit alles van een afstandje aan. Maar veel tijd heeft zij daar niet voor, want ze maakt zich zorgen over de christen-democratische samenwerking; over het principiële gehalte en de politieke koers ervan. Als in juni 1971 een aantal christen-radicalen de AR-Partij verlaten, verklaart ARJOS-voorzitter Hans de Boer dat de ARJOS blijft, maar „denk niet dat de lastposten weg zijn”.

De ARJOS blijft de jaren daarna een zeer actieve organisatie. Haar beleid ten opzichte van de groei naar het CDA schommelt tussen het „ja, mits” en „nee, tenzij”.

Door dit alles is er in april 1975, als de federatie CDA van start gaat, geen enkel uitzicht op samenwerking tussen de jongerenorganisaties. Er bestaat op dat moment zelfs helemaal geen KVP-jongerenorganisatie meer; de CHJO leidt een sluimerend bestaan.

In 1976 wordt beide organisaties nieuw leven ingeblazen.

De drie organisaties hervatten in december 1976 de gesprekken over samenwerking, voor het eerst sinds acht jaar geleden de zaak op de Witte Hei-conferenties knapte. Wel wordt al vanaf 1971 door de buitenlandse commissies van de drie nauw samengewerkt.

Het overleg leidt spoedig tot het besluit een federatie aan te gaan. Op 15 april al wordt de federatie CDJA opgericht. ARJOS-voorzitter

Fred Borgman wordt de nieuwe voorzitter. Maar dat geschiedt niet zonder opschudding. *Ria Oomen* (de opvolgster van Fred):

„Dat de ARJOS als oudste en actiefste partij in de federatie de voorzitter zou mogen leveren, was niet het punt. De persoon Fred Borgman, hoe beminnelijk ook in het persoonlijk contact, was te sterk ARJOS-gekleurd en door de grondslagkwestie in 1975 voor ons besmet. Het CDJA zou op een vergrote ARJOS gaan lijken, was de vrees. Uiteindelijk wilden wij het afketsen van de federatieve samenwerking – zo zwaar werd de voorzitterskwestie voor de ARJOS – niet voor onze rekening nemen. Bovendien – zo verkochten wij deze kwestie aan onze leden – zou het aanvaarden van de voorzitterskandidatuur van Fred voor de ARJOS-achterban een stimulans kunnen zijn om loyaal aan het CDJA te werken.”

Maar er zijn ook politiek inhoudelijk problemen. De eerste afvallers melden zich. Enkele Utrechtse ARJOS-leden waarschuwen al in een open brief van 23 april dat het CDJA „vadsig” en „zelfgenoegzaam” dreigt te worden. „Onze bedoeling is te komen tot een CDJA met een duidelijk eigen politiek gezicht en een CDJA dat voortdurend zichzelf en haar moederpartij toetst.”

De samenwerking in de federatie verloopt stroef. Het blijkt heel moeilijk tot gezamenlijke uitspraken te komen. Struikelblokken zijn onder meer de abortus, kernenergie, kernbewapening en Zuidelijk Afrika. Er zijn voorts problemen over het uitgangspunt en de aanspreekbaarheid van CDJA-leden.

Toch lukt het in 1979 de CDJA-bijdrage uit te brengen over de grondslagkwestie. „Heel maken wat gebroken is” wordt gepubliceerd; de voorzitter van de „grote” Grondslagcommissie, Van Verschuer, reageert enthousiast op de nota.

In de loop van 1979 ontstaat er een drang om tegelijk met de moederpartijen in oktober 1980 te fuseren. Dit lukt, echter niet zonder problemen. Zo vindt de verkiezing van de nieuwe voorzitter, Johan de Leeuw, in het CDJA plaats na arbitrage van het CDA-presidium.

Peter Heukels, de CDJA-voorzitter in het seizoen 1978-1979, nu terugkijkend op de laatste jaren:

„Bij de jongeren en met name bij de ARJOS heeft teveel op de voorgrond gestaan: op welke wijze kunnen we onze identiteit overbrengen op het CDJA. Het is, afgezien van de zakelijke verschillen van mening, met name deze mentale instelling geweest die ervoor gezorgd heeft dat het ideaal niet is verwezenlijkt om op zo'n kort mogelijke termijn, en zeker

vóór de ouderen, te fuseren. In vergelijking met het CDJA zijn de ontwikkelingen in het CDA meer eenstemmig geweest.”

e. Samenwerking in Europa: verkiezingen juni 1979

Op 10 juni 1979 worden de eerste directe verkiezingen gehouden voor het Europese Parlement. Het CDA neemt onder leiding van lijsttrekker Bouke Beumer in het kader van de Europese Volkspartij (EVP, federatie van christen-democratische partijen) met succes hieraan deel: van de 25 Nederlandse vertegenwoordigers worden er nu 10 CDA-ers gekozen: 35,6%. De EVP verzamelt 29,6% van de stemmen (zonder vertegenwoordigingen in Groot-Brittannië en Denemarken). Dit resultaat brengt de EVP op 107 van de 410 zetels in het Europese Parlement.

De samenwerking van christen-democraten op Europees niveau heeft in de discussies over de groei naar het CDA de afgelopen jaren voortdurend een rol gespeeld. De ervaringen van de onderlinge contacten tussen de Europese parlementariërs van ARP, CHU en KVP-huize is de opposenten tegen een nauwere samenwerking steeds als een illustratie voorgehouden: bij de grote Europese vraagstukken werken wij zeer eensgezind samen. Zou het dan binnen de landsgrenzen niet kunnen? Er is anderzijds ook de angst dat een ontwikkeling naar Europees model een ontwikkeling in gang kan zetten naar een soort CDU.

De contacten, ook tussen bestuursleden van de partijen, nemen in de jaren '70 snel toe. Steeds meer mensen krijgen de ervaring om buitenlandse gasten het verschil uit te leggen tussen ARP, CHU en KVP. In de laatste jaren brengen de directe verkiezingen en de voorbereidingen daartoe een extra impuls teweeg.

De christen-democratische samenwerking op Europees niveau dateert vanaf de jaren twintig. Don Luigi Sturzo presideert in 1925-1926 te Parijs congressen van „democratische partijen met christelijke levensbeschouwing”, waar ook rooms-katholieke vertegenwoordigers uit Nederland aan deelnemen. Er ontstaat uit deze contacten een internationaal secretariaat.

Na de oorlog wordt in februari 1947 te Luzern de draad weer opgepakt in een bijeenkomst van vertegenwoordigers van christen-democratische partijen. In mei wordt de Nouvelles Equipes Internationales (NEI) opgericht, de voorloper van de Europese Unie van

Christen Democraten (EUCD). Vanaf 1952 komen vertegenwoordigers van de aangesloten landen bijeen in de „Gemeenschappelijke vergadering”, de voorloper van het Europese Parlement van 19 maart 1958. Bekend is dat prof. dr. G. C. van Niftrik, aanvankelijk tegen een nauwere samenwerking met ARP en KVP, door zijn ervaringen in de Gemeenschappelijke vergadering, na 1961 op de CHU-zomerconferentie pleit voor nauwere samenwerking met ARP en KVP.

In 1965 wordt de NEI omgedoopt in Europese Unie van Christen Democraten (EUCD) onder leiding van Mariano Rumor en met Leo Tindemans als secretaris-generaal.

De Nederlandse Equipe die de contacten met andere christen-democratische partijen (vooral die in Europa) onderhoudt, is een van de instellingen binnen de Nederlandse christen-democratie waarin steeds een gunstig klimaat heeft bestaan voor de ontwikkeling van het onderlinge saamhorigheidsbesef. Hoewel de relaties van de Nederlandse Equipe met EVP en EUCD-partijen goed zijn (met name met, bijvoorbeeld, de Belgen en de Italianen), is er toch vaak het gevoel geweest dat juist vanuit de Nederlandse Equipe bepaalde waarden ingebracht of verdedigd moesten worden, soms tegen de wensen van anderen in.

Dat speelde vooral bij twee belangrijke recente documenten: het „Europees Manifest van christen-democratische partijen” (1976) en het „Program van de Europese Volkspartij” (1979). De Nederlandse afgevaardigden beklemtonen de christelijke grondslag van de politieke organisatie; zij willen dat terugvinden in het Manifest, in het program en in de naam (de ondertitel) van de Europese christen-democratische partij. Ook terzake van diverse beleidsvragen nemen Nederlandse afgevaardigden gemeenschappelijk stelling. Zo bijvoorbeeld op het gebied van de sociaal-economische politiek (een voortdurende discussie over het CDU-begrip „sociale markteconomie”), van de bewapening (terughoudendheid ten aanzien van nucleaire wapens), en de visie op Europa (aanzienlijke verbreding van het beleid naar andere sectoren dan die van landbouw en van sociaal-economische en financiële zaken).

Drs. A. M. Oostlander, lid van de Nederlandse Equipe:

„Onderhandelingen tussen de CDA-partners zijn uiteraard noodzakelijk geweest, echter het samen knokken voor eenzelfde zaak is voor de innerlijke eenheid van het CDA wellicht nog belangrijker. Diegenen die vanuit of namens de Nederlandse Equipe op het Europese vlak bezig zijn

Voorjaar 1979, campagne voor de Europese verkiezingen. Boven: CDA-Euro-manifestatie in Zutphen; beneden: lijsttrekker drs. B. Beumer op bezoek in een verpleeghuis (foto's: Nick Morelis).

geweest hebben dat zeer sterk ervaren. Anders dan bij sommige andere Nederlandse groeperingen het geval is, hebben Nederlandse christen-democraten op dit vlak een gemeenschappelijke en duidelijke politiek. Zij hebben deze kunnen uitdragen in een Europees christen-democratisch milieu, waarin eveneens een sterker streven naar onderlinge samenhang bestaat, dan in andere stromingen kan worden onderkend. Diegenen die op deze wijze hebben ervaren dat de Nederlandse christen-democratie, juist door het samenvloeden van belangrijke christelijke stromingen daarin, iets vertegenwoordigt waarvan de belangrijke betekenis ook op internationaal vlak zijn neerslag kan vinden, weten dat alleen al daarom het CDA een belangrijke toekomstwaarde bevat."

f. De grondslag: de politieke overtuiging van het CDA

Wij pakken de draad van het verhaal weer op. In 1977 staan de verkiezingen en de moezame formatie van het kabinet-Van Agt centraal. De fractie treedt, ondanks het bestaan van een aantal zgn. loyalisten, namelijk eensgezind op onder leiding van Aantjes. De partijen in de federatie CDA maken zich op voor de laatste sprong: de fusie.

Op 5 november 1977 aanvaardt het algemeen bestuur van het CDA de door secretaris Krajenbrink opgestelde nota „Van federatie naar fusie". Daarin wordt al datgene op een rij gezet dat in het kader van het groeimodel moet gebeuren om bij een fusie uit te komen. Twee punten vallen op: de instelling van een commissie die moet rapporteren over de relatie tussen grondslag en politiek handelen (nasleep van Berg en Dal) en het prikken van een fusiedatum. „Noteert u 1 juni 1980 maar vast in uw agenda", roept Steenkamp op het congres in december de aanwezigen toe. Maar de meeste toehoorders van toen zullen die dag eerst in de kerk en daarna rustig in hun tuin doorgebracht hebben. Op zondag 1 juni 1980 is namelijk de fusie niet tot stand gekomen. Het wordt 11 oktober 1980. Er moesten toch nog een paar hobbels genomen worden.

Begin 1978 wordt een grondslagcommissie onder voorzitterschap van mr. O.W.A. Baron van Verschuier geïnstalleerd. Rapporteur is de directeur van de Kuypersstichting, drs. A. M. Oostlander. Leden zijn: dr. W. Aalders, mr. H. K. J. Beernink, drs. L. P. J. de Bruijn, drs. H. Eversdijk, mr. J. J. A. M. van Gennip, drs. W. C. M. Klijn, drs. A. H. A. Veenhof, dr. A. Veerman, prof. dr. A. J. Vermaat, prof. dr. J. P. Versteeff.

In een half jaar tijd komt de commissie met een rapport: „Grondslag en politiek handelen". Het rapport wordt met spanning afgewacht: wie krijgt gelijk?

Geen van de strijdende partijen uit 1975 krijgt gelijk, want hun beider probleemstelling deugde niet, zo luidt een van de conclusies van de commissie. De commissie verwerpt de vraag: „Kan een niet-christen lid van het CDA zijn?" Een negatief antwoord zal immers al te gemakkelijk tot confessionalisme kunnen leiden en een positief antwoord wekt de suggestie van een verzwakking of verbreking van de relatie tussen het evangelisch getuigenis en het politieke leven. Het CDA, aldus de commissie, is niet bevoegd om te vragen naar de persoonlijke geloofsovertuiging van zijn leden. Het rapport stelt dat men in het CDA van elkaar moet kunnen aannemen, dat de *politieke overtuiging* met inbegrip van het hart daarvan (de toetsing aan de grondslag) door de leden van het CDA persoonlijk aanvaard wordt. De resolutie, die in december 1978 door de drie partijen aan de orde wordt gesteld, luidt op dit punt: „De leden van het CDA dienen persoonlijk aanspreekbaar te zijn op onze politieke overtuiging, waarvan het hart wordt gevormd door de inspiratie van en de toetsing aan de boodschap van de Heilige Schrift voor het politieke leven".

„Dit betekent", aldus Oostlander in AR-Staatkunde van februari 1979, „dat

- de boodschap van de Heilige Schrift het hart is van al onze politieke activiteit, dus het hart van het CDA, datgene wat het CDA als christelijke partij typeert en onderscheidt van partijen die hun maatstaf in de mens zelf zoeken;
- het CDA een politieke organisatie is die voor het politieke leven een opdracht heeft en derhalve, zo gewetensvol mogelijk, politieke consequenties trekt uit het evangelisch appèl;
- het CDA een *bepaalde* christelijke politieke partij is en niet pretendeert *de* christelijke politieke partij te zijn; en
- het CDA mensen verenigt die samen proberen de oproep van het evangelie in het politieke leven te verstaan en aan dat verstaan in denken en handelen vorm geven.

Het christelijke en de opdracht zijn geen afzonderlijke elementen, welke door een soort maïzena „gebonden" moeten worden. Beide zijn één in de politieke overtuiging."

De „politieke overtuiging" wordt door velen als een vondst ervaren. Toch is het begrip in ARP- en KVP-historie niet onbekend. De persoonlijke aanspreekbaarheid op het Evangelie functioneert op het

politieke terrein. Want een andere aanspreekbaarheid kan door een politieke organisatie niet worden gevraagd. Daarmee wordt opnieuw de draad van de nota van de Contactraad opgepakt. Want ook daar wordt als samenbindend voor de nieuwe partij aangegeven de politieke strategie die als antwoord op de oproep van het Evangelie wordt geformuleerd.

De partijen krijgen niet veel tijd voor de bestudering van het rapport. Op 13 december aanvaardden de partijraden van ARP (127 tegen 50 stemmen) en KVP (unaniem) en de Unieraad (unaniem) het rapport en de daarop gebaseerde resolutie. Er blijft bij de ARP argwaan. Een amendement van de Kamercentrale Leeuwarden wordt met 99 tegen 77 verworpen; in dit amendement wordt gesteld dat van de leden van het CDA verwacht kan worden zich gebonden te weten aan en aanspreekbaar te zijn *op de grondslag en onze politieke overtuiging*, waarvan het hart . . . etc.

Daarvoor had partijvoorzitter De Boer zich afgevraagd: „Sneeuwt de grondslag niet onder in de politieke overtuiging? Ik dacht het niet. Men moet toch wel een grote vrijmoedigheid bezitten om lid te worden van een partij die als richtsnoer voor politiek handelen de Bijbel aanvaardt en om vervolgens niet voor persoonlijke rekening te nemen dat men aanspreekbaar is op de politieke overtuiging die als antwoord op de grondslag wordt gevormd.” De Boer had in 1975 grote twijfels over de mogelijkheid tot overeenstemming te komen over de grondslagformulering. Hij is met dit rapport en met deze formulering zeer ingenomen. Het rapport overtuigt hem alsnog van de mogelijkheid om tot een eensgezinde formulering te kunnen komen. Hij kiest vanaf dit moment met meer overtuiging dan voorheen voor het CDA.

Bij KVP en CHU overheerst de opluchting. Met dit rapport, geschreven door een anti-revolutionaire rapporteur, kan de strijdbijl eindelijk begraven worden. *Drs. J. J. M. Penders*, hoofdbestuurslid van de KVP:

„Een voortreffelijk stuk. De evangelische inspiratie moet leiden tot een politieke overtuiging en dat is het samenbindend element, daarop moeten ook vertegenwoordigers kunnen worden aangesproken. De volgorde is veranderd: het is niet zo dat het evangelie dwingend een bepaalde beleidslijn voorschrijft, maar dat de politieke overtuiging (het Program van Uitgangspunten) een evangelische toets moet kunnen doorstaan. De

politieke beginselen gaan voorop, maar er is een voortdurende terugkoppeling.”

L. P. J. de Bruyn:

„In de Commissie-Van Verschuier is anders dan in de Contactraad niet echt geknokt.”

W. F. Schut:

„Wat heeft het rapport „Grondslag en politiek handelen” mij intens goed gedaan. Zo ver waren wij in onze eigen partij nog nooit geweest!”

Het rapport van de commissie-Van Verschuier maakt de weg vrij voor een commissie die wordt belast met het opstellen van het Program van Uitgangspunten van het CDA. Er lag een beknopt Program van Uitgangspunten, opgesteld door de commissie-Goudzwaard in 1976, maar dit program had een tijdelijke functie en is niet in de partijen besproken.

Op 11 april 1979 installeert CDA-voorzitter Steenkamp de nieuwe commissie onder leiding van dr. J. Kremers, met als rapporteur drs. H. Borstlap (Kuyperstichting). De leden van de commissie zijn: dr. E. Bleumink, mw. M. H. M. F. Gardeniers-Berendsen, prof. dr. B. Goudzwaard, drs. J. de Koning, mw. M. G. H. C. Oomen-Ruijten, drs. J. J. M. Penders, mr. dr. A. Postma, mr. W. Scholten, mw. ds. M. J. van der Veen-Schenkeveld, drs. A. H. A. Veenhof, en mr. O. W. A. Baron van Verschuier.

Op 29 augustus 1979 brengt deze commissie een ontwerp-Program van Uitgangspunten uit onder de titel: „De politieke overtuiging van het CDA”. Het Program wil de geestelijke wortels van onze tijd blootleggen:

„Een politieke beweging kan immers niet heen om de vraag waaraan mensen zich ten diepste toevertrouwen en waardoor zij zich in hun persoonlijk en maatschappelijk leven laten leiden. Daarom brengt het CDA in zijn naam en grondslag tot uitdrukking dat het mensen wil verenigen die willen luisteren naar de oproep vanuit de Heilige Schrift voor het politieke leven.”

Artikel 3 is het voorlopig sluitstuk van een jarenlange discussie:

„De politieke overtuiging, die als antwoord op de oproep van de Bijbel voor de politiek gestalte krijgt, is het samenbindende element waarop een ieder in het CDA aanspreekbaar is. Dit Program van Uitgangspunten geeft uitdrukking aan deze politieke overtuiging.”

Het Program waarschuwt voor te overspannen verwachtingen van de politiek: „De politicus is niet de enige, noch de belangrijkste bouwmeester van onze samenleving.”

Het Program wil een schets geven van een „begaanbare weg” voor het aanpakken van de sleutelkwesties van onze tijd. Het doet dit aan de hand van vier kernbegrippen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap.

Het Program wordt uitvoerig besproken in de drie partijen. Ruim vierhonderd amendementen worden ingediend. De discussie wordt evenwel beïnvloed door een botsing in november/december 1979 tussen kabinet en CDA-fractie over de modernisering van de Europese kernwapens en de Nederlandse medeverantwoordelijkheid daarvoor. De commissie had in een van de artikelen de tekst voorgesteld, dat het CDA in het kader van een beleid gericht op het voorkomen van oorlog en het behouden van vrede en veiligheid in bondgenootschappelijk verband streeft naar het terugdringen van de bewapeningswedloop. Nadat pal na het uitkomen van het rapport al interpretatieverschillen waren gebleken ten aanzien van de defensieparagraaf kan in de fase van de preadviesering over de amendementen het commissielid Goudzwaard zich niet meer vinden in de oorspronkelijke tekst van de commissie. Hij stelt voor: *bij voorkeur* in bondgenootschappelijk verband. Op een op 28 juni 1980 gehouden conferentie te Noordwijkerhout wordt, met algemene stemmen en naar ieders tevredenheid, vastgelegd dat het CDA „met name in bondgenootschappelijk verband . . .” In de toelichting wordt opgenomen dat de NAVO hoofd-instrument van beleid is.

Naast de defensieparagraaf vraagt de paragraaf over huwelijk en gezin de meeste aandacht. Met name uit CHU-kring wordt sterk aangedrongen op een krachtiger benadrukken van de bijzondere positie van huwelijk en gezin. Daaraan wordt voldaan. Maar gehandhaafd blijft dat andere duurzame samenlevingsvormen, waarin de betrokkenen de verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaarden, aanspraak maken op met het gezin vergelijkbare rechten en plichten.

g. *Toch geen fusie?*

1978 is een betrekkelijk rustig jaar voor de voortgang van het CDA. De formatie brengt veel teleurstelling teweeg, maar de groeiende eenheid in de Tweede Kamerfractie vergoedt veel. Bovendien worden er in het voorjaar staten- en raadsverkiezingen gehouden, die voor het CDA zeer voorspoedig uitpakken. Het CDA komt op 35,1%, hetgeen een forse winst betekent ten opzichte van de 31,9% van de Kamerverkiezingen van 1977.

Er is een kleine opleving van nostalgie: de CHU viert op 20 mei 1978 haar 70-jarig bestaan. De ARP is druk bezig met de voorbereiding van haar 100-jarig bestaan, een jaar later op 3 april 1979. Men jubileert in het perspectief van het CDA. Velen komen om nog een keer volop de eigen nestgeur op te snuiven. De lijnen naar het CDA liggen vast. Behandeling van statuten, van Program van Uitgangspunten en dan op 1 juni 1980 de fusie. Op 3 maart 1979 zullen de Partijraden en de Unieraad bijeen komen om de verdere stappen naar de fusie te sanctioneren.

Maar dan schrijft Goudzwaard op 19 februari 1979 een ongevraagd advies: maak een pas op de plaats. Houd het voorlopig bij een federatie van de drie partijen. Mede-ondertekenaars: H. A. M. Fiolet, G. A. Kieft, C. Mak, J. H. Prins en G. Rothuizen. De zes uiten hun teleurstelling over het kabinetsbeleid: „Er wordt op de winkel gepast”. Er is kritiek op de koers van de Tweede Kamerfractie: „Er is stellig op een aantal punten een eigen inbreng, maar er is ook zoveel water in de wijn gedaan dat een middelmatig en niet aansprekend beleid het gevolg was”. De grondslagdiscussie is onbevredigend: „Wat maakt het uit wanneer er weer een nieuw rapport ontstaat, weer een aantal indrukwekkende documenten worden opgesteld, wanneer de kloof tussen woorden en daden zo probleemloos als een feit in het CDA wordt aanvaard? De keuze van de rapporteur lijkt beslissend te zijn, meer dan de vraag waartoe men zich in de politieke praktijk van alledag wil verbinden.” Men maakt zich bovendien zorgen omtrent de geringe weerklink van het CDA bij werknemers en jongeren.

Je kunt dus wat het CDA betreft toch niet op de Anti's vertrouwen, zo verzucht men in CHU- en KVP-kring. Dat zal meevallen: de AR-Partijraad onderschrijft op 3 maart in de Flevohof de brief niet. Wel vragen de anti-revolutionairen uitstel van de fusiedatum om organisatorische redenen; het CDA moet 1 juni niet tot een sacrale

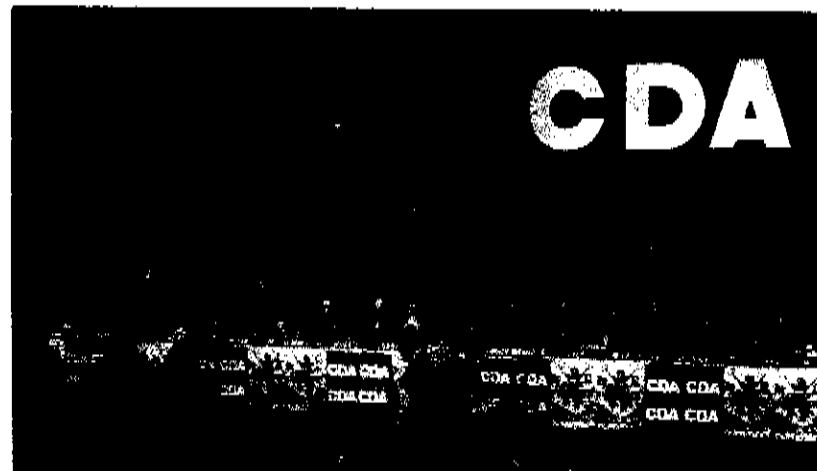
datum verheffen. De ARP blijft streven naar het op korte termijn realiseren van de fusie, maar het moet wel goed worden voorbereid. In de tussentijd zou dan tevens het op te stellen Program van Uitgangspunten besproken kunnen worden en kan het gevoerde politieke beleid geëvalueerd worden.

De KVP houdt in Rotterdam krachtig vast aan 1 juni. Toch is er op deze partijraad tamelijk veel instemming met elementen uit Goudzwaards brief, vooral de teleurstelling over het kabinetsbeleid en de kritiek op de fractie. Men ziet evenwel niet hoe uitstel van de fusie hieraan iets kan verhelpen. Men onderkent weliswaar de organisatorische problemen om fusieprotocol, statuten en Program van Uitgangspunten nog voor 1 juni 1980 door de partijen te krijgen, maar men is uiterst huiverig voor verder uitstel. Vandaar het handhaven van 1 juni.

De CHU is evenzeer sterk gekant tegen uitstel van de fusie. Van Verschuier: „Wij hebben jarenlang met elkaar in de breedte en de diepte gesproken. Het is nu of nooit. Nu moeten wij onomwonden voor de laatste maal de hand uitsteken naar KVP en ARP!” Fungerend voorzitter Wm. C. de Kruijf: „Met een uitstel van enkele maanden is Goudzwaard niet gebaat.”

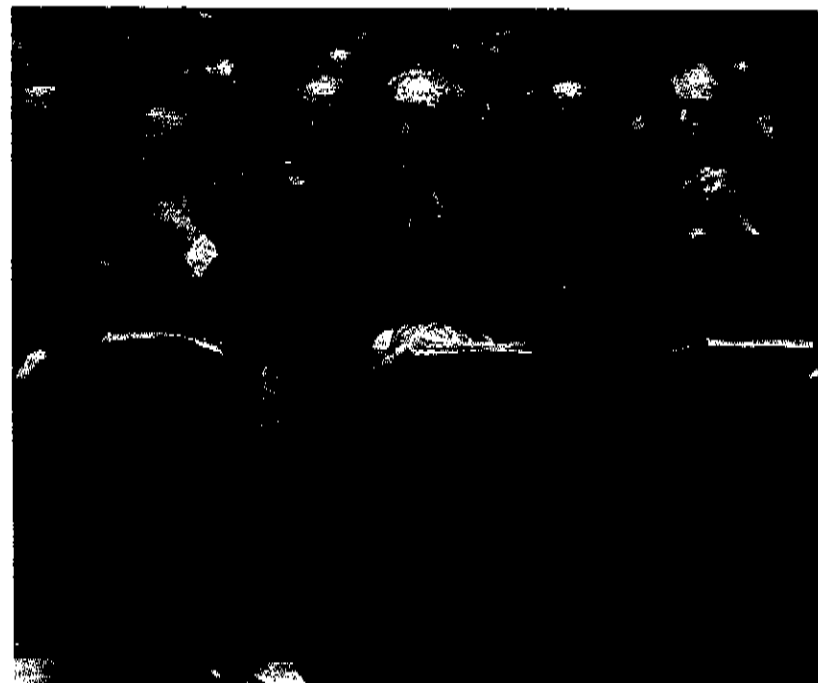
Er komt overleg over de wens van de AR-Partijraad. En er komt uitstel: het wordt nu 11 oktober 1980. KVP en CHU aanvaardden dit uitstel met zeer veel moeite en slechts om technisch-organisatorische redenen.

Maar het blijft onrustig. In november en december wordt in de Kamer gesproken over de vraag of Nederland medeverantwoordelijkheid moet dragen voor de modernisering van de Europese nucleaire wapens. CDA- en VVD-fracties staan lijnrecht tegenover elkaar. Op 6 december 1979 steunen 10 CDA-kamerleden een oppositionele motie, waarin de produktie en de stationering van nieuwe wapens wordt afgewezen. Begin november had de CDA-fractie een aantal vertrekpunten geformuleerd, waarin werd gekozen voor een beperkte produktie, maar tegen een stationering nu. Dat zou afhangen van het resultaat van overleg over wederzijdse ontwapening met de Sovjet-Unie. Op 19 december, een week na het Navo-overleg, waarin Nederland een voorbehoud tot eind 1981 had gemaakt met betrekking tot de plaatsing, hetgeen niet in het officiële communiqué maar in een niet gepubliceerd stuk was opgenomen, weigert minister-president Van Agt te antwoorden op de vraag of ons land nu wel of geen

Het vierde CDA-congres, 20 januari 1979, in Den Haag (foto: Nick Morelis).

Voorste rij v.l.n.r.: P. J. S. de Jong, B. Roolvink, jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland (foto: Nick Morelis).

verantwoordelijkheid draagt. Een motie van de oppositie waarin om heropening van de onderhandelingen in de Navo wordt gevraagd, wordt verworpen, nadat het kabinet het onaanvaardbaar erover had laten horen. De motie wordt door geen enkele CDA-er ondersteund.

Na afloop van het debat ontstaat grote beroering in CDA-gelederen. Op 15 december komt het vijfde CDA-congres bijeen in Dronten. „Alle fractieleden bewegen zich binnen de grenzen van het CDA-program” zo klinkt het verzocnend in een resolutie die wordt aanvaard. Maar daar wordt de eenheid niet mee gered. Goudzwaard (lid geworden van de verkiezingsprogramcommissie onder leiding van prof. mr. H. Franken) schort zijn werkzaamheden in de commissie op, samen met zijn anti-revolutionaire medeleden Aantjes en mevrouw F. J. Laning-Boersema.

De vier partijvoorzitters (De Boer, Van Leeuwen, Steenkamp, Van Zeil) geven op 15 januari 1980 een verklaring uit. Zij betreuren het dat het kabinet het eigen voortbestaan inzet van het debat maakte op een moment dat de zaak zelve nog onhelder was. „De eindbeslissing had behoren te gaan over de zaak zelf en niet over het voor of tegen het kabinet.”

De verklaring valt slecht in het CDA. Vooral in KVP- en CHU-kring, maar zeker ook bij delen van de ARP. Men vindt het een ongeloofwaardige methode om de eenheid in eigen kring te herstellen ten koste van het kabinet. Van Agt merkt op, dat partijvoorzitters hun partijen moeten ordenen, maar „een minister-president ordent het land”.

Niettemin: de verklaring mist haar uitwerking niet. De drie anti-revolutionaire leden van de commissie gaan weer aan de slag.

Toch is het effect van de brief snel uitgewerkt. Op 13 mei treedt Goudzwaard definitief uit de Programcommissie, omdat hij dan besluit niet mee te gaan in de fusie van het CDA.

„Er komt een ogenblik waarop het eenvoudig deloyaal is om nog verder kritiek te laten horen op de groep waartoe men zelf behoort”.

Zijn belangrijkste punt van kritiek is dat, ondanks een Program van Uitgangspunten, een beroep op het Evangelie „allerm minst eenvoudig is, ja zelfs onmogelijk. Elke verwijzing naar die grondslag in het CDA bewerkstelligt eerder verdeeldheid dan eenheid, roept eerder ergenis op dan een bereidheid tot bezinning”.

Het vijfde CDA-congres, 15 december 1979, in Dronten. Boven: links premier Van Agt; rechts minister van defensie mr. W. Scholten; beneden: links ARP-voorzitter H. A. de Boer; rechts KVP-voorzitter P. van Zeil (foto's: Nick Morelis).

VI. DE GROEI NAAR HET CDA

Het is in de Nederlandse politieke verhoudingen een heel bijzonder gebeuren wanneer drie partijen, die weliswaar stoelen op hetzelfde geestelijk fundament, maar onderling toch zeer verschillen in traditie, in sociale en culturele achtergrond, elkaar niettemin weten te vinden en opgaan in een nieuwe politieke partij. Het CDA is in zekere zin tot stand gekomen tegen de verdrukking in.

Het is ontstaan, ondanks al het gebeuk van PvdA, VVD en D'66; ondanks verschillen van inzicht tussen en binnen de partijen over grondslag en politieke koers en ondanks – het is tenslotte politiek bedrijf – botsende ambities van enkele voormannen, die er qua positie in het grotere geheel niet op vooruit zouden gaan. Het CDA is wat dit betreft een groot succes, zeker ook gelet op de aanhang in het land. Die aanhang is niet zorgvuldig benaderd door middel van public relation-bureaus om vervolgens te worden gekoesterd met een omzichtige politieke strategie. Nee, die aanhang heeft zichzelf aangedicnd, of beter: opgedrongen, met de eenvoudige boodschap: het CDA moet er komen, want wij voelen ons onderling verbonden, welke onenigheid de top ook mag constateren. De kiezers honoreren vervolgens het CDA in een mate, die weinigen hebben verwacht en waarvan velen zich afvragen waaraan dat is verdiend.

Ondanks dit succes is dit boek toch geen feestbundel geworden. Wanneer wij de afgelopen dertien jaar overzien, dan valt vooral op dat de vorming van het CDA zich niet uitsluitend in een hoog gestemde sfeer heeft voltrokken.

Bovendien: niet allen maken de 11e oktober mee. Velen binnen het CDA zullen met grote vreugde de fusie begroeten, omdat zij dat ervaren als de beste partij-politieke vormgeving van hun christen-democratische idealen. Zij hebben voor zichzelf de afgelopen jaren kans gezien uit de beslotenheid en de vertrouwdheid van de eigen partij te breken. Zij zijn op zoek gegaan naar geloofsgenoten met wie zij op het politieke erf wezenlijk verder hopen te kunnen komen, dan waartoe men in eigen kring in staat was. Maar er zijn er ook die de hoop op een wederzijdse herkenning van gelijkgezindheid hebben verloren. Dat maakt dat 11 oktober ook gemengde gevoelens teweeg brengt. Omdat er naast de vreugde ook een gevoel van teleurstelling is dat de groei naar het CDA heeft moeten verlopen zoals het is verlopen. Er hebben personen afgehaakt die niet hadden mogen afhaken, omdat zij die zijn gebleven zich met hen ten diepste verwant voelen. Had de totstand-

koming van het CDA niet anders kunnen verlopen?

Deze vraag wordt in dit boek niet beantwoord. Maar we kunnen wel tot slot op het groeiproces naar het CDA terugkijken en – kort – enige mogelijke verklaringen aan de orde stellen.

a. De opstelling van KVP, ARP en CHU

Voor de KVP kon de groei naar het CDA niet snel genoeg gaan. Men had van meer af aan grote haast. Het is een gangbare opvatting dat de KVP de gesprekken met ARP en CHU heeft gezocht nadat haar aanhang snel terugliep. De feiten wijzen evenwel anders uit. Partijvoorzitter Aalberse neemt al voor de verkiezingen van 1963 het initiatief voor het gemeenschappelijk optreden van de drie bij de naderende verkiezingen. Zijn initiatief komt echter te laat: de partijen zijn elk voor zich al te ver met de voorbereidingen. De uitslag van de verkiezingen brengt de KVP op een na-oorlogs record van 50 zetels. De werkelijke aanleiding voor de KVP om de gesprekken aan te gaan is de ontwikkeling die de katholieke wereld in de jaren '60 doormaakt. De KVP krijgt, evenals zoveel andere katholieke organisaties, te maken met een ontwikkeling waarin zij zich bewust wordt van een eigen politieke verantwoordelijkheid, min of meer los van de katholieke kerk. De KVP ondergaat dit niet alleen; zij zoekt deze zelfstandigheid nadrukkelijk op en legt daarvan getuigenis af in het voor haar baanbrekende Structuurrapport uit januari 1966. In haar pogen zich rekenschap te geven van haar nieuwe zelfstandigheid en van haar opdracht de betekenis van het christelijk geloof voor de politieke en maatschappelijke vragen opnieuw te formuleren „ontdekt” zij ARP en CHU met wie zij zich – gesteld voor de nieuwe opgave – verwant acht. Vandaar dat de KVP het initiatief neemt en beide zusterpartijen in 1966 uitnodigt voor een gesprek.

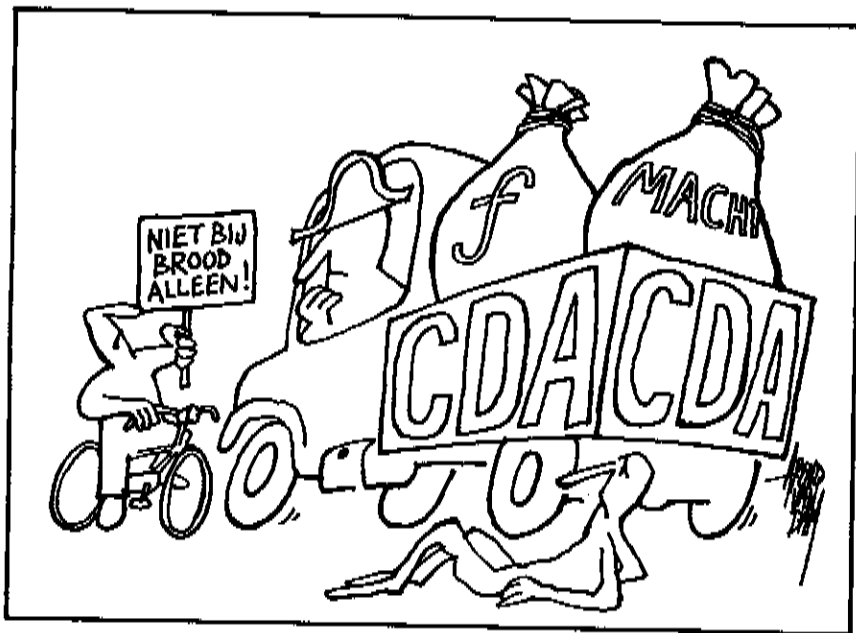
In latere jaren komt de KVP wel onder zware druk te staan als gevolg van haar electorale nederlagen. Vanaf de verkiezingen van 1967 krijgt zij te kampen met een welhaast desastreuze afkalving in haar kiezersbestand. De afbraak van de katholieke zuil gaat sneller dan de opbouw van een algemeen christelijke oriëntatie. De KVP dreigt in een vacuüm terecht te komen. De katholieke wereld wordt alsnog getroffen door een „vertraagde doorbraak”.

Dit wordt in de hand gewerkt doordat ARP en CHU veel minder haast tonen, omdat zij in veel geringere mate te kampen krijgen met identiteitsverlies. De ARP is in de jaren '60 zelfs bezig zichzelf op-

Inmiddels is de groep „Niet bij brood alleen” naar buiten getreden. Aanleiding daarvoor is de naderende fusie-datum en het kernwapen-debat van december 1979. Men wil openlijk steun betonen aan Goudzwaard c.s. en aan de CDA-kamerleden die kritisch stonden tegenover het kabinet. Er verschijnt een boekje: „Daar gaat het om”. Aantjes, Goudzwaard, Fiolet en anderen schrijven erin. Men houdt op 15 maart 1980 in de Meerpaal te Dronten een congres, in dezelfde zaal als waarin drie maanden daarvóór het vijfde CDA-congres is gehouden.

Steenkamp begeeft zich opnieuw naar Dronten, maar nu met een ander verhaal: er is sprake van een overdosis aan kritische zin, die de onderlinge verbondenheid in gevaar brengt. De werkgroep monopoliseert het Evangelie. Het is onaanvaardbaar wanneer de werkgroep ook niet-CDA-leden bij haar activiteit wil betrekken. Steenkamp doet een dringend beroep de activiteiten van de werkgroep vooral te richten op een in loyaliteit kritisch volgen van het CDA.

Op de valreep presenteert zich aan de rechterzijde in de ARP op 21 mei het comité Anti-revolutionaire Christen Democraten 1980 met

De werkgroep „Niet bij brood alleen” congresseert in Dronten, 15 maart 1980 (cartoon: Arend van Dam).

Dr. B. Goudzwaard kan de stap naar het CDA niet meemaken: op 13 mei 1980 treedt hij uit de Programcommissie; links CDA-voorzitter Steenkamp (foto: ANEFO).

een brochure: „Het CDA en de ARP”. Daarin wordt stelling genomen tegen het beleid van het AR-Partijbestuur vanwege zijn „radicalistisch christelijke” koers.

Effect heeft het allemaal niet meer. De eindstreep komt werkelijk in zicht.

In de conferentie te Noordwijkerhout worden op 28 juni de laatste barrières in grote eensgezindheid weggenomen. Men wordt het eens over de definitieve tekst van de statuten en het Program van Uitgangspunten.

Op 13 augustus wordt het nieuwe ontwerp-verkiezingsprogram van het CDA gepresenteerd: „Om een zinvol bestaan”.

Op 11 oktober fuseren ARP, CHU en KVP in het CDA. Alles is gereed: een program van uitgangspunten, statuten, een eigen gebouw, een nieuw verkiezingsprogram, vele leden en een nieuw dagelijks bestuur. De enige politieke vernieuwing uit de jaren '60 die resultaat geworden is, treedt aan.

nieuw te ontdekken. Het op zoek gaan naar een algemene christelijke oriëntatie voor de politiek en de vrees voor een te langzame groei van die nieuwe christelijke volkspartij waardoor een versplintering en afkalving van een georganiseerde christen-democratische politieke invloed dreigt, hebben het KVP-optreden door de jaren heen bepaald. Het wekt evenwel grote argwaan bij beide zusterpartijen wanneer de KVP te snel bereid blijkt rapporten voor haar rekening te nemen die zo reformatorisch getint zijn dat van een werkelijke ontmoeting geen sprake is. Dit geldt met name voor de Achttien.

De keuze van partijvoorzitter De Zeeuw in 1971 versterkt die verwarring. Er is aan de andere kant ook in de persoon van De Zeeuw (evenals in het program-Steenkamp) een herkenning van een politieke eensgezindheid die betrekkelijk nieuw is en zijn weerslag vindt in de nota van de Contactraad. De KVP roept derhalve een verwarrend beeld op voor ARP en CHU.

Dit wordt nog versterkt wanneer De Zeeuw in maart 1975 moet vertrekken. Hoe groot de verwarring dan is, blijkt uit het feit dat de KVP De Zeeuw dwingt tot aftreden omdat De Zeeuw de in Woudschoten gemaakte afspraken met ARP en CHU wenst open te breken, en dat anderszins in de ARP de argwaan opkomt, dat de KVP-leiding het aftreden van De Zeeuw heeft afgedwongen vanwege zijn vooruitstrevende politieke opvattingen.

De KVP overweegt nog één moment zelfstandig door te gaan en ontwerpt een noodprocedure. Na de verkiezingsnederlagen van 1967, 1971 en 1972 wenst zij niet nog een keer zelfstandig de verkiezingen in te gaan. Mede onder druk van de noodprocedure wordt op de valreep, eind 1976, tot de ene lijst en de ene lijsttrekker besloten.

De KVP heeft ook haast met de organisatorische eenheid; haar organisatie is er al die jaren niet beter op geworden. Het gezicht van de KVP wordt meer bepaald door enkele landelijk bekende politici dan door een hechte aanhang in het land. Ook hier manifesteert zich de afbrokkeling van een specifiek rooms-katholiek organisatiepatroon. Zowel de ene lijst als de fusie zijn voor de KVP enkele jaren te laat gekomen.

De ARP is vanaf het midden van de jaren '60 ook volop met zichzelf bezig, maar hier overheerst niet de blik naar anderen, maar naar zichzelf. Zij bevecht op haar recente geschiedenis een vooruitstrevende politieke koers en wil die tegen geen prijs meer afstaan. Zij vreest dat de christen-democratische samenwerking daarvoor eerder een bedrei-

Achter de bestuurstaafel van de KVP-partijraad, gehouden op 23-6-'73; links mr. F. H. J. Andriessen en dr. P. A. J. M. Steenkamp; geheel rechts drs. M. van Amelsvoort (foto: Hendriksen-Valk, Scheveningen).

KVP-partijraad 23-6-'73; v.l.n.r. oud-premier De Jong en de staatssecretarissen Hendriks en Mertens; geheel rechts mr. J. A. Mommersteeg (foto: Hendriksen-Valk, Scheveningen).

ging dan een stimulans zal zijn.

Zij kiest vanaf 1968 voor de tactiek om bij elke verdere stap steeds opnieuw na te gaan of voldaan wordt aan een aantal voorwaarden met betrekking tot uitgangspunt, program en beleid.

De nadruk komt spoedig te liggen op het uitgangspunt; de ARP ervaart dit als de meest wezenlijke vraag voor de nieuwe groepering en verwacht dat daarmee voor een belangrijk deel ook haar politieke koers veilig gesteld kan worden.

De ARP wordt door beide zusterpartijen ervaren als vertragende factor; bij hen leeft de vrees dat de ARP het op het laatste moment alsnog zal laten afweten. De anti-revolutionairen vinden dat er niet overhaast gehandeld moet worden, omdat er een goed CDA tot stand moet komen. Maar bij KVP en CHU groeit de argwaan dat de ARP van hen iets vraagt waartoe zij haar eigen partijleden in het verleden niet verplichtte.

Overigens is ook de ARP geen onverdeeld huis; er is een stroming die niet de weg voorstaat van het steeds opnieuw onder voorwaarden meegaan, maar – na het verschijnen van de nota van de Contactraad – onomwonden kiest voor het CDA. Deze stroming wil volop aan de CDA-kar gaan trekken vanuit het besef dat de ARP veel heeft in te brengen in de nieuwe beweging die aan het groeien is.

Men is teleurgesteld in de wijze waarop de ARP haar zusterpartijen is tegemoet getreden, in het bijzonder de KVP. *Hoogendijk:*

„Er kwam niet een werkelijke dialoog tot stand met het katholicisme, de katholieke wereld is voor de AR-kring even vreemd gebleven als die voorheen was. Wij hebben op klassiek gereformeerde wijze getracht de principiële toekomst van het CDA in formules van typisch anti-revolutionaire signatuur vast te leggen. De zwakheid van onze benadering is geweest dat wij onvoldoende getracht hebben onze partners te verstaan in wat hen beweegt en waarom.”

Anderen ervaren de nota van de Contactraad minder als een doorbraak en blijven behoefte houden aan een langzaam voortschrijdende ontwikkeling waarin „hypotheken” moeten worden afgelost. *Aantjes:*

„Was het niet een oer-reformatorische overtuiging dat, waar het Woord aanwezig is, dat Woord zelf werkt en altijd iets uitwerkt? Maar ik heb steeds meer moeten ervaren dat de mooie rapporten een functie hadden om het CDA tot stand te brengen, doch dat het CDA niet de functie heeft de mooie rapporten in beleid om te zetten.”

De AR-Partijraad van 23-6-'73. Boven: achter de bestuurstafel v.l.n.r. D. Corporaal, mr. W. Aantjes, dr. D. Th. Kuiper en drs. J. de Koning; beneden: op de voorste rij o.m. dr. A. Veerman (geheel links), J. Smallenbroek en mevr. T. Gardeniers-Berendsen (foto's: Ad Kon).

Toch zijn de breuklijnen in de ARP van 1975 gaandeweg vervaagd. Het rapport van de commissie-Van Verschuer en het daarop volgende Program van Uitgangspunten dragen daar in niet geringe mate aan bij.

De ontwikkelingen in de CHU zijn evenmin eenduidig. De typische CHU-inbreng komt in de jaren '60 in de verdrukking: politisering en democratisering zetten, vooral na 1967, ook de Unie aan tot het zoeken van een nieuwe politieke oriëntatie. Er is ook in de Unie enige argwaan ten opzichte van de KVP, maar veel minder dan in ARP-kring. Een belangrijke overweging hierbij is dat zij van meet af aan een veel meer open instelling en karakter heeft gehad dan de meer gesloten ARP.

De grootste interne krachtproef krijgt de Unie te verwerken als in 1973 de meerderheid van de CHU-Tweede Kamerfractie besluit niet mee te gaan met KVP en ARP in het kabinet-Den Uyl. Over de motieven die daarvoor worden aangevoerd, wordt verschillend gedacht. De oppositie brengt de Unie in een rol tegenover KVP en ARP die niet beantwoordt aan het beeld dat de Unie daarvoor (en ook daarna) zal vervullen. Krusinga heeft in die jaren gepoogd de CHU een herkenbaar gezicht te geven. Maar in KVP- en ARP-kring rijzen twijfels of dit het werkelijke gezicht van de CHU is; er is tevens zorg over de vraag in welke mate de christen-democratische samenwerking hierdoor wordt geblokkeerd.

Afgezien van deze in de CHU-traditie moeilijk te plaatsen periode, heeft de Unie dikwijls een bemiddelende en bruggenbouwende rol vervuld tussen KVP en ARP – een moeilijk te overschatten bijdrage aan de groei naar het CDA, met als meest kenmerkende vertolker de voormalige Unie-voorzitter mr. O. W. A. Baron van Verschuer.

b. Enkele voorlopige indrukken

1. Aan de vorming van het CDA hebben een aantal motieven ten grondslag gelegen:

- oecumenische motieven,
- electorale motieven,
- politiek-programmatische motieven,
- het relativeren van de nationale scheidslijnen in verband met de Europese christen-democratische partijvorming.

De CH-Unieraad van 23-6-'73. Boven: achter de bestuurstaafel v.l.n.r. mr. J. L. Janssen van Raay, mr. O. W. A. baron van Verschuer, dr. A. D. W. Tilanus en dr. P. A. J. M. Steenkamp; beneden: op de voorste rij o.m. dr. R. J. H. Krusinga, T. Tolman en mr. Y. Scholten (foto's J. Pit, Voorthuizen).

Deze motieven hebben niet voor alledrie de partijen in gelijke mate gegolden. De afgelopen 13 jaar wekken de indruk dat dit verschil in motieven onvoldoende is onderkend en dat men er lang niet altijd in is geslaagd de ander in zijn motieven te begrijpen. Het gevoel van onderlinge verbondenheid werd op deze wijze voortdurend begrensd door een zekere achterdocht. In de ARP verdenkt men de KVP ervan uit slechts electorale overwegingen te handelen en daarom hoe dan ook bij het CDA te willen uitkomen. In de KVP verwijt men de ARP haar te lang in onzekerheid te laten. De KVP vreest dat de vertraging die voor haar besef hierdoor voortdurend ontstaat zich zal vertalen in ontbindingsverschijnselen.

De verschillende motieven worden ook niet alle even oirbaar geacht. De ARP heeft nooit veel begrip willen opbrengen voor de electorale motieven van de KVP (en later, na 1972 in mindere mate van de CHU), terwijl beide andere partijen het volstrekt legitiem achtten een georganiseerde christelijke invloed in de politiek zoveel mogelijk veilig te stellen. In ARP-kring is ook het oecumenisch motief omstreden; het wordt op zichzelf onvoldoende geacht voor eenwording. De KVP heeft het relativeren van nationale verschillen, gelet op de Europese verhoudingen, veel sterker benadrukt dan CHU en ARP, die veel minder Europese oriëntatie hadden dan de KVP. Dat wakkerde bij beide andere partijen dikwijls de angst aan voor een „CDU-ontwikkeling”.

De basis van de drie partijen waardeert de motieven die in het fusie-proccs een rol hebben gespeeld anders dan de leiding van de partijen waartoe zij behoort. Aan de basis overheerst het oecumenisch motief en de ervaring dat op plaatselijk en regionaal niveau de politieke overeenstemming zich veelal reeds jarenlang in de praktische politieke verhoudingen heeft gemanifesteerd. Men heeft bovendien een goed ontwikkeld gevoel voor het electorale motief. Deze drie motieven worden bij de leden van zowel ARP, CHU als KVP aan de basis, anders dan in de leiding van hun partijen, gemenschappelijk gedeeld. De kiesverenigingen en afdelingen hebben zich dan ook de afgelopen jaren steeds in overgrote meerderheid uitgesproken voor een verder voortgaan van de onderlinge samenwerking.

2. De grondslagdiscussie heeft de afgelopen jaren de groei naar het CDA overheerst. Meer dan eens is in alle drie de partijen hiervoor gewaarschuwd; er moest meer gesproken worden over de politieke koers. De waarschuwingen hebben evenwel weinig uitgehaald. Er is

lange tijd, en voor een aantal wellicht tot vandaag aan toe, wantrouwen blijven bestaan over de wederzijdse grondslagopvattingen.

Als wij het gehele proces overzien dan valt op, dat de nota van de Contactraad al in 1972 de CDA-grondslag en een politiek profiel aangeeft, die nadien, veelal in iets andere termen, steeds terugkomen en uiteindelijk in de fusiestukken worden vastgelegd. De nota van de Contactraad is met de conference te Woudschoten een van de meest beslissende momenten geweest voor het CDA. In de nota van de Contactraad is het creatieve moment vastgelegd: de politieke strategie of overtuiging, die wordt geformuleerd als antwoord op de opdracht van het Evangelie is de centrale gedachte in 1972, in het rapport van de commissie-Van Verschuer in 1978 en in het nieuwe Program van Uitgangspunten van het CDA (1980). Woudschoten autoriseert op het hoogste partijniveau de eenheid van denken en legt de nuanceringen vast die zich daarbij voordoen.

Na de nota van de Contactraad en na Woudschoten zijn er KVP-ers en Anti-revolutionairen die alsnog afstand willen nemen van de nota van de Contactraad en van Woudschoten. Maar daar is geen ruimte voor: De Zeeuw vertrekt, en Aantjes vindt in het najaar op zijn partijraad onvoldoende bijval voor zijn aarzelingen. Ook daarna zal nog regelmatig de probleemstelling: open of gesloten partij, opdoppen, maar het aantal mensen dat doorziet dat dit een foutieve probleemstelling is, groeit eveneens gestaag.

3. Opvallend is het vrij veel wisselen van personen. Iedere partij heeft de afgelopen dertien jaar tenminste drie voorzitters en twee fractievoorzitters „versleten”. De eerste generatie partijvoorzitters (Van der Stee, Veerman, Tilanus en Van Hulst) treft de voorbereidingen, zonder evenwel tot werkelijke doorbraken te komen.

Het optreden van de tweede generatie (De Zeeuw/Vergeer, De Koning, Van Verschuer) is voor het CDA beslissend. De derde generatie heeft tot taak het werk van de tweede generatie af te ronden: Vergeer/Van Zcil, De Boer, Van Leeuwen.

Het is moeilijk aan te geven welke invloed de wisseling van partijvoorzitters op het fusieproces heeft gehad. Van groot belang is in ieder geval geweest dat de persoonlijke verhouding tussen de vier partijvoorzitters – Steenkamp is al die jaren een constante factor – uitstekend is geweest. Dit is vooral in de jaren vanaf 1973 van groot belang, temeer daar de partijleiders zich aldus zo nodig gezamenlijk sterk konden opstellen tegenover de politieke leiding van de drie partijen.

Daar was tussen 1973 en 1976 meer dan eens aanleiding voor.

Het is tevens opvallend dat in alle drie de partijen soms niet geringe spanningen hebben geheerst tussen de politieke en de partijleiding; tussen De Zeeuw en Andriessen, tussen De Koning en Aantjes, tussen Van Verschuier en Kruisinga. De partijleiding wint in overwegende mate: De Koning en Van Verschuier. In de KVP liggen de verhoudingen anders: men kan stellen dat daar De Zeeuw zelf buiten de uitgestippelde partijlijn treedt.

De beslissing over het CDA is uiteindelijk niet genomen door de Tweede Kamerfracties of door de politieke leiders maar door de partijen onder leiding van krachtige partijleiders.

De beslissingen vallen in 1975: in de KVP in maart en juni 1975, in ARP en CHU op 13 december 1975. Dan gaat de AR-Partijraad te Hoogeveen akkoord met de „geen beletsel-verklaring” van Berg en Dal en verklaart de CH-Unieraad dat het eigen profiel van de CHU-fractie niet verscherpt mag worden ten koste van de andere christen-democratische partijen.

4. De verschillende electorale vooruitzichten hebben het integratieproces niet bevorderd. Deze waren voor KVP en CHU niet zo gunstig. Met name de KVP heeft te maken gehad met een desastreuze afkalfing van haar kiezersbestand. Zij verliest veel van haar intelligentsia aan de PPR. Het NKV ontwikkelt zich in de richting van het NVV, waardoor ook hier een vervreemdingsproces ontstaat. De KVP krijgt bovendien de gevolgen te verwerken van de zich toespitsende tegenstelling in de Nederlandse kerkprovincie.

De CHU was al geschrokken van de verkiezingsuitslag van 1967, maar in 1971 en 1972 verliest zij nog aanzienlijk meer: van 12 zetels in 1967 naar 10 in 1971 en 7 in 1972. En dat in een periode dat de Anti-Revolutionaire Partij eerst in 1967 twee zetels wint, die zij ook vervolgens weer moet afstaan in 1971, maar in 1972 weer met één zetel winst uit de verkiezingsstrijd komt. De ARP ervaart deze uitslagen als een beloning van de kiezers voor haar zelfstandige politieke koers; hetgeen extra wordt benadrukt door de nederlagen die KVP en CHU krijgen te verwerken.

In KVP- en CHU-kring verdenkt men de ARP en Biesheuvel ervan in 1972 niet met één lijst te willen uitkomen. De ARP, zo denkt men, ziet verlangend uit naar de winst als gevolg van het optreden van het kabinet-Biesheuvel. Tussen 1973 en eind 1975 wordt Kruisinga ervan verdacht de éne lijst tegen te houden om als CHU de oppositiewinst te

kunnen opstrijken. Het lijkt geen twijfel dat dit optreden van de CHU haar geen windecieren heeft gelegd bij onder meer de verdeling van plaatsen op de éne CDA-lijst.

5. Er is een verschil geweest in moment waarop de drie zich tot het CDA hebben bekend. Dit heeft tot veel verwarring en achterdocht aanleiding gegeven.

De KVP neemt voor zichzelf al aan het eind van de jaren zestig materieel het besluit uiteindelijk bij het CDA te willen uitkomen. De CHU heeft meer tijd nodig, wekt vanaf het begin de indruk, de samenwerking te willen en neemt voor zichzelf medio 1973, bij de oprichting van het bestuursorgaan, materieel de beslissing uiteindelijk bij het CDA te willen uitkomen, dit ondanks de afwijkende rol van de CHU-Tweede Kamerfractie die dan ook later tot de orde wordt geroepen. De vraag die voor beide partijen dan overblijft is: hoe komen we daar en in welk tempo?

De ARP is van het begin af aan minder uitgesproken over de vraag of het CDA er moet komen of niet. Men kiest voor de strategie om in elke fase slechts onder bepaalde voorwaarden mee te gaan met de volgende stap. Dat wordt door de andere twee ervaren als een trainieren van ontwikkelingen en als een niet volledig loyale houding. Voor partijen die materieel voor zich de beslissingen al hadden genomen was het anti-revolutionaire optreden ook minder loyaal. Maar de leiding van de ARP werd daardoor niet aangesproken; want zij had nog niet gekozen. De beslissing voor alle drie valt uiteindelijk eind 1975. Wat daarna gebeurt is niet meer dan het uitwerken van de principebesluiten, waaraan de drie zich in overgrote meerderheid hadden verbonden.

6. Het ontwikkelingsmodel dat voor de groei van de federatie naar de fusie is gekozen, heeft de groei naar het CDA extra bemoeilijkt. Er is overigens vooral door ARP en CHU heel bewust gekozen voor een model waarbij pas op het laatste moment voor de fusiedatum wezenlijke verantwoordelijkheden door de oorspronkelijke partijen worden overgedragen aan het CDA. Daardoor is de mogelijkheid en dikwijls ook de behoefte ontstaan om de eigen identiteit zo lang mogelijk overeind te houden en zo mogelijk verder aan te scherpen. In dit model zijn de drie partijen vooral als onderhandelaars tegenover elkaar blijven staan, met de daaraan verbonden behoefte aan de eigen achterban duidelijk te maken dat men niet te veel heeft ingeleverd. Als

er toch al misverstanden en twijfels zijn, dat worden die in het model dat gekozen is, eerder versterkt dan afgezwakt.

Men had ook kunnen kiezen voor een model, waarbij in fasen verantwoordelijkheden door de oorspronkelijke partners aan de nieuwe partij worden overgedragen. Dan zou sneller de noodzaak zijn ontstaan om met elkaar de problemen op te lossen en een gezamenlijke identiteit te zoeken. Dan ook zou de kans groter geweest zijn om elkaar beter te leren kennen en elkaars intenties dieper te doorgronden.

Het trage groeiproces dat nu is ontstaan heeft het élan aan de basis nadelig beïnvloed. Is daaruit wellicht de sterke betrokkenheid aan de basis met de persoon van Van Agt te verklaren? Als een mogelijkheid om op die manier enthousiasme voor de christen-democratie te tonen, waar andere wegen geblokkeerd werden?

Men kan zich afvragen of een fusieproces wel het juiste klimaat kan creëren voor een echte openhartige onderlinge discussie. Het fusieproces is immers toch een soms beklemmend proces geweest, waarin het moeilijk was open en onbevangen met elkaar te discussiëren over wat christen-democraten beweegt. Maar geen enkele fusie gaat zonder strubbelingen. Niet in het bedrijfsleven, niet in het veld van maatschappelijke organisaties, en ook niet in de politiek. Trouwens: het klimaat is niet ideaal geweest, maar men kan zich afvragen of er in een rustiger periode wel zo fundamenteel zou zijn nagedacht over wat ons drijft. De historicus zal te zijner tijd een oordeel moeten vormen, mede op basis van een diepergaande analyse. Wat nu opvalt is, dat de vorming van het CDA niet alleen in hooggestemde sfeer heeft plaatsgevonden. Het is in feite een aaneenschakeling van moeilijkheden, tegenstellingen en onderhandelingen. Wat ook opvalt is dat desondanks het CDA voetje voor voetje, maar onstuitbaar, verder is gebracht. Het CDA is de afgelopen jaren gegroeid. Wat is de kracht geweest die dit mogelijk heeft gemaakt? Wij laten het antwoord in het midden, maar laten tot slot de man aan het woord die in persoon de voortgang representeert: de scheidende voorzitter Steenkamp.

c. Gesprek met Steenkamp

U bent een van de zeer weinigen die de totstandkoming van het CDA van het begin tot het einde heeft meegemaakt. Hoe bent u er destijds bij betrokken geraakt?

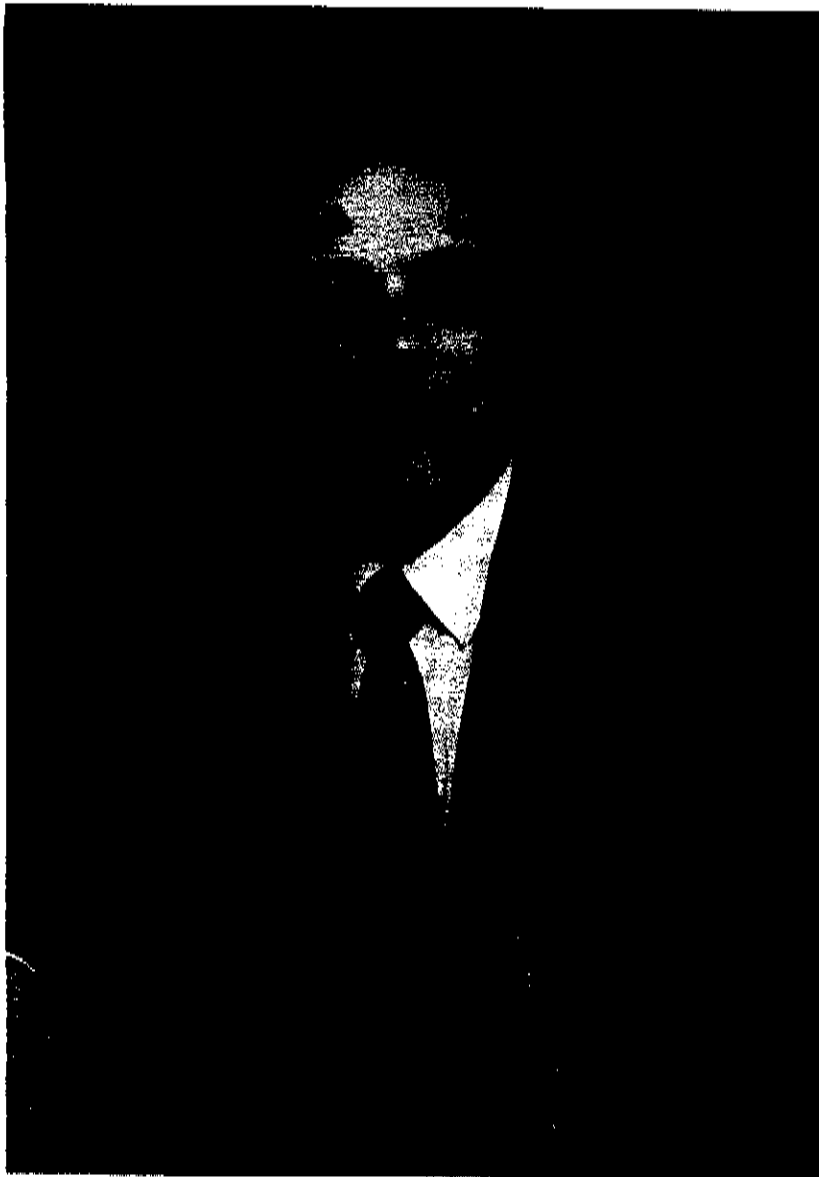
Steenkamp: Het is begonnen op 8 juni 1968, met een rede voor de KVP-Partijraad, waarvoor de toenmalige KVP-voorzitter Van der Stee mij had uitgenodigd. In die rede hield ik een sterk pleidooi voor een christelijke volkspartij uitgaande van het „Gij zult mijn getuigen zijn”-motief en heb ik ook in programapunten aangegeven wat die partij zou moeten nastreven. Weliswaar was ik in de jaren '50 al lid van het partijbestuur van de KVP, maar mijn betrokkenheid bij de samenwerking kreeg vooral gestalte in die rede in Tilburg. Mede als gevolg van die rede werd ik uitgenodigd voorzitter te worden van de KVP-Programcommissie voor de verkiezingen van 1971. Het zgn. program-Steenkamp is tot stand gekomen in de bekende bijeenkomsten in Heeze, in het klooster Kapperput. Bij die gelegenheid heb ik ook Van Agt leren kennen die het program voor het grootste deel geredigeerd heeft.

De rooms-katholieke wereld en de KVP waren nogal in beweging in de jaren '60. Hoe plaatst u het bekende Structuurrapport van 1966 in deze tijd?

Steenkamp: In geen enkele andere kerk is er die jaren zoveel gebeurd als in de rooms-katholieke kerk. De katholieke kerk, met name in Nederland, is onherkenbaar veranderd in die jaren. En dus ook de KVP. Dan moet ik natuurlijk één man noemen: Paus Johannes XXIII. In de loop van de jaren '60 bleken zijn volgelingen nog radicaler te zijn dan hijzelf. Het bracht de KVP in een stroomversnelling. Het Structuurrapport sloot definitief een periode af van een aan de kerk gebonden KVP. Maar wij hebben als katholieken niet onmiddellijk onderkend dat declericalisering (het los komen van de kerk) iets anders is dan deconfessionalisering: het loslaten van het evangelisch uitgangspunt. Dat heeft de verwarring naar ARP en CHU gewekt, ook na het rapport van de Achttien.

Wanneer is er voor het eerst werkelijk consensus ontstaan tussen de drie partijen?

Steenkamp: In de nota van de Contactraad „Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij” uit 1972. Ik heb die Nota voor het grootste deel zelf geschreven en u vindt daar ook duidelijk de gedachte die ik al een lange tijd koesterde. Ik heb altijd grote belangstelling gehad voor de verdeling van verantwoordelijkheden in de samenleving. Bijvoorbeeld in mijn proefschrift, dat handelde

Dr. P. A. J. M. Steenkamp (foto: Nick Morelis).

over de opvattingen in protestantse kring over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Dat was in 1951. Mijn inaugurele oratie, in 1960, was getiteld: „Gedeelde verantwoordelijkheid in ons maatschappelijk bestel”. U ziet dus dat die gedachte van een verantwoordelijke maatschappij, die geënt is op de opvattingen van de Wereldraad van Kerken, zoals die in 1948 werden verwoord, mij altijd sterk heeft beziggehouden. Voor het behoud van de democratie en het niet vervallen in dictatuur is het noodzakelijk, dat de verantwoordelijkheden in de samenleving gespreid zijn. Ook in onze tijd maak ik mij grote zorgen over het voortbestaan van de democratie. Ook thans wordt het verantwoordelijkheidsstreven in de samenleving ondergraven, is men niet meer geneigd verantwoordelijkheden te aanvaarden en wil men de gevolgen van zijn daden graag afwentelen op de gemeenschap. Juist voor een christen-democratische partij, die weet dat de mens zijn bestemming niet zelf bepaalt, maar een opdracht heeft gekregen, dient de verdeling van verantwoordelijkheden een leidend beginsel te zijn in haar visie op de samenleving.

In de Nota van de Contactraad wordt behalve een visie op de verantwoordelijke samenleving ook beschreven hoe protestanten en katholieken kunnen samenwerken in één politieke partij. Hoe is uw belangstelling voor deze samenwerking ontstaan?

Steenkamp: Ik herinner mij dat ik daarover al als jongeman van 18 jaar sprak met dr. Witteman, die in de oorlog soms bij ons ondergedoken zat. Hij was toen fungerend voorzitter van de Rooms-Katholieke Staatspartij. Witteman was een sterk voorstander van heroprichting van de RKSP na de oorlog, maar ik bestreed hem daarin. Ik vond dat wij samen met de protestanten een christelijke volkspartij dienden op te richten. In 1947 kwam ik in het Amsterdamse Jeugdparlement, waar ik niet een katholieke maar een christen-democratische fractie oprichtte met een aantal anderen. Ik ben in een streng katholiek gezin opgevoed, maar mijn vader en moeder stonden zeer open voor samenwerking met anderen. Mijn vader was fabrieksdirecteur, maar in de top van het bedrijf zat verder geen enkele katholiek. Op een keer kwam de pastoor van Uithoorn, waar ik geboren ben, bij hem en die zei: „Mijnheer Steenkamp, zou u niet wat meer katholieken benoemen?” Mijn vader reageerde toen stomverbaasd. Ik ben dus opgegroeid in een

klimaat waarin andersdenkenden volstrekt geaccepteerd werden. Vervolgens was in de oorlog de samenwerking tussen protestanten en katholieken natuurlijk zeer innig en na de oorlog sprak het vanzelf dat je die samenwerking doortrok. Je stond samen voor de taak de samenleving op te bouwen, daar ben ik nog steeds van overtuigd.

Wat zijn uw ervaringen geweest in de Contactraad?

Steenkamp: Ik was vooral bang dat de gesprekken te lang zouden duren. Wij hadden in de commissie aanvankelijk grote problemen. Een man die toen erg op mijn nek zat was Wim Hoogendijk, de vroegere directeur van de Kuiperstichting. Die zat op een andere lijn dan ik en we verschilden geweldig van mening.

Toen ben ik op een bepaald moment tot de zogenaamde antwoordfilosofie gekomen: het Evangelie doet een appèl op ons en daar moeten we antwoord op geven. Die gedachte is, in alle onbescheidenheid, inderdaad van mij. Ik zat in de auto en toen dacht ik ineens: het Evangelie vraagt wat en daar moet je antwoord op geven. Dat is de brug geworden tussen Hoogendijk en mij. Sindsdien zijn we dikke vrienden geworden en is Hoogendijk een overtuigd voorstander van het CDA.

Uit dat antwoord vloeit voort de opgave en ik heb geleerd dat je dan „opdracht” moet zeggen. Het Evangelie doet een appèl op ons, daar moet je dus antwoord op geven. Het is een gave dat we dat mogen doen en de opgave dat we dat moeten doen.

Over de grondslag werd u het dus met Hoogendijk eens?

Steenkamp: Ja. De discussies die we daarna hebben gehad, met name op het eerste CDA-congres in 1975, hebben mij dan ook altijd buitengewoon teleurgesteld. We hadden vier, vijf jaar over de grondslag gesproken en in de Nota van de Contactraad waren wij tot echte overeenstemming gekomen. Toen kregen wij het op het Congres weer. Ik weet nog heel goed dat ik als een geslagen hond van het CDA-congres huiswaarts keerde. Ik zat alleen in de auto en toen dacht ik: Piet, je zit op de verkeerde lijn. Nu moet je onmiddellijk het stuur omgooien, laat Den Haag maar stikken, je gaat het land in. Toen heb ik onderweg op de avond van 23 augustus 1975, terugrijdend in mijn auto het besluit genomen dat ik het land zou

ingaan. Dat heb ik dan ook gedaan. Ik moet achteraf zeggen dat de basis in de vorming van het CDA de doorslag heeft gegeven.

Hoe hebben naar uw waarneming de drie partijen het fusieproces beleefd?

Steenkamp: De KVP had het gevoel dat ze gegijzeld werden. Daar leefde toch altijd de angst dat de ARP het op het laatste moment zou laten afweten. Het doordrammen, althans zo werd het ervaren, van de anti-revolutionairen op met name de grondslagkwestie en organisatorische aangelegenheden werd in KVP-kring veelal opgevat als: ze willen niet, ze houden ons aan het lijntje. Dat was weer het geval toen in het voorjaar van 1979 de fusiedatum die op 1 juni 1980 was gesteld, werd uitgesteld naar 11 oktober.

De anti-revolutionairen hebben voortdurend het gevoel gehad dat ze door de roomsen zouden worden gedomineerd. Ze waren bang voor het machtsdenken van katholieken: ons optreden wordt getolereerd, maar wij komen er niet meer aan te pas wanneer de ene partij tot stand zou zijn gekomen. Het CDA, zo was de vrees in ARP-kring voortdurend, zou een vergrote KVP worden, waarin de anti's niet meer tot hun recht zouden kunnen komen.

De Unie heeft zich dikwijls achtergesteld gevoeld; een soort stiefkind-complex. Door de massaliteit van de KVP en de totaal eigen benadering van de ARP zou de Unie wel eens tussen wal en schip kunnen geraken, zo luidde de vrees.

Het is duidelijk dat als drie partijen zo naar een fusie toe leven, je al gauw met verkrampte reacties komt te zitten. En het is dan geweldig moeilijk om te voorkomen dat een bepaalde handeling van de een door de andere partners foutief wordt geïnterpreteerd.

Overigens waren er natuurlijk ook grote verschillen binnen de partijen. Bijvoorbeeld in de ARP tussen mensen als Aantjes en Hoogendijk. Aantjes heeft vooral na 1975 nooit zoveel waarde toegekend aan een oecumenische ondergrond onder het CDA. Hoogendijk heeft dat nadrukkelijk wel gezien en ik ben het volstrekt met hem eens. De rede van Aantjes op het eerste CDA-congres is toch een opdracht voor christenen om daar in de politiek gesralte aan te geven?

Maar een oecumenische gezindheid is voor een politieke partij toch niet voldoende. Daar behoort, zoals de Nota van de Contactraad ook schrijft, toch een gemeenschappelijke politieke oriëntatie bij?

Steenkamp: Dat is volstrekt juist. Mijn grote ideaal is een brede evangelische volkspartij, maar daar horen bijvoorbeeld SGP en GPV niet bij. Ik vind dat binnen het CDA er een zekere bandbreedte moet bestaan ten aanzien van politieke opvattingen die in onze kring legitiem zijn. Er moet, om maar eens wat te noemen, ruimte zijn voor aan één kant iemand als Van Leijenhorst en aan de andere kant iemand als Jan Nico Scholten. Op dit punt vind ik dat er in onze partij wel eens te weinig tolerantie is. Wanneer wij als partijvoorzitters weer eens een verklaring hadden uitgegeven, dan kreeg ik hetzij brieven van spijststemmers aan de ene kant, hetzij van spijststemmers aan de andere kant. Je kan die bandbreedte niet te klein maken, omdat het ons te doen is om een partij waarin een groot aantal christenen hun idealen kunnen realiseren.

Waar liggen voor u de grenzen, naar beide zijden?

Steenkamp: Ik wil er drie noemen. Allereerst het Bijbels uitgangspunt. Daar hoeft ik niet over uit te wijden: iemand die dat ontkent, hoort in het CDA niet thuis.

Vervolgens vind ik dat een christen-democratische partij moet hechten aan een hervorming van het gehele maatschappelijke bestel. En in de derde plaats vind ik dat een christen-democratische partij zich moet willen herkennen in het beeld van de barmhartige Samaritaan: het klaarstaan voor de mens in nood, de mens die aan de zwakke kant in onze samenleving staat. Dat is onze mentaliteit. Mij is in dit verband wel verweten dat ik het CDA tot elke prijs wil. Dat is niet juist. Mijn uitspraak van een paar jaar geleden, dat „de honden blaffen, maar de karavaan gaat verder” is dan ook totaal anders uitgelegd dan ik destijds heb bedoeld. De critici hebben kennelijk Karl May nooit gelezen. Het was mijn bedoeling om aan te geven dat de tegenstanders buiten het CDA voortdurend tegen het CDA aan blaffen, maar dat wij ons daar niet door van de wijs laten brengen: wij gaan onze eigen weg en wij gaan verder.

Wat opvalt is dat zo weinig partijleiders de hele periode van de groei naar het CDA in een leidende positie hebben meegemaakt. Alle drie de partijen hebben elk tenminste drie partijvoorzitters versleten. U bent vrijwel de enige die van het begin af aan is gebleven. Hoe heeft u dit volgehouden?

Steenkamp: Roosevelt heeft eens gezegd dat in de politiek naïveteit

en idealisme dikwijls synoniemen zijn. En ik denk dat dat klopt. Veel mensen vinden mij naïef terwijl ik voor mijzelf het gevoel heb dat ik op een heel planmatige en systematische wijze een aantal idealen wil verwezenlijken. Als ik dat ideaal niet had gehad, dat ideaal van een brede evangelische volkspartij, dan had ik het ook niet volgehouden. Daarbij komt, in alle eerlijkheid gezegd: ik heb geen politieke ambities. Ik beleef mijn fijnste dagen als ik op de Hogeschool in Eindhoven zit. Ik denk dat ook dit gegeven de afgelopen jaren belangrijk is geweest voor mijn positie in het CDA, waar ik voortdurend werd omgeven door een aantal mensen die politieke ambities hadden.

Ik heb dat natuurlijk wel betreurd, omdat de groei naar het CDA er wel eens door werd belemmerd, maar begrijpelijk vond ik dat wel. Ik heb het ook volgehouden omdat er een heel goed secretariaat achter mij stond. Dat secretariaat moest werken in een uiterst moeilijke positie, temidden van de partijsecretariaten die in feite in het CDA nog lange tijd het voor het zeggen hadden. Iemand als Jan Krajenbrink heeft de afgelopen 8 jaar zijn beste krachten gegeven aan het CDA, met alle risico's van dien. Want hij kwam uit het AR-nest van de Kuiperstichting en liep natuurlijk als CDA-secretaris het risico enigermate van zijn eigen partij te vervreemden. Hij heeft dan ook lange tijd in een soort niemandsland verkeerd, maar heeft, ook gedreven door idealistische overwegingen, doorgezet en het CDA als een opdracht gezien. Met zijn medewerkers heeft hij eindeloze overuren gemaakt, om tegen alles in het CDA toch tot stand te helpen brengen.

U heeft het volgehouden, maar ook u zult uw hoogte- en uw diepte-punten hebben gehad?

Steenkamp: Allereerst dit. Mensen uit mijn omgeving zeggen: als jij iets wilt had het gisteren al gebeurd moeten zijn. Welnu, die langzame weg was voor mij een voortdurende beproeving en die blijvende aarzelingen heb ik als een permanente spanning ervaren. Het jarenlang tactisch tussen de klippen door zeilen, het steeds weer andere oplossingen verzinnen, het verzoeken van partijen en het regelen van problemen hebben mij meer aangepakt dan men wel denkt. En nu mijn dieptepunten.

Ik denk allereerst aan Goede Vrijdag 1972 toen Hoogendijk mij een brief schreef over de vorderingen in de Contactraad. Die brief kreeg

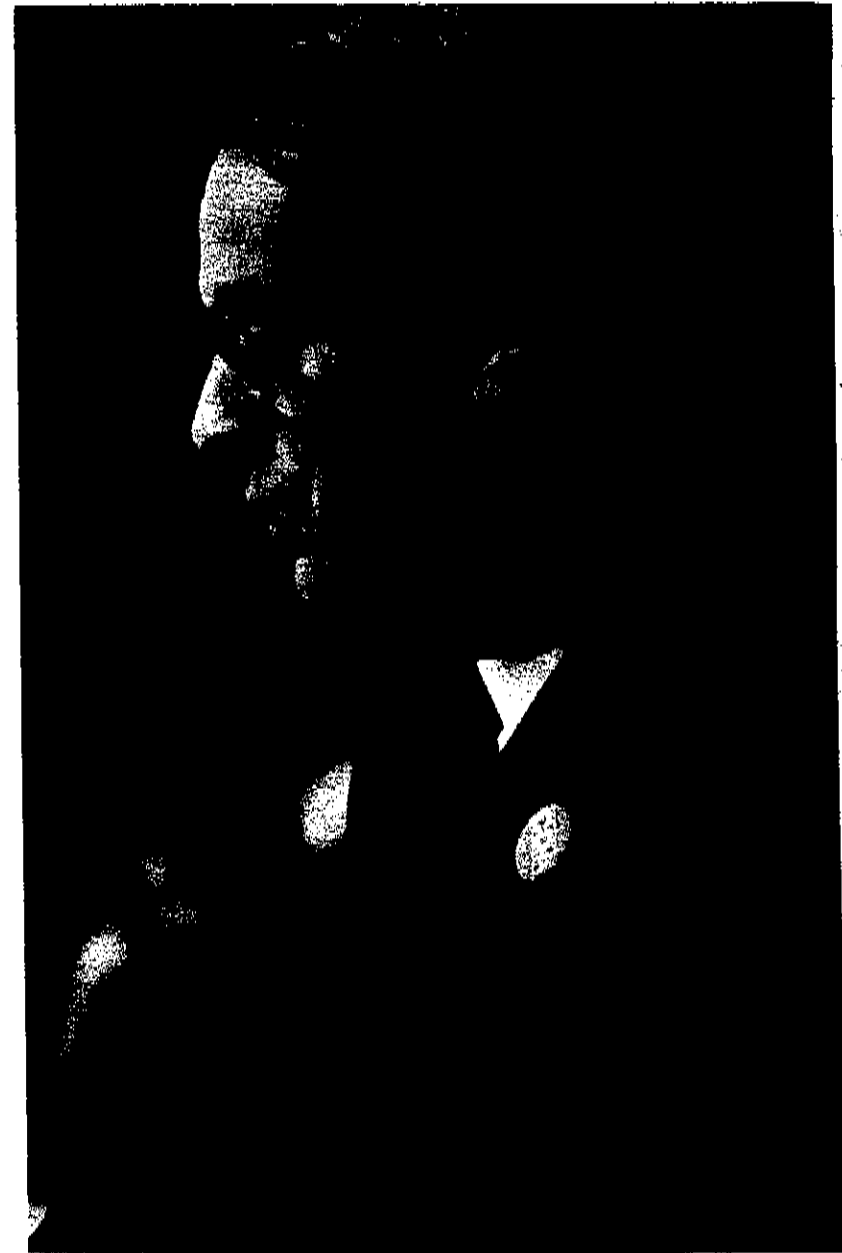
ik pal voor Pasen en ik kan wel zeggen dat ik daarvan een slechte Pasen heb gehad. Uit die brief bleek mij een volstrekt andere benadering van de grondslag, dan waaraan ik dacht. Ik herinner mij dat ik toen bang was of wij er ooit nog wel uit zouden komen en ik heb al verteld hoe we eruit gekomen zijn.

De vorming van het kabinet-Den Uyl zonder de CHU is natuurlijk ook een enorm dieptepunt geweest. Het was, achteraf beschouwd, bijna niet te doen geweest dat in die fase van de groei naar het CDA een van de drie partijen gescheiden optrok ten aanzien van de andere partijen.

Er waren toen in de loop van 1973 en begin 1974 nog veel meer negatieve punten. Men maakte openlijk op straat ruzie. We mochten in die tijd van de drie partijen het woord christen-democraten of CDA vrijwel niet noemen. Ik heb toen op 7 februari 1974 een brief gestuurd naar de leden van het bestuursorgaan, waarvan ik voorzitter was, met de mededeling: Ik bied mijn ontslag aan als dit niet verandert. Wij moeten een gebaar maken waardoor de verbondenheid van christen-democraten duidelijk tot uitdrukking komt. Men moet zich goed realiseren dat wij toen stonden pal voor de verkiezingen van de Provinciale Staten en een paar maanden later voor de gemeenteraden.

Het derde dieptepunt dat ik zou willen noemen is natuurlijk het CDA-congres, maar daar hebben we het al over gehad. Daarna vond ik Haaften werkelijk een heel groot dieptepunt. Veertien dagen daarvoor, eind oktober, hadden wij in Berg en Dal een heel goed gesprek over de grondslag gehad en we waren eruit. Daar kwam ik zeer positief van terug. Maar Haaften was werkelijk het tegenovergestelde. De CHU ging overdwars liggen op het punt van de gemeenschappelijke lijst van het CDA. Daar kwamen alle politieke meningsverschillen onverbloemd naar voren. De politieke leider van de CHU, Kruisinga, benadrukte de afzonderlijke rol van de CHU. Maar in die maanden heeft binnen de CHU haar voorzitter Van Verschuer een werkelijk vitale rol gespeeld, naar mijn indruk: hij heeft toen vrij openlijk Kruisinga getrotseerd en Van Verschuer heeft ook op de Unieraad van 13 december het pleit gewonnen.

Ik denk tenslotte aan voorjaar 1979, toen opnieuw de fusiedatum moest worden uitgesteld naar 11 oktober. Dat kwam omdat Goudzwaard met nog een aantal anderen een ongevraagd advies had verzonden aan de Partijraad van de ARP. Die brief heeft veel rumoer veroorzaakt. De AR-Partijraad onderschreef de brief niet,

Dr. P. A. J. M. Steenkamp tijdens één van zijn vurige pleidooien voor de totstandkoming van het CDA (foto Nick Morelis).

maar vroeg wel om organisatorische redenen om uitstel. Die organisatorische redenen hebben velen in het CDA toen niet willen geloven. En bij mij kwam ook weer het spookbeeld op: van uitstel komt afstel. Maar toen heeft Hans de Boer mij overtuigd van het tegenovergestelde. Ik heb met Hans de Boer altijd een prima contact gehad. Wanneer er weer een ontwikkeling vanuit de ARP over ons kwam, die nogal vertragend werkte, dan kwam Hans naar me toe en dan zei hij steevast: „Piet, ik weet wat je denkt, en toch is het niet waar.”

Ja, en wat de hoogtepunten betreft: natuurlijk allereerst de nota van de Contactraad. Die is denk ik toch van beslissende betekenis geweest. Ik heb voorts al genoemd Berg en Dal en ik hoop natuurlijk dat 11 oktober a.s. het hoogtepunt van de afgelopen dertien jaar wordt. Ik heb het gevoel dat dan een belangrijke fase is afgesloten; en voorzover ik er een bijdrage aan heb mogen leveren is een stukje van de opdracht die ik mij had gesteld, gerealiseerd. De Bijbeltekst: „Gij zult mijn getuigen zijn” heeft mij altijd sterk aangesproken, en is kort samengevat mijn diepste motivatie en mijn doelstelling tegelijkertijd geweest. Die tekst komt weer bij mij boven als ik aan 11 oktober denk.

Wat gaat u de maandag na het Congres doen?

Steenkamp (pakt zijn agenda): Dan geef ik college op de Technische Hogeschool in Eindhoven. Over de loonpolitiek in Nederland.

Voor- en achterkant van het gebouwencomplex aan de Dr. Kuiperstraat te Den Haag, waarin, na de restauratie, het CDA-secretariaat en het wetenschappelijk instituut zullen worden gehuisvest (foto: Nick Morelis).

BIJLAGEN

De onderstaande personen werden uitgenodigd een terugblik te leveren. Zij die hebben kunnen bijdragen zijn met een*) aangegeven:

P. J. M. Aalberse
Dr. W. Aalders*)
Mr. W. Aantjes*)
Drs. J. M. Aarden*)
Mr. A. A. M. van Agt
Dr. W. Albeda*)
H. Algra*)
Jhr. dr. F. A. M. Alting von Geusau*)
Mr. F. H. J. J. Andriessen*)
D. Corporaal
Mevr. A. L. van den Beld-Pott*)
Dr. W. P. Berghuis
Mr. F. A. Bibo
Mr. B. W. Biesheuvel*)
Dr. E. Bleumink*)
H. A. de Boer
Dr. C. Boertien
Drs. P. C. W. M. Bogacrs
F. Borgman
Drs. W. van den Bos Czn.*)
Mr. W. F. de Gaay Fortman*)
Mevr. T. Bot-van Gijzen*)
Drs. L. P. J. de Bruyn*)
S. Th. van Bijsterveld*)
Dr. S. W. Couwenberg*)
Mr. H. Franken
Mr. J. J. A. M. van Gennip
Dr. B. Goudzwaard*)
Mevr. D. IJ. W. de Graaff-Nauta*)
Drs. L. P. Heukels*)
Drs. J. J. F. M. van der Heijden*)
Mr. W. C. D. Hoogendijk*)
Dr. J. W. van Hulst*)
Dr. P. J. A. Idenburg
Mr. J. L. Janssen van Raay*)

P. J. S. de Jong*)
C. F. Kleisterlee*)
Mevr. Dr. M. A. M. Klompé
Mr. P. H. Kooijmans
Drs. J. de Koning*)
Mr. J. G. H. Krajenbrink*)
Dr. R. J. H. Kruisinga
Dr. D. Th. Kuiper*)
Th. Laan
Mevr. J. van Leeuwen
Dr. L. M. van Leeuwen*)
Mevr. Mr. J. J. M. S. Leyten de Wijkerslooth de Weerdesteyn*)
Drs. R. F. M. Lubbers
J. T. Mellema*)
Mevr. M. G. H. C. Oomen-Ruijten*)
Drs. A. M. Oostlander*)
Drs. J. J. M. Penders*)
Mr. J. H. Prins*)
Dr. G. Puchinger
Dr. C. Rijnsdorp*)
P. J. Rijpstra*)
J. P. van Rijswijk*)
M. W. Schakel
Drs. W. K. N. Schmelzer*)
Mevr. H. R. Scholten*)
Mr. W. Scholten
Mr. Y. Scholten
Drs. A. Schouten*)
Ir. W. F. Schut*)
Dr. W. Schuyt
Mevr. E. Sleijser-Tegelaar*)
Drs. R. Smits*)
Mr. A. P. J. M. M. van der Stee
Dr. P. A. J. M. Steenkamp*)
Mevr. H. Tegelaar-Boonacker*)
P. van Tellingen*)
Mr. F. J. F. M. van Thiel
Drs. A. D. W. Tilanus Jr. *)
Mr. R. E. J. M. van der Toorn
Drs. A. H. A. Veenhof*)

Dr. A. Veerman*)
W. J. Vergeer
Dr. G. H. Veringa*)
Mr. O. W. A. Baron van Verschuer*)
K. de Vries
A. J. C. Wagemakers
Mr. C. H. B. J. Winters
Dr. ir. D. de Zeeuw*)
P. H. van Zeil
Drs. R. Zijlstra

De geïnteresseerde lezer die zich verder wil verdiepen in de beschreven gebeurtenissen kan daartoe terecht bij de volgende populaire literatuur:

- „De protestants-christelijke stroming tot 1940”, door prof. dr. I. Lipschits, Kluwer, Deventer
- „Een kleine eeuw kleine luyden”, grepen uit de geschiedenis van de ARP, Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag, 1974
- „Herinneringen aan de Unie waarin wij ons thuisvoelden”, door drs. A. J. van Dulst, Uniepers, Den Haag, 1980
- „Geschiedenis der KVP”, Centrum voor Staatkundige Vorming, Den Haag, 1980
- „Van Woudschoten tot Hoogeveen”, documentatie over de grondslagdiscussie in het CDA, Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag, 1976
- „Historical and sociological development of ARP and CDA” door dr. D. Th. Kuiper, in: „Christian Political Options”, ARP, Den Haag, 1979
- Diverse jaargangen van de tijdschriften van de wetenschappelijke instituten van het CDA en van de partijbladen van ARP, CHU en KVP.